

REVISTA DE ISTORIE A MOLDOVEI

CĂRȚI NOI

- ❑ **Delimitarea frontierei din sudul Basarabiei între Imperiul Rus și Imperiul Otoman (1856-1857).** Documente privind istoria românilor. Colecția Eudoxiu Hurmuzaki. Seria a 3-a. Volumul VIII. Editori: Gheorghe E. Cojocaru, Eugen-Tudor Sclifos, Editura PIM, Iași, 2024, 202 p.
- ❑ **Constantin Ungureanu, Cadastrul din Bucovina. Proprietarii de case și clădiri (1854-1856),** vol. 3. Districtele Rădăuți, Solca. Suceava, Editura Karl A. Romstorfer, 2024. 424 p.
- ❑ **Ion Negrei, Traseul spre lumină și libertate al Basarabiei (1917-1920).** Bessarabia's Path to Light and Freedom (1917-1920). Volum îngrijit de Cristian Bențe și Sebastian-Dragoș Bunghez. Arad, „Vasile Goldiș” University Press, 2024, 315 p.
- ❑ **Octavian Țicu, Problema Basarabiei și relațiile sovieto-române în perioada interbelică (1918-1940).** București-Chișinău, Editura Litera, 2024. 272 p.
- ❑ **Elena Negru, Gheorghe Negru, Problema Basarabiei în discuțiile politice și diplomatice româno-sovietice (anii 1970-1980).** Studiu și documente. Iași, PIM, 2024, 250 p.

1-2

REVISTA DE ISTORIE A MOLDOVEI

ianuarie-iunie 2024

MINISTERUL EDUCAȚIEI ȘI CERCETĂRII
UNIVERSITATEA DE STAT DIN MOLDOVA
INSTITUTUL DE ISTORIE

REVISTA DE ISTORIE A MOLDOVEI

ianuarie-iunie
2024

1-2

DIN SUMAR:

- ❑ CARTE ȘI INTERESE ȘTIINȚIFICE LA DIMITRIE CANTEMIR ÎN ULTIMII ANI DE VIAȚĂ
- ❑ MODERNIZAREA PROCESULUI DE IMPRIMARE TIPOGRAFICĂ ÎN BASARABIA (1812-1917)
- ❑ INSTITUȚIONALIZAREA CREDITĂRII AGRICOLE ÎN BASARABIA (1834-1914)
- ❑ RELAȚIILE ROMÂNNO-BRITANICE ȘI PROBLEMA REÎNARMĂRII ROMÂNIEI ÎN 1939 ȘI 1940. NOI SURSE
- ❑ UN DOCUMENT PRIVITOR LA RELAȚIILE LUI PETRU RAREȘ CU HANATUL CRIMEEI

MINISTERUL EDUCAȚIEI ȘI CERCETĂRII
UNIVERSITATEA DE STAT DIN MOLDOVA
INSTITUTUL DE ISTORIE

REVISTA DE ISTORIE A MOLDOVEI

Nr. **1-2** (137-138)
ianuarie-iunie
2024

OPEN ACCESS JOURNALS

Instrumentul
Bibliometric Național

ISSN 1857-2022

FONDATOR: Institutul de Istorie al Academiei de Științe a Moldovei.
Revista de Istorie a Moldovei apare din 1990.

REDAȚIA:

Gheorghe COJOCARU (*redactor-șef*)
Silvia CORLĂTEANU-GRANCIUC (*secretar responsabil*)

Tehnoredactare: Tanavius SRL

COLEGIUL DE REDACȚIE:

Paola AVALLONE (Italia)
Ioan BOLOVAN, mem. cor. al Academiei Române
Vitalie CIOBANU
Gheorghe CLIVETI, mem. cor. al Academiei Române
Sergiu CORNEA
Ovidiu CRISTEA (România)
Demir DRAGNEV, mem. cor. al AȘM
Acad. Andrei EȘANU
Gheorghe NEGRU
Ștefan LEMNY (Franța)
Acad. Ioan-Aurel POP (România)
Ștefan PURICI (România)
Corneliu SIGMIREAN (România)
Acad. Victor SPINEI (România)
Igor ȘAROV
Ion ȘIȘCANU
Anatol ȚĂRANU

- ☐ Autorii poartă responsabilitatea pentru conținutul articolelor publicate.
- ☐ Opiniile autorilor nu reflectă neapărat opinia Colegiului de Redacție.

SUMAR

STUDII

Andrei EȘANU, Valentina EȘANU, CARTE ȘI INTERESE ȘTIINȚIFICE LA DIMITRIE CANTEMIR ÎN ULTIMII ANI DE VIAȚĂ	7
Igor CERETEU, MODERNIZAREA PROCESULUI DE IMPRIMARE TIPOGRAFICĂ ÎN BASARABIA (1812-1917)	19
Andrei EMILCIUC, INSTITUȚIONALIZAREA CREDITĂRII AGRICOLE ÎN BASARABIA (1834-1914)	33
Mihai ȚURCANU RELAȚIILE ROMÂNNO-BRITANICE ȘI PROBLEMA REÎNARMĂRII ROMÂNIEI ÎN 1939 ȘI 1940. NOI SURSE. (PARTEA I)	46
Elena NEGRU, DISCURSUL URII ȘI PREGĂTIREA IDEOLOGICĂ A OPERAȚIUNII DE DEPORTARE DIN RSSM ÎN VARA ANULUI 1949	59

DOCUMENTAR

Eugen CERNENCHI, UN DOCUMENT PRIVITOR LA RELAȚIILE LUI PETRU RAREȘ CU HANATUL CRIMEEI	70
Ion ȘIȘCANU, DEFINIREA ȘI REDEFINIREA CONCEPTULUI „CULAC” ÎN URSS	84

ISTORIOGRAFIE

Ion CHEPTENE, PREOCUPĂRILE ISTORIOGRAFIEI FRANCEZE CONTEMPORANE PRIVIND ISTORIA SPAȚIULUI ROMÂNESC ÎN EVUL MEDIU. STUDIU DE CAZ: CERCETĂRILE LUI BENOÎT JOUDIOU	94
--	----

PERSONALITĂȚI

А.С. СТЫКАЛИН, МИХАИЛ НИКОЛАЕВИЧ ГИРС – ПОСЛАННИК РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В РУМЫНИИ (1902–1912 ГГ.)	107
---	-----

ISTORIE LOCALĂ

Sergiu TABUNCIC, O ÎNȚEPRINDERE GASTRONOMICĂ CU FUNCȚIE MIXTĂ DIN CHIȘINĂU: RESTAURANTUL ȘI MAGAZINUL PODSUDEK (1937-1938). PUBLICITATE, MENIU, PREȚURI, MUZICĂ ȘI DANS	130
--	-----

PAGINA DOCTORANDULUI

Alexandru BEJENARU, PROBLEMA ȚĂRII ȘI PENIȚULUI: VIZIUNI ISTORIOGRAFICE	153
George DUMITRESCU, CUM AU GOLIT SOVIETICII MINELE DE URANIU DIN ROMÂNIA 1952-1965	166

RECENZII

GHEORGHE LAZĂR, MARIANA LAZĂR (EDITORI), „ÎNAINTE DE CĂLĂTORIA CEA DE VECI”. TESTAMENTE DIN ȚARA ROMÂNEASCĂ, VOL. I, 1659-1800, IAȘI: EDITURA UNIVERSITĂȚII „ALEXANDRU IOAN CUZA” DIN IAȘI, 2023, 479 P.	181
Alina FELEA DIMITRIE CANTEMIR, OPERE, ÎN ȘASE VOLUME, COLECȚIA «MOȘTENIRE», CHIȘINĂU: EDITURA „ȘTIINȚA”, 2016–2023	184
Elena CHIABURU	

ANDREI EMILCIUC, BASARABIA ÎN PROCESUL DE INTEGRARE A IMPERIULUI RUS
ÎN SISTEMUL COMERȚULUI EUROPEAN (1812 – ANII ‘60 AI SEC. AL XIX-LEA), CHIȘINĂU:
LEXON-PRIM, 2021, 756 P. 192
Cătălina FRANGOPOL
NICOLAE ENCIU, O ISTORIE SOCIAL-ECONOMICĂ A BASARABIEI INTERBELICE: MONOGRAFIE,
CHIȘINĂU: EDITURA USM, 2023, 440 P. 199
Ana MOLCOSEAN

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ
Silvia CORLĂTEANU-GRANCIUC,
SIMPOZIONUL ȘTIINȚIFIC „100 DE ANI DE LA CONFERINȚA
ROMÂNNO-SOVIETICĂ DE LA VIENA”, CHIȘINĂU, 21 MAI 2024 201

CONTENTS

STUDIES

- Andrei EȘANU,**
VALENTINA EȘANU, BOOKS AND SCIENTIFIC INTERESTS OF DIMITRIE CANTEMIR
IN THE LAST YEARS OF HIS LIFE 7
- Igor CERETEU,**
THE MODERNIZATION OF THE PRINTING PROCESS IN BESSARABIA (1812–1917) 19
- Andrei EMILCIUC,**
THE INSTITUTIONALIZATION OF AGRICULTURAL LENDING IN BESSARABIA (1834–1914) 33
- Mihai ȚURCANU**
ROMANIAN-BRITISH RELATIONS AND THE PROBLEM OF ROMANIA'S REARMAMENT IN 1939
AND 1940. NEW SOURCES (PART I) 46
- Elena NEGRU,**
HATE SPEECH AND THE IDEOLOGICAL PREPARATION OF THE DEPORTATION OPERATION
FROM THE MSSR IN THE SUMMER OF 1949 59

DOCUMENTS

- Eugen CERNENCHI,**
A DOCUMENT CONCERNING THE RELATIONS OF PETRU RAREȘ WITH THE KHANATE OF CRIMEA 70
- Ion ȘIȘCANU,**
DEFINING AND REDEFINING THE CONCEPT OF "KULAK" IN THE USSR 84

HISTORIOGRAPHY

- Ion CHEPTENE,**
THE CONCERNS OF CONTEMPORARY FRENCH HISTORIOGRAPHY REGARDING
THE HISTORY OF THE ROMANIAN SPACE IN THE MIDDLE AGES.
CASE STUDY: BENOÎT JOUDIOU'S RESEARCH 94

PERSONALITIES

- A. S. STYKALIN,**
MIKHAIL NIKOLAYEVICH GIRS – ENVOY OF THE RUSSIAN EMPIRE TO ROMANIA (1902–1912) 107

LOCAL HISTORY

- Sergiu TABUNCIC,**
A MIXED-PURPOSE GASTRONOMIC ENTERPRISE FROM CHIȘINĂU: THE PODSUDEK RESTAURANT
AND SHOP (1937–1938). ADVERTISING, MENUS, PRICES, MUSIC AND DANCING 130

DOCTORAL PAGE

- Alexandru BEJENARU,**
THE PROBLEM OF ȘIPENIȚ LAND: HISTORIOGRAPHICAL VIEWS 153
- George DUMITRESCU,**
HOW THE SOVIETS EMPTIED THE URANIUM MINES IN ROMANIA 1952–1965 166

REVIEWS

- GHEORGHE LAZĂR, MARIANA LAZĂR (EDS.), "BEFORE THE ETERNAL JOURNEY"
TESTAMENTS FROM WALLACHIA, VOL. I, 1659–1800, IAȘI: "ALEXANDRU IOAN CUZA"
UNIVERSITY PRESS, 2023, 479 PP. 181
- Alina FELEA**

DIMITRIE CANTEMIR, WORKS, IN SIX VOLUMES, "HERITAGE" COLLECTION,
CHIȘINĂU: "ȘTIINȚA" PUBLISHING HOUSE, 2016–2023 184
Elena CHIABURU

ANDREI EMILCIUC, BESSARABIA IN THE PROCESS OF THE RUSSIAN EMPIRE'S INTEGRATION
INTO THE EUROPEAN TRADE SYSTEM (1812–1860s), CHIȘINĂU: LEXON-PRIM, 2021, 756 PP. 192
Cătălina FRANGOPOL

NICOLAE ENCIU, A SOCIO-ECONOMIC HISTORY OF INTERWAR BESSARABIA: A MONOGRAPH,
CHIȘINĂU: USM PRESS, 2023, 440 PP. 199
Ana MOLCOSEAN

 SCIENTIFIC LIFE

Silvia CORLĂTEANU-GRANCIUC,
THE SCIENTIFIC SIMPOSION „100 YEARS SINCE THE ROMANIAN-SOVIET
CONFERENCE IN VIENNA” 201

STUDII

Andrei Eșanu, Valentina Eșanu

CARTE ȘI INTERESE ȘTIINȚIFICE LA DIMITRIE CANTEMIR ÎN ULTIMII ANI DE VIAȚĂ*** BOOKS AND SCIENTIFIC INTERESTS OF DIMITRIE CANTEMIR IN THE LAST YEARS OF HIS LIFE

Rezumat: Deși în ultimii ani de viață (1722-1723) starea sănătății lui Dimitrie Cantemir se agrava continuu totuși el era deosebit de activ în pregătirea și mersul Campaniei persane, a manifestat același interes față de carte și cunoaștere prin carte și observații științifice. În această scurtă perioadă a făcut demersuri pentru editarea unor opere ale sale (*Sistemul religiei muhamedane*, *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, *Istoria moldo-vlahică*). Totodată a continuat să creeze, alcătuind un scurt *Catehism ortodox* în limba turcă, pe care intenționa să-l publice. Pentru a-și continua activitățile cărturărești în aceeași Campanie persană principele a luat cu el mai multe cărți și totodată a colectat informații pe teren în călătoria sa pe Volga, Marea Caspică și țărmul caucazian (*De muro Caucasio*, *Collectanea Orientalia*). Toate acestea arată cu prisosință că principele nostru a rămas activ ca om de știință și cultură până a sfârșitul vieții.

Cuvinte cheie: Caucaz, Marea Caspică, Astrahan, Campania persană, Pentru I, scrierile lui Cantemir, călătorie pe Volga, Ivan Ilinskii, Antioh Cantemir

Abstract: Although in the last years of his life (1722-1723) the state of Dimitrie Cantemir's health worsened continuously, he was particularly active in the preparation and conduct of the Persian Campaign, he showed the same interest in books and knowledge through books and scientific observations. During this short period, he made efforts to edit some of his works (*The System of the Muhammadan Religion*, *The Chronicle of the Ancient Romano-Moldo-Vlachs*, *The Moldavian-Vlach History*). At the

* Acad. **Andrei Eșanu**, consultant științific la Institutul de Istorie al USM, <https://ror.org/0475kvb92>.

** **Valentina Eșanu**, doctor în istorie, cercetător științific coordonator la Institutul de Istorie al USM, <https://ror.org/0475kvb92>.

*** Studiul a fost elaborat în cadrul proiectului: *Coordonatele modernizării social-economice, politice, administrative și culturale în Moldova, Basarabia, RASSM, RSSM și Republica Moldova în context regional și european (studii, documente, sinteze)*. Codul: 010401.

same time, he continued to create, compiling a short Orthodox Catechism in Turkish, which he intended to publish. To continue his scholarly activities in the same Persian Campaign, the prince took with him several books and also collected information on the ground in his journey on the Volga, the Caspian Sea and the Caucasian shore (De muro Caucasio, Collectanea Orientalia). All this amply shows that our prince remained active as a scientist and culture until the end of his life.

Keywords: Caucasus, Caspian Sea, Astrakhan, Persian campaign, For I, Cantemir's writings, Volga journey, Ivan Ilinskii, Antioch Cantemir

În ultimele decenii prin efortul centrelor istoriografice din Chișinău, București și Iași cercetarea vieții, activității și moștenirii științifice și culturale ale lui Dimitrie Cantemir au progresat mult. Au fost pregătite importante lucrări colective, monografii și studii, dar și ediții critice academice de opere cantemiriene, încât orizonturile de cunoaștere ale fenomenului s-au lărgit enorm¹.

Încă de marii noștri înaintași (academicienii Ștefan Ciobanu, Petre P. Panaitescu, Virgil Cândea ș.a.) au fost reconstituite principalele etape ale devenirii și afirmării lui Dimitrie Cantemir ca mare cărturar, istoric, filosof, teolog, geograf, ș.a. S-a apreciat că, dacă în prima perioadă de viață (până la 1711) în tematica și problematica operelor celebrului nostru învățat au predominat scrierile cu conținut teologic, literar, filosofic și muzical (*Divanul, Imaginea de nedescris a științei sacre, Istoria Ieroglifică, Teoria muzicii*), pe când în cea de a doua perioadă (după stabilirea sa în Rusia) au fost elaborate principalele sale scrieri istorice dedicate civilizației românilor și celei turco-otomane (*Descrierea Moldovei, Istoria moldo-vlahică, Hronicul, Istoria Imperiului Otoman, Cartea sistemii religiei mahomedane*). Având acumulări importante, încă de pe timpul șederii la Iași și Constantinopol, aceste din urmă lucrări au fost elaborate de principele român într-un termen deosebit de restrâns, de prin 1713-1720.

Precum se cunoaște, Cantemir în repetate rânduri s-a adresat către țar să i se ofere vreo slujbă în aparatul de stat, dar răspunsul veni destul de târziu, după lungi ani de așteptare, când Petru I, îndată după încheierea păcii cu suedezii (1721) a început să pregătească o nouă campanie militară. De astă dată aria de interese a monarhului rus s-a mutat de la Marea Baltică la cea Caspică și Caucaz, cam-

¹ Dimitrie Cantemir, OPERE, *Despre numele antice și de astăzi ale Moldovei. Istoria moldo-vlahică. Viața lui Constantin Cantemir, supranumit cel Bătrân, domnul Moldovei*. Ediție îngrijită, studii introductive și indici de Andrei și Valentina Eșanu. Traduceri din limba latină de Dan Slușanschi, Chișinău, Știința, 2023, 440 p. Dimitrie Cantemir, *A Description of Moldavia*. Edited, with an introduction by A.K. Brackob, Las Vegas, Center for Romanian Studies, 2023, 247 p. Dimitrie Cantemir, *Istoria Ieroglifică*, vol. I-II, Ed. coord. de Livia Iacob, Studiu intr. Bogdan Crețu, ș.a., Iași, Ed. Junimea, 2023, 333+365 p. Dimitrie Cantemir, *Imaginea de nezugrăvit a științei sacrosancte*. Ed. bilingvă, text latin cu aparat critic, stabilit de D. Slușanschi și L. Stroia. Ed. critică trad. introducere, note de Vlad Alexandrescu, Iași, Polirom, 2023, 830 p. Eșanu Andrei, Eșanu Valentina, *Dimitrie Cantemir văzut de aproape. (Zilnicul lui Ivan Ilinskii)*, Chișinău, 2023, 340 p.

panie întreprinsă de armata și flota rusă în anii 1722-1723. În pregătirea acestui nou război (numit de ruși „Низовой поход”, adică „Campania de Sud” numită și „persană”) era deosebit de importantă experiența și cunoștințele lui Dimitrie Cantemir, dat fiind faptul că viitoarele operațiuni militare urmau să se desfășoare într-o arie geografică populată de popoare și seminții preponderent musulmane, căci principele nostru cunoștea limba turco-osmană și persană, cultura, religia și tradițiile orientale.

În scurtă vreme Dimitrie Cantemir a fost ales senator și consilier de taină al lui Petru I și în această calitate a participat activ atât la pregătirea, cât și în campania propriu-zisă spre „Sud”, încât principele român a fost absorbit în mare parte de aceste evenimente din ultimii ani de viață. Anume acest din urmă segment de activitate (1721-1723) în plan cărturăresc al lui Cantemir este mai puțin cunoscut, ceea ce ne propunem să elucidăm în studiul de față.

Cercetările noastre în această problemă au fost cu mult înlesnite de o serie de ediții de documente și materiale, fiind vorba de publicarea de către Victor Țvircun a creației epistolare a lui Dimitrie Cantemir², dar și de ediția noastră critică a *Zilnicului* secretarului principelui – Ivan Ilinskii³. Din totalitatea acestor surse, necunoscute până nu demult, s-au profilat noi realități privind activitatea lui Dimitrie Cantemir în această perioadă.

Mai întâi de toate, vom aminti că în „anul 7225” (1717), precum arată în titlu Dimitrie Cantemir a finalizat traducerea din latinește în limba română a *Hronicului vechimei a romano-moldo-vlahilor*, pe care l-a propus spre editare pe cont propriu tipografiei Sinodale din Moscova, ca la 20 martie 1722 să primească aprobarea Sfântului Sinod al Bisericii ruse spre publicare⁴. Fie că principele era împovărat de multe însărcinări din partea țarului în pregătirea Campaniei persane, între care punerea la punct a tipografiei de campanie cu caractere arabe; formarea unui grup de tălmăci din limbile caucaziene și orientale; organizarea unei rețele de informatori în țările române și la Istanbul; participarea principelui la numeroase ședințe ale Senatului ș.a.

Totodată, precum arată Ivan Ilinskii, în timpul aflării la Moscova în primele luni ale lui 1722 „kneazul nostru” se îmbolnăvea tot mai frecvent, drept urmare nu a reușit să ducă la bun sfârșit acest important proiect editorial. În același timp, nu excludem faptul că Dimitrie Cantemir a hotărât să amâne apariția *Hronicului* ... în limba română, cu scopul de a definitiva opera sa capitală dedicată istoriei românilor. Afirmăm aceasta, deoarece, precum se știe a luat cu el în Campania

² Țvircun V. *Moștenirea epistolară a lui Dimitrie Cantemir*. Seria Documente privind Istoria Românilor. Colecția Eudoxiu Hurmuzaki, Ser. 3-a, vol. III, București-Brăila, 2020, p.518 p.

³ Иван Ильинский, *Notationes quotidianae. Повседневные записки* (РГАДА, Фонд 181, № 388), (în traducere românească Eșanu Andrei, Eșanu Valentina, *Dimitrie Cantemir văzut de aproape*, Chișinău, 2023, p. 193-267).

⁴ Eșanu Andrei, Eșanu Valentina, *Primele proiecte reușite și tentative eșuate de editare a operelor lui Dimitrie Cantemir în Rusia*, în vol. Idem, *Cantemiriana. Noi contribuții*, Chișinău, 2021, p. 162-164.

persană, cel puțin varianta latină a lucrării, pe care ar fi pierdut-o în naufragiul de la Caspică, la care vom reveni mai jos.

În același timp, s-a admis că Dimitrie Cantemir în calitate de consilier al țarului ar fi primit însărcinarea de a întocmi un *Manifest* către popoarele Cauzului și Persiei. După cum am arătat în altă parte acest document a fost elaborat la Colegiul (=Ministerul) de Externe al Rusiei, iar principelui român i-a revenit misiunea de a-l tălmăci în limba arabă și de a-l multiplica într-un tiraj cât mai mare⁵.

În schimb se vede că în timpul călătoriei pe Volga (11 mai - 4 iulie 1722) Dimitrie Cantemir a alcătuit, fie din inițiativă proprie, fie din porunca țarului un scurt *Catehism* în limba turcă. În cazul dacă ar fi reușit să-l publice în aceeași tipografie de campanie, lucrarea ar fi putut să înlesnească convertirea semințiilor musulmane caucaziene și persane la religia ortodoxă. Mai curând însă din cauza lipsei de timp Cantemir nu a reușit să-l pregătească de tipar, amânând această acțiune pentru mai târziu.

Pe tot parcursul călătoriei sale pe apă și pe uscat, „prințul nostru” a efectuat constant observații și diverse măsurători. Cu începere de la Kazan Dimitrie Cantemir cu ajutorul instrumentariului modern a determinat coordonatele geografice (fixând doar latitudinea) ale unor localități de pe Volga până la Astrahan, informații pe care Ilinskii le-a trecut în *Zilnicul* său în limba latină așa cum le preluase de la principe, notând: „Ex libello Principis”:

„Cazan gr[ade] 55. min: 35;

Saratov gr[ade] 49. min: 33;

Camysizeka (Camâșin) gr[ade] 48 min: 35. sec: 5;

Visla Dubrava (Dubovka) gr[ade] 48 min: 35;

Distat a Czariczyna Wjorst 60 (Distanța până la Țarițan 60 verste);

Astrachan gr[ade] 45 °. Asemenea măsurători Dimitrie Cantemir a efectuat și pe Marea Caspică, căci la 20 iulie 1722, secretarul său nota, precum că „Principele a efectuat măsurări și s-a arătat 45 grade 20 minute”, precum și pe țărmul caucazian unde la 4 august a determinat coordonatele taberei militare la râul Agrahan constatându-se prin: „Observatio facta - 44 grade 10 minute”, la 8 august a stabilit coordonatele tablei de pe râul Sulak: „43 grade 15 minute”, iar pe 1 septembrie cele de la Derbent: „Observatio: 42 gr[ade] 50 minute”.

În paralel, învățatul român a măsurat și a notat distanțele dintre diferitele localități, rezumând: „De la Moscova la Țarițin sunt 1001 verste conform indicațiilor. De la Țarițin la Astrahan sunt 376 verste. Constatând că „În total, de la Moscova la Astrahan sunt 1377 verste”⁷,

⁵ Ешану Андрей, Ешану Валентина, Димитрий Кантемир в Персидском походе Петра I (1722-1723). În: *Studia mediaevalia Europaea et Orientalia. Miscellanea In Honorem professoris emeriti Victor Spinei. Oblata*. Ediderunt George Bilavski, Dan Aparaschivei, Editura Academiei Române, București, 2018, p. 617-649.

⁶ Иван Ильинский, *Notationes quotidianae. Повседневные записки*, п. 49.

⁷ Иван Ильинский, *Notationes quotidianae. Повседневные записки*, п. 46.

Pe lângă toate acestea, Cantemir, conștientizând faptul că această campanie va dura mai mult timp, pentru a continua cercetările sale științifice și pentru a elabora noi scrieri a luat cu sine din Biblioteca sa mai multe cărți. Astfel, la 3 august Cantemir și Ilinskii au „*trecut de pe corabie în tabără*”⁸ pe țărmul Caucazian, secretarul său notând că: „*Am luat cu mine pe țărm [cărți de] ale cneazului [Cantemir]: 4 tomuri ale Lexiconului lui Menșikov, un Lexicon latin, Istoria Creștinismului, Cosmografia lui Pomponiu, Noul Testament grecesc, Epictet, [Registrul] evidenței de cheltuieli, 6 zeci [coli] hârtie poștală, 150 Manifeste [tipărite] în turcă, corespondența cu Constantinopolul și Parisul*”. Tot acolo Ilinskii mai notează că au lăsat pe corabie „*lada cu scrisori*” și alte două cărți, între care „*Calvis și Sistema religiei mahommedane*”⁹. Dintre aceste cărți am reușit să identificăm:

- Matthiae Martiny, *Lexicon Philologicum ...*, Broedelet, 1711¹⁰;
- lucrarea istoricului Pomponiu, Mela, *De Chorographia Libri III*, Basel, 1544.
- cea a lui Epictet (cc. 50-138), filosof stoic greco-roman. Concepțiile sale etice și religioase au fost expuse de discipolul său Arrianus în „Convorbiri” și în renumitul „Manual al lui Epictet” (*Encheiridion*). Probabil, Ivan Ilinskii a găsit în Biblioteca lui Dimitrie Cantemir, o ediție occidentală a lui Epictet în limba latină *Epicteti manuale et sententia cum tabula ...* cura Relandi Trajecti, 1711 (mai curând acest exemplar care făcea parte din biblioteca lui Dimitrie Cantemir a ajuns mai târziu în cea a lui Antioh Cantemir din Paris¹¹). Mai mult, Ivan Ilinskii, precum arată în *Zilnicul* său, a tradus din latină în rusă această lucrare a lui Epictet la comanda lui Petru I, or, se știe că în Rusia această lucrare s-a editat doar în anul 1759¹².

⁸ Димитрий Кантемир, *Походной журнал Д.Кантемира Астраханской экспедиции 1722 года*, în Tvircun V. *Moștenirea epistolară a lui Dimitrie Cantemir*. Seria Documente privind Istoria Românilor. Colecția Eudoxiu Hurmuzaki, Ser. 3-a, vol. III, București-Brăila, 2020, p.395. Иван Ильинский, *Notationes quotidianae. Повседневные записки* (РГАДА, Фонд 181, № 388, лл. 10 об.).

⁹ La fila 54 în *Notationes quotidianae* aflăm această însemnare nedată, însă reieșind din conținutul ei reiese că a fost făcută în ziua când D. Cantemir și Ivan Ilinskii au coborât pe țărmul caucazian al Caspicii, adică la 3 august. (Eșanu Andrei, Eșanu Valentina, *Dimitrie Cantemir văzut de aproape (Zilnicul lui Ivan Ilinskii)*, Chișinău, 2023, p.227).

¹⁰ Ivan Ilinski, *Notationes quotidianae/Повседневные записки*, лл. 44. Fiind vorba de ediția: Matthiae Martinii, *Lexicon philologicum* : ... Accedit ejusdem Cadmus graeco-phoenix... Additur glossarium Isidori cum emendationibus et notis Joannis Georgii Graevii et auctario Theod. Janssonii ab Almelooven. Praefixa est operi inedita hactenus Joannis Clerici dissertatio etymologica, et vita scriptoris. Editio prioribus emendatior atque auctior... , Traiecti Batavorum, Broedelet, 1711, in 2 vol., in-fol.

¹¹ Александренко В.Н. *К биографии князя А.Д. Кантемира*, Варшава, 1896, с. 30, № 362

¹² *Эпиктета стоического философа. Енхиридион и Аноффегмы и Кивета Фивейского. Картина или Изображение жития человеческого. Пер. Г. Полетики*, Спб., 1759, 230 с. (*Сводный каталог книги гражданской печати XVIII века (1725-1800)*, том 2, Москва, 1963, № 2888; том 3, Москва, 1966, № 8650). De curând a apărut ediția: Epictet, *Opera Omnia. Conversații, Manual, Fragmente, Gnomologion*. Ediție bilingvă de Crinștian Bejan, Iași, Ed. Polirom, 2022, 630 p.

- altă carte, de astă dată a lui Calvis, am identificat-o cu cea a lui Sethus Calvisius, *Opus Chronologicum*, Frankfurt/Main-Enden, 1650¹³;
- altă lucrare luată de Cantemir în Campania caucaziană a fost *Sistema religiei mahommedane*. Întrucât aceasta a fost scoasă de sub tipar la San-kt-Petersburg la 22 decembrie 1722, Cantemir a avut cu sine în Campania persană o copie manuscrisă în limba rusă a acestei cărți, care dealtfel pare a fi prima mențiune a acesteia cu denumirea respectivă. Theophil Siegfried Bayer considera drept pierdută în naufragiu pe Marea Caspică lucrarea principelui „*De statu politico aulae Otomannicae*” / „*Despre starea politică a curții otomane*”¹⁴, care mai curând după noi era manuscrisul în limba rusă a *Cărții sistemului* ..., or, până în prezent nu a fost descoperită nici o copie rusească care a stat la baza tipăriturii din decembrie 1722, pe când redacția latină a lucrării sub denumirea „*Curanus*”, după care a fost elaborată *Cartea Sistemului* s-a păstrat până astăzi.

În timp ce acțiunile militare erau în desfășurare, Cantemir s-a ocupat de observații pe teren, astfel la 30 august 1722 „*prințul nostru a rămas în Derbent*” unde a studiat și a descris destul de detaliat vechea fortăreață Derbent cu templul fondatorului islamului, Muhammad. De asemenea, în timpul aflării pe coasta caucaziană a descris regiunile, râurile, etniile Caucazului, a copiat inscripțiile de pe zidurile fortăreței și epitafele, precum și munții, pentru care la 31 august – „*a mers cu un inginer în munți*”¹⁵. Rezultatele acestor cercetări au fost reflectate în notele sale de campanie, care mai târziu au fost sistematizate de același T.S. Bayer, în așa-numita „*Collectanea Orientalia*”¹⁶ (Colecția Orientală). Cantemir a lăsat o descriere destul de detaliată și a liniilor fortificate, intitulate „*De muro Caucaseo. Tractus Orientalis Caucasi cum vestigiis muri veteris in eo ducti, descriptus a Celsissimo Principe Demetrio Cantemiro*”¹⁷ / „Despre zidul caucazian cu Harta regiunii Caucazului cu reprezentarea zidului și drumului de la Pirdochinskaya

¹³ Sethus Calvisius, *Opus Chronologicum*, Frankfurt/Main-Enden, 1650.

¹⁴ Dimitrie Cantemir, *Curanus. Collectanea Orientalia. De muro Caucaseo*. Editarea textului latin, aparatul critic și indici de Florentina Nicolae, traducere din limba latină Ioana Costa, București, ed. Academiei Române, Fundația Națională pentru Știință și Artă, București, 2018, p.1041.

¹⁵ Иван Ильинский, *Notationes quotidianae. Повседневные записки*, лл.11.

¹⁶ *Collectanea orientalia. Principis Demetrii Cantemiri, variae schaeade et excerpta e autographo descripta*, (1722-1726). (Институт восточных рукописей Российской Академии Наук, Санкт Петербургское отделение. Сектор восточных рукописей, №. 60, in 40, 54 л.). Pentru prima dată publicat în limba latină: *Operele Principelui Demetriu Cantemiru*. Tom VII: *Vita Constantini Cantemirii Cognomento Senis, Moldaviae Principis; Collectanea Orientalia. Principis Demetrii Cantemiri variae schedae et excerpta e autographo descripta*. Publicate după manuscrisele din Biblioteca Museului Asiatic din S[ank]t-Petesburg, București, Tipografia Academiei Române, 1883, 32 p. + 25 il.

¹⁷ Bayer T. S. *De muro Caucaseo*, в кн.: *Comentarii Academiae Scientiarum Imperialis Petropolitanae*, Vol. I, St. Petersburg 1726, p. 425-463; *О Стене Кавказской*. Перевод И. Ильинский. В кн.: *Краткое описание Комментариев Академии Наук*, Санкт Петербург, 1728, ч. 1, с. 167-207.

(Pirdemiskaya) la Shemakha (Kimakha), lângă orașul Derbent¹⁸. Pe drumul de întoarcere, pe 12 septembrie 1722, Cantemir a reușit să vadă din nou acest monument istoric impresionant în localitatea numită „*Buyuk Izvar, unde de la munte până la mare se întinde fundația unui zid de piatră cu lungimea de aproximativ cinci verste*”¹⁹. Curând după moartea lui Cantemir, aceste materiale au fost aduse la Academia de Științe din Sankt Petersburg, unde Bayer a pregătit pe baza lor un articol în limba latină, publicat în 1728²⁰.

De asemenea, în Derbent, Petru I a primit în dar manuscrisul persan „*Tarih-i Derbend-name*” / „*Cartea despre istoria Derbentului*”²¹, care a fost transmis lui Dimitrie Cantemir. Ulterior, prințul a abordat cu interes traducerea acesteia, pentru care pe 2 septembrie „*Ibrahim a primit 50 de copeici pentru hârtie*”²². Se pare că pe coasta caspică, Cantemir a descoperit și alte cărți care l-au interesat, deoarece pe 7 septembrie a dat „*Scribului care a scris cartea turcească - 1 rublă*”²³. Aparent, în legătură cu interesele similare ale lui Cantemir, Ilinski a scris pe 1 noiembrie 1722 că au fost date 3 copeici pentru „*pânză pentru a coperta „Istoria*”²⁴, poate aceiași *Istorie a Derbentului* menționată mai sus.

Pe drumul de întoarcere de la Derbent, precum arată prințul Antioh Cantemir în Biografia tatălui său, principele s-a simțit foarte rău și deosebit de slăbit, încât nu putea nici pe cal să urce, fiindu-i pusă diagnoza, că ar fi bolnav de diabet²⁵. Apreciindu-și situația, ca deosebit de critică, Dimitrie Cantemir și-a întocmit atunci Testamentul²⁶. Or, chiar în acest act (punctul 10) apare fraza „*dacă se va întâmpla să mă sfârșesc în drum ...*”²⁷. După câte se vede dese vizite ale Împăratului și demnitarilor la Cantemir erau legate de această stare deplorabilă a sănătății principelui, iar faptul că la 25 septembrie precum arată Ivan Ilinskii în *Zilnicul* său, „*În timpul serii principele nostru a fost la Împărăteasă cu o trebuință personală*”²⁸, fiind vorba mai curând de înmânarea testamentului

¹⁸ Aceste lucrări în latină, cu traducere în limba română, au fost publicate de curând la București în prestigioasa colecție „Opere fundamentale” a Academiei Române: Dimitrie Cantemir, *Curanus. Collectanea Orientalia. De muro Caucaseo*. Editarea textului latin, aparatul critic și indici de Florentina Nicolae, traducere din limba latină Ioana Costa, București, ed. Academiei Române, Fundația Națională pentru Știință și Artă, București, 2018, XXI+1274 p.

¹⁹ Иван Ильинский, *Notationes quotidianae. Повседневные записки*, пп. 12-12 об.

²⁰ În cartea: *Commentarii Acedeviae Scientiarum Imperialis Petropolitanae*. T. I (1726), St.Pbg., 1728.

²¹ Густерин П.В. *Первый российский востоковед Дмитрий Кантемир*. Москва, 2008, с.62.

²² Иван Ильинский, *Notationes quotidianae / Повседневные записки*, пп. 59.

²³ *Ibidem*, пп. 59 об.

²⁴ *Ibidem*, пп. 60 об.

²⁵ Cădea, Virgil, *La vie de Prince Demetrie Cantemir, écrite par son fils Antioh. Texte intégral d'après le manuscrit original de la Houghton Library*, dans *Revue des études sud-est européennes*, Bucarest, 23, 1985, nr. 3, p. 218.

²⁶ *Ibidem*, p. 218-219.

²⁷ Țivircun V. *Moștenirea epistolară a lui Dimitrie Cantemir*. Seria Documente privind Istoria Românilor. Colecția Eudoxiu Hurmuzaki, Ser. 3-a, vol. III, București-Brăila, 2020, p.393.

²⁸ Иван Ильинский, *Notationes quotidianae. Повседневные записки*, пп. 13 об.

său Împărătesei, pe care el a desemnat-o drept executoare a acestui document, care începe cu sintagma „*Preamilostivă Suverană Împărăteasă ...*”, după care urmează cele 12 puncte testamentare. Prin urmare, Cantemir a dictat testamentul după 7 septembrie și înainte de 20 septembrie 1722.

Trebuie de arătat că în timpul navigației pe Marea Caspică prințul Cantemir a înfruntat furtuni în două rânduri: prima dată pe fregata „Sfântul Alexandru” între 24-25 iulie, când se îndreptau spre coasta caucaziană, iar a doua oară, la 3-7 octombrie, când se întorceau spre Astrahan, de data aceasta pe „tealka” lui Artemii Volinski, guvernatorul Astrahanului. Dacă în prima furtună fregata lui Cantemir a scăpat cu bine, apoi la întoarcere, lângă insula Patru Coline, nava pe care se afla principele cu ai săi a suferit atât de mult, fiind spartă și plină cu apă, aruncată pe un banc de nisip, încât toți au trebuit să părăsească urgent nava și să treacă pe șalupe, care i-au adus pe 9 octombrie la Astrahan. În timpul acestei din urmă intemperii, kneazul Dimitrie, conform unor mărturii din epocă, a pierdut o parte din bagajul său și două sau trei din lucrările sale în manuscris. Este curios faptul că Dimitrie Cantemir nu notează aceste momente nici în însemnările sale, nici în vreo lucrare a sa, ceea ce nu putem spune de secretarul său Ivan Ilinskii care la data de 20 octombrie nota că pe când „tealka” lor (cea abandonată în mare) totuși a ajuns în port, Ilinskii constata că „*printre alte lucruri era și lada mea cu scrisori*”²⁹, tot acolo era și „*Rozarium-ul*”³⁰, dar l-au dat în mare”, de unde deducem că o parte din cărțile și manuscrisele luate cu ei fuseseră pierdute în timpul furtunii. În privința *Rozarium*-ului credem că e vorba de lucrarea autorului persan Musladini Sadi, *Rosarium Politicum sive Amaenum sortis humane Theatrum. De Persico in Latinu versu de a Georgio Gentio*; Amstelaedami. Ex. Typographeio Ioannis Blaeu, 1651, care făcuse parte din Biblioteca lui Cantemir.

În cea mai veche *Biografie* cunoscută a lui Dimitrie Cantemir, descoperită în 1967 în Arhiva Academie din Berlin, întocmită în limba latină în 1726 la Sankt-Petersburg de Antioh Cantemir și Ivan Ilinskii cu titlul „*Vita et Elogium Principis Demetrii Cantemyrii / Viața și elogiul Prințului Dimitrie Cantemir*”, este anexată o listă de 10 lucrări ale marelui cărturar³¹. În această listă a treia la număr este trecută lucrarea „*De statu politico aulae Otomannicae*” / „*Despre starea politică a curții otomane*”, despre care autorii arată: „*carte înghițită de valuri sub Derbent. Corabia anume în care se găseau aceste lucrări împreună cu celelalte lucruri a suferit naufragiu în Marea Caspică*”³². Această lucrare este arătată ca finalizată de Cantemir în *Istoria Imperiului Otoman*³³. A patra, din

²⁹ Ivan Ilinskii avea în vedere în această notă despre lucrurile sale personale.

³⁰ Иван Ильинский, *Notationes quotidianae / Повседневные записки*, пл. 15.

³¹ Emil Pop, *Dimitrie Cantemir și Academia din Berlin*, în: *Studii. Revistă de istorie*, București, tom. 22, 1969, nr. 5, p. 840-844, anexa 4.

³² *Ibidem*, p. 841.

³³ Harea Vasile, *Dimitrie Cantemir și fiul său Antioh. Studii*. Ed. de Sorina Bălănescu și Mihail

cele zece titluri, este inclusă lucrarea „*De antiqua Dacia*” / „*Despre Dacia antică*”, despre care aceiași autori arată că era „*elaborată în limba moldovenească, dar care încă nu a fost dusă la bun sfârșit; într-un volum. Versiunea latinească a aceleiași lucrări s-a pierdut deodată cu cele menționate mai sus*”³⁴. Sub denumirea de „*De antiqua Dacia*” din listă ar putea fi vorba despre o redacție cu mult mai extinsă în limba latină a lucrării *Historia moldo-vlachica* și de pe care Dimitrie Cantemir până a pleca în Campania Persană, a tradus-o în românește sub denumirea *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, traducere finalizată în 1717. Din aceste informații reiese clar că atât aceste două lucrări, cât și unele cărți dintre cele luate în Campania persană au fost pierdute în naufragiu pe Marea Caspică.

Prin 1726-1727, când Theophil Siegfried Bayer sistematiza însemnările făcute de Dimitrie Cantemir în Campania persană (1722), cu denumirile de „*De muro Caucaseo*” / „*Despre Zidul Caucazian*” și „*Collectanea orientalia. Principis Demetrii Cantemiri, variae schaeadea et excerpta e autographo descripta*” / „*Colecția orientală. Diverse file extrase din descrierea autografă a Principelui Dimitrie Cantemir*”, împreună cu aceste materiale a preluat de la Antioh Cantemir și o biografie „*Vita Principis Demetrii Cantemirii*”, mai curând cea întocmită de acesta cu Ivan Ilinskii, laolaltă cu lista de lucrări a principelui luminat. Spre deosebire de cei dintâi biografi, T.S Bayer o dă drept pierdută doar pe „*De statu politico aulae Otomannicae*” / „*Despre starea politică a curții otomane*”, carte care a pierit în Marea Caspică, în călătoria derbentină; căci nava în care se aflau roadele cercetării lui, împreună cu celelalte lucruri, a suferit un naufragiu, în anul 1722”³⁵.

În 1732, când se pregătea pentru tipar traducerea în engleză a „*Istoriei Imperiului Otoman*”, Antioh Cantemir a întocmit o *Biografie* mai amplă a tatălui său, de astă dată în limba franceză³⁶, la care a anexat de asemenea o listă de zece lucrări ale acestuia, dar în altă ordine și în loc de numărul „3. *De statu politico aulae Otomannicae*” / „*Despre starea politică a curții otomane*”, Antioh include (de la numărul 8) o altă lucrare cu titlul „*Histoire des Turcs depuis Mahomet le faux prophete jusqu'au premier Empereur*” / *Historia turcilor de la falsul profet*

Harea, Iași, 1999, p. 53-55).

³⁴ Emil Pop, *Dimitrie Cantemir și Academia din Berlin*, în: *Studii. Revistă de istorie*, București, tom. 22, 1969, nr. 5, anexa 4, p. 844.

³⁵ Dimitrie Cantemir, *Curanus. Collectanea Orientalia. De muro Caucaseo*. Editarea textului latin, aparatul critic și indici de Florentina Nicolae, traducere din limba latină Ioana Costa, București, ed. Academiei Române, Fundația Națională pentru Știință și Artă, București, 2018, p.1041.

³⁶ Cândea, Virgil, *La vie de Prince Demetrie Cantemir, écrite par son fils Antioh. Texte intégral d'après le manuscrit original de la Houghton Library*, dans *Revue des études sud-est européennes*, Bucarest, 23, 1985, nr. 3, p. 203-221. Aceiași *Biografie* într-o fărâma mai comprimată, este reprodusă în edițiile engleză, 1734-1735 (p. 455-460), franceză, 1743 (p. 318-324, ed. în 2 volume; p. 467-488, ed. 4 volume) și germană, 1745 (p. 841-852).

Maahomet până la primul împărat, pierdută în Marea Caspică³⁷. Această „Istorie ...”, ar putea fi aceeași „*De statu politico aulae Otomannicae*”, sau ar putea fi o cu totul altă scriere cantemiriană. De unde am putea crede că în apele Caspicii s-au pierdut câteva lucrări ale principelui.

Aceste informații sunt deosebit de credibile, căci sunt făcute în scurtă vreme după decesul cărturarului român de un martor ocular, fiind vorba de secretarul personal al lui Dimitrie Cantemir – Ivan Ilinskii, bun cunoscător ale scrierilor principelui, dar și al întâmplărilor prin care le-a fost dat să treacă în timpul Campaniei persane, dar și de fiul său Antioh, care a fost un adevărat propagator al scrierilor tatălui său. Întrucât aceste lucrări până în prezent nu au fost descoperite, am putea considera că ele într-adevăr au fost înghițite de valurile Mării Caspice.

După întoarcerea la Astrahan, prințul și-a reluat activitățile legate de cărți. Astfel, pe 26 octombrie 1722, i-a poruncit lui I. Ilinski „să traducă „*Polydorus*”, deoarece anterior același Ilinski tradusese pentru kneaz lucrarea „*Agapitus*”³⁸.

În primul caz este vorba de gânditorul italian și englez Virgilius Polydorus (1470-1555), autor a mai multor tratate științifice și teologice. În epoca lui Petru cel Mare, acesta era cunoscut prin lucrarea *Adagiorum (prophanorum-sacrorum) Liber: Ejusdem de inventoribus rerum libro octo ...*, Basel, 1521, tradusă în limba rusă : Полидори Виргилия Урбинского. *Осьмь книг о изобретателех вещей* ..., Москва, 1720. Din nota lui Ilinskii este dificil de a spune despre care lucrare este vorba, dar la sigur această carte a lui Polydorus făcea parte din Biblioteca lui D. Cantemir³⁹, fiindcă este cunoscut un exemplar „*Polydori Vergilii, liber de inventoribus rerum et de prodigiis*, Amsterdami, 1671, in 12” în Biblioteca lui Antioh Cantemir din Paris⁴⁰, care ar putea proveni de asemenea din cea a tatălui său. Probabil anume acest exemplar i-a fost încredințat lui Petru I, care „a binevoit să ia pentru a fi tradusă” de cineva, precum nota Ilinschii.

În al doilea caz este vorba de Agapit, autor bizantin din secolul al VI-lea, care a scris o importantă operă de îndrumări și învățături pentru împăratul bizantin Justinian (527-565) „Capitole de mângâiere”, 72 la număr cu acrostih de „*Agapit, cel mai umil dintre diaconi*”. Traducerea e făcută la o dată anterioară de Ivan Ilinskii, după una dintre multele ediții occidentale grecești sau latine din secolul XVI-XVII. Ediția princeps în greacă a apărut în 1509 la Veneția, iar în latină: D. Agapeti. *Sanctae Constantinopolitanae ecclesiae diaconi ad Justinianum Caesarem Augustum opusculum boni principis officia brevibus sententiis complectens. Petro Mosellano interprete*, Lipsiae, 1520 urmate și de alte ediții. O tradu-

³⁷ *Ibidem*, p. 221.

³⁸ Иван Ильинский, *Notationes quotidianae / Повседневные записки*, лл. 15об.

³⁹ Долина Е.Г. Вергилий, в кн. *Культура Возрождения:Энциклопедия*. В 2 томах. Том 1, Москва, 2007, с. 317-319.

⁴⁰ Александренко В.Н. *К биографии князя А.Д. Кантемира*, Варшава, 1896, с. 31, № 403.

cere în limba rusă pe care Ivan Ilinskii o făcuse după ediția latină Agapitiae. *De Imperio et rebus gestis Iustiniani Imperatoris, libri quinque, din biblioteca lui D. Cantemir. Traducerea manuscrisă a fost transmisă împăratului Petru în Astrahan la 23 octombrie 1722*⁴¹.

Din interesele științifice ale lui Dimitrie Cantemir făcea parte și flora spontană caucaziană. De exemplu, în zona râului Terec, pe el l-a interesat o plantă erbacee din care se extrăgea o substanță („piatră”, numită „ciogan”), cu care armenii din Astrahan vopseau stofa în culoare roșie. Cantemir mai cunoștea că asemenea plantă crește pe soluri sărate și că ar putea fi găsită și în Ucraina în zona Bahmutului, dar trebuie ca cineva să o cunoască. Aceste informații el le-a pus la dispoziția lui D.M. Golițan care, probabil, se ocupa de deschiderea la Moscova a unei întreprinderi de producere și vopsire a stofelor⁴².

Atât în ultimele luni ale lui 1722 la Astrahan, cât și în primele luni ale lui 1723 Cantemir a avut parte de o revigorare temporară, căci pe neașteptate se ocupă din nou de *Catehismul turcesc* alcătuit din 20 întrebări și răspunsuri, până a ajunge la Astrahan (4 iulie 1722). Astfel, la 5 iulie 1723 el întocmește o scrisoare către Sfântul Sinod al Bisericii Ruse, prin care solicită aprobarea acestui opus al său, deoarece pe parcursul Campaniei persane, atât pe Volga, la Astrahan, sau pe țărmul Caucazian, la Derbent în special, era nevoie de acest *Catehism* pentru convertirea la creștinism a popoarelor caucaziene. La această adresare Dimitrie Cantemir anexează textul paralel în limbile rusă și turcă, precum și două file de probă a acestuia scoase în tiparnița de campanie de la Astrahan, la care anexează 27 dintre cele mai necesare rugăciuni ortodoxe. Totodată, principele roagă să urgenteze aprobarea, căci el intenționează să se ocupe personal de tipărirea acestui *Catehism* și recunoaște că caracterele arabe turnate în grabă până la plecarea în Campania de Sud, încă nu sunt atât de perfecte și va trebui să fie alături de meșterii tipografi. Cantemir este într-atât de optimist în aceste zile, încât în aceiași scrisoare către Sinod, el ruga din nou să i se permită tipărirea la Kiev sau la Moscova a „*Istoriei moldo-vlahice*”⁴³, fiind vorba de reluarea relațiilor cu Sf. Sinod în vederea tipăririi *Hronicului vechimei a romano-moldo-vlahilor*, pe care nu a reușit să o scoată până la plecarea în Campania persană.

În concluzie, trebuie subliniat că dacă pentru Petru I și imperiul său, Campania Persană s-a încheiat cu anexarea de noi teritorii de-a lungul coastei cas-

⁴¹ Deși P. Pekarski consideră că Ilininski a tradus „Agapit”, din înregistrarea secretarului lui Cantemir se poate presupune că el a terminat de copiat această lucrare pentru prințul său, după o ediție necunoscută, or, lucrarea a fost editată în Europa de multe ori în sec. XVII-XVIII, printre care și ediția slavonă a lui Petru Movilă din anul 1628.

⁴² Țvircun V. *Moștenirea epistolară a lui Dimitrie Cantemir*. Seria Documente privind Istoria Românilor. Colecția Eudoxiu Hurmuzaki, Ser. 3-a, vol. III, București-Brăila, 2020, p.374, doc. 157.

⁴³ Рафиков А. Х., *Дмитрий Кантемир и его катехизис на турецком языке*, в кн: *Книгопечатание и книжные собрания в России до середины XIX в.*, Ленинград, 1979, с.140.

pice a Caucazului⁴⁴, fără a atinge pe deplin obiectivele stabilite, pentru Dimitrie Cantemir, deși s-a aflat puțin timp în această regiune, s-a încheiat cu extinderea orizonturilor de înțelegere a lumii și culturii islamice, iar materialul științific acumulat a pus bazele caucazologiei, islamologiei și a tiparului cu caractere arabe în știința și cultura rusă.

Pe lângă aceasta din cele arătate, mai observăm că în Campania de Sud (1722-1723) Dimitrie Cantemir a fost permanent înconjurat și preocupat de cărți, la fel ca și atunci, când în 1691 demnitarul muntean Cornescul la Iași nota că junele Dimitrie era „înconjurat de cărți și arme”⁴⁵.

Conform opiniei orientalistului rus P.V. Gusterin, „pentru Cantemir, Campania Persană a fost mai degrabă o expediție științifică decât o întreprindere militară”⁴⁶. Într-adevăr, în timpul șederii sale în Caucaz, Dimitrie Cantemir a reușit să colecteze un material bogat și divers despre istoria și civilizația popoarelor caucaziene.

⁴⁴ Conform Tratatului de la Sankt Petersburg din 12 septembrie 1723, Rusia a obținut teritoriile Derbent, Baku, provincia Gilan, Mazanderan și Astarabad de la Persia (Брикнер А.Г. *История Петра Великого*, Москва, 2004, с. 556).

⁴⁵ Eșanu Andrei, Eșanu Valentina, *Dimitrie Cantemir (1673-1723). Viața și Activitatea politică*, în *Dinastia Cantemireștilor, sec. XVII-XVIII*, Coord. Andrei Eșanu, Chișinău, 2008, p. 170.

⁴⁶ Густерин П.В. *Первый российский востоковед Дмитрий Кантемир*. Москва, 2008, с. 59.

Igor Cereteu*

MODERNIZAREA PROCESULUI DE IMPRIMARE TIPOGRAFICĂ ÎN BASARABIA (1812-1917)**

MODERNIZATION OF THE PRINTING PROCESS IN BESSARABIA (1812-1917)

Rezumat: În acest studiu am prezentat aspecte ale modernizării procesului de imprimare tipografică din Basarabia în perioada de dominație a Imperiului Rus (1812-1918). Am utilizat documente inedite referitoare la tipografia și instalarea în orașele din Basarabia a litografiilor, mașinilor de scris rapid și a hectografelor. Utilajele și piesele erau aduse din vestul Europei în centrele urbane ale imperiului, de unde ajungeau la Chișinău. Prin introducerea noilor tehnici și tehnologii procesul de rusificare a populației Basarabiei a fost încurajat. Documentele din administrație, reclamele erau elaborate și multiplicare cu o mai mare râvnă în limba rusă. A existat și o rezistență împotriva acestui flagel. Este cazul intenției de a tipări la Chișinău ziarul „Românul” și de a deschide o „tipografie moldovenească” de boierul Constantin Cristea. Administrația regională a Basarabiei s-a opus apariției ziarelor în limba română și a tipografiei boierului Constantin Cristea, care ar fi tipărit cărți laice în limba română.

Cuvinte-cheie: modernizare, tipografie, litografie, hectograf, Achim Popov Nicănor Dezideriev, Basarabia.

Abstract: In this study I presented aspects of the modernization of the typographic printing process in Bessarabia during the period 1812-1917. We used original documents related to printing houses and the installation in the cities of Bessarabia of lithographs, rapid typewriters and hectographs. Machinery and parts were brought from Western Europe to the urban centers of the empire, from where they arrived in Chisinau. Through the introduction of new techniques and technologies, the Russification process of Bessarabia's population was encouraged. Administrative documents, advertisements were elaborated and multiplied with greater zeal in the Russian language. There was also resistance against this scourge. This is the case of the intention to print the „Românul” newspaper in Chisinau and to open a „Moldovan printing house” by the boyar Constantin Cristea. The regional administration of Bessa-

* **Igor Cereteu**, șef Secție Istorie Mediavală la Institutul de Istorie al USM, <https://ror.org/0475kvb92>.

** Studiul a fost elaborat în cadrul proiectului: *Coordonatele modernizării social-economice, politice, administrative și culturale în Moldova, Basarabia, RASSM, RSSM și Republica Moldova în context regional și european (studii, documente, sinteze)*. Codul: 010401.

rabia opposed the appearance of newspapers in Romanian and the printing house of the boyar Constantin Cristea, which would have printed secular books in Romanian.

Key words: modernization, typography, lithography, hectograph, Achim Popov Nicanor Dezideriev, Bessarabia, Russian Empire.

În urma Războiului ruso-turc din 1806-1812 și semnarea Tratatului de la București la 16/28 mai 1812 teritoriul Moldovei dintre Prut și Nistru a fost anexat de Rusia țaristă. După anexare s-au constituit structurile laice și religioase, Seminarul teologic din Chișinău și tipografia eparhială, prin contribuția Mitropolitului și Exarhului Gavriil Bănulescu-Bodoni (1812-1821). Tipografia a funcționat până în anii '80 ai secolului al XIX-lea, apoi redeschisă în 1906. Tiparnița a fost apanajul Bisericii și a tipărit carte religioasă și didactică pentru Seminarul teologic. Cărțile tipărite în tipografia eparhiei au fost în mare parte în limba română și doar unele dintre ele erau în limba rusă, destinate credincioșilor din unele centre urbane cu populație vorbitoare de rusă din stânga Nistrului și din unele orașe ale Basarabiei.

Administrația regională a Basarabiei, constituită după anexare, și-a organizat propriile structuri. Pentru o activitate eficientă și întocmirea documentelor era necesară o tipografie care a fost înființată, conform unor documente în același timp cu instituirea administrației regionale, iar, după altele, în anul 1834. Deoarece administrația regională era excesiv de birocratizată, formularele, circularele, diferite acte imprimare nu erau suficiente pentru aparatul administrativ. Din cauza utilizării excesive, presele tipografice se deteriorau și erau necesare alte seturi de litere. Se apela de multe ori la tipografiile din Odesa pentru imprimarea actelor necesare cancelariei de la Chișinău.

Cercetarea istoriei tiparului din Basarabia în perioada de stăpânire țaristă se rezumă la perioada de activitate a Mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni (1812-1821) și cea a Arhiepiscopului Dimitrie Sulima (1821-1844). Există referiri la perioada de restabilire a activității tipografice de la începutul secolului al XX-lea, cataloage de cărți¹, însă evoluția tiparului laic în Basarabia nu este cunoscută suficient de bine. Acesta este motivul pentru care am abordat subiectul istoriei, evoluției tiparului și imprimeriilor, împrejurările care au contribuit la modernizarea procesului de imprimare tipografică din Basarabia.

Înființarea și activitatea tipografiei eparhiale la Chișinău. Intenția de a înființa o tipografie în teritoriul anexat este stipulată în demersul mitropolitului din 25 septembrie 1813 către Sinodul rus, în care se arată că în Moldova există o tipo-

¹ Am abordat problema istoriei cercetării cărții și tiparului din Basarabia în: *Din istoria cercetării cărții și tiparului în Basarabia*, în *Cultură și politică în Sud-Estul Europei (sec. XV-XX)*. Coordonator acad. Andrei Eșanu și dr. prof. Constantin Iordan, Chișinău, CEP USM, 2011, p. 108-118; *Cercetarea cărții și tiparului românesc în Basarabia în sec. al XIX-lea și în prima jumătate a sec. al XX-lea*, în *Buletin Științific. Revistă de Etnografie, Științele Naturii și Muzeologie*. Volumul 35 (48), 2021, p. 21-30.

grafie la Iași, însă în stare defectuoasă și nu este în măsură să asigure ortodocșii cu literatură religioasă. În această scrisoare se precizează că în bisericile din Basarabia lipsea literatura duhovnicească, în special, cea de slujbă religioasă. Până la anexare, mare parte a acestui teritoriu se afla sub jurisdicția canonică a Episcopiei Hușilor, unde nu exista o tipografie². Literatura religioasă era cumpărată de la Iași și din alte centre urbane din Moldova din dreapta Prutului, unde erau prezente altele tipărite la București, Râmnic, dar și în tipografiile din interiorul arcului carpatic. Așezămintele monahale ale Moldovei au avut un rol important în difuzarea literaturii religioase în limba română în rândul credincioșilor din stânga Prutului, mijlocitori fiind monahii și monahiile, stareții mănăstirilor, iar în alte cazuri ierarhii bisericii Moldovei.

Inventarul pentru noua tipografie a fost adus de la mănăstirea Neamț începând cu primăvara anului 1813 și consta din utilaj tipografic de tradiție veche, confecționat în spațiul românesc. De asemenea, au fost achiziționate literele și alte piese necesare procesului de imprimare. În urma mai multor intervenții ale lui Gavriil Bănulescu-Bodoni către autoritățile ecleziastice imperiale, la 4 mai 1814 a fost aprobată hotărârea Sinodului rus cu nr. 848 privind organizarea tipografiei la Chișinău, primită de ierarhul moldovean la 27 mai 1814. Din aceste demersuri rezultă că Gavriil Bănulescu-Bodoni începuse să construiască o clădire specială în care urma să fie instalate teascurile tipografice. Se mai precizează că erau deja pregătite „sculele tipografice” și s-a „cumpărat materialul trebuincios”, era și „literă moldovenească și slavoneacă dela mănăstirea Neamțu din Moldova”, s-a „primit și un tipograf, monahul Ignatie, după însăși dorința sa, care prin naștere fiind din Rusia mare, știe perfect afară de limba sa și pe cea moldovenească de acolo”³.

În ceea ce privește afirmația din acest ucaz, despre faptul că erau pregătite „sculele tipografice” nu avem deplina certitudine, deoarece din informația de care dispunem, inventarul cumpărat până la deschiderea tipografiei nu permitea începerea activității de tipărire a cărților. În acest moment tipografia nu dispunea de teascuri, or ele au fost cumpărate mai târziu, peste o lună de la deschiderea oficială a tipografiei exarhicești⁴.

² Agenția Națională a Arhivelor din Republica Moldova (în continuare vom cita: ANARM), F. 205, inv. 1, d. 404, f. 1; Ștefan Ciobanu, *Cultura românească în Basarabia sub stăpânire rusă*, Editura Enciclopedică „Gheorghe Asachi”, Chișinău, 1992, p. 35-36; Nicolae p. 67-68; Nicolae Popovschi, *Istoria Bisericii din Basarabia în veacul al XIX-lea sub ruși*, Museum, Chișinău, 2000, p. 67-68; Maria Danilov, *Cenzura sinodală și cartea religioasă în Basarabia. 1812-1918 (între tradiție și politica țaristă)*, Bibl. Tyragetia, Chișinău, 2007, p. 31-38; Igor Cereteu, *Cartea românească veche în Basarabia; istorie, circulație, valoare documentară*, Editura Academiei Române – Editura Istros, București-Brăila, 2019, p. 126-127.

³ Const. N. Tomescu, *Tipografia Duhovnicească Exarhială din Basarabia*, în *Arhivele Basarabiei*, An III, № 4, 1931, p. 265-266.

⁴ Igor Cereteu, *Cartea românească veche în Basarabia...*, p. 120.

Tipografia a început să funcționeze în vara anului 1814 cu trei teascuri tipografice, după care au mai fost cumpărate două, încât în primăvara anului 1815 tipografia dispunea de cinci teascuri pentru tipar. S-a lucrat la început la *Bucoavne*, ulterior lucrul a fost întrerupt și a început tipărirea *Liturghierului*, care a durat până în luna august a anului 1815. Se poate admite, cu unele rezerve că primele *Bucoavne* au fost imprimate spre sfârșitul anului 1814, iar cea mai mare parte în anul următor. În timpul păstoririi Mitropolitului și Exarhului Gavriil Bănulescu-Bodoni (1812-1821) au fost tipărite cărți în limba română de factură religioasă și didactică. Tipărișurile din această perioadă au păstrat vechea tradiție românească și aveau aceeași înfățișare ca și cărțile tipărite în alte oficine românești din această perioadă sau anterior. Doar foile de titlu erau asemănătoare cu a celor tipărite în Imperiul Rus, în special cu cele de la Kiev și Lvov. S-a contribuit la uniformizarea slujbei bisericești, prin adaptarea unor părți ale liturghiei pentru a fi conformă cu cea din imperiu⁵. Este cunoscut că liturghierul a fost tipărit „pe hârtie galațca” și pe „hârtie proastă”⁶.

Din unele surse este cunoscut că Mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni s-a ocupat de traducerea cărților și lucrărilor mai mici, iar cărțile bisericești pentru serviciile divine au fost traduse de vicarul mitropoliei Dimitrie Sulima⁷. Este de menționat contribuția Mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni la tipărirea *Noului Testament* (1817, 1819) și a *Bibliei* (1819), apărute în limba română la Sankt Petersburg, ultima fiind o copie, cu unele mici intervenții, a *Bibliei* tipărită la Blaj în 1795⁸.

Activitatea tipografică basarabeană a continuat și în timpul Arhiepiscopului Chișinăului și Hotinului Dimitrie Sulima (1821-1844), care a preluat cărma eparhiei după moartea predecesorului său, Mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni, în primăvara anului 1821. În timpul și prin contribuția acestui ierarh s-au tipărit la Chișinău mai multe cărți, însă activitatea editorială în timpul lui este mai puțin fructuoasă decât cea a lui Gavriil Bănulescu-Bodoni. Dacă în timpul ultimului au fost tipărite cărți liturgice de o mare valoare istorică și teologică inspirate sau reproduse după edițiile românești, în timpul lui Dimitrie Sulima s-au tipărit cărți traduse după unele ediții slavonești, editate în centrele din Rusia⁹.

Tipografia eparhială a încetat să tipărească cărți românești după 7 august 1880, în timpul Arhiepiscopului Pavel Lebedev (1871-1882), un promotor al rusificării Basarabiei. A fost închisă definitiv prin decizie sinodală la 13 ianuarie 1883. La începutul secolului al XX-lea în timpul mișcării de eliberare națională

⁵ Igor Cereteu, *Cartea românească veche în Basarabia...*, p. 129.

⁶ ANARM, F. 205, inv. 1, d. 5296, f. 11.

⁷ Nicolae Popovschi, *op. cit.*, p. 69.

⁸ Igor Cereteu, *Societatea Biblică Rusă și tipărirea la Sankt-Petersburg a Sfintei Scripturi în limba română*, în *Acta Musei Apulensis. Apulum*, LXI, series Historia & Patrimonium Supplementum, Alba Iulia, 2024, p. 147-168.

⁹ Vezi detalii la: Igor Cereteu, *Cartea românească în Basarabia...*, p. 137.

tipografia a fost redeschisă, la inițiativa mai multor preoți și enoriași basarabeni, care au simțit lipsa cărților românești în bisericile și mănăstirile din Basarabia. Tipografia eparhială a fost deschisă în anul 1906, iar în anii următori au apărut, cu sprijinul *Frației Nașterii lui Hristos* mai multe cărți de slujbă și patristice în limba română¹⁰.

În tipografia eparhială erau utilizate vechile procedee de imprimare, utilizate în oficiile tipografice din întregul spațiu românesc. Până la începutul secolului al XX-lea în tipografia eparhiei Chișinăului și al Hotinului au fost utilizate teascurile tipografice, utilajul în mare parte achiziționat de peste Prut sau din centrele din Imperiul Rus. Încă în timpul funcționării tipografiei lui Gavriil Bănulescu-Bodoni au apărut tăietori de slove la Chișinău, însă acestea nu erau suficiente pentru procesul tipografic din tipografia exarhicească. Din această cauză slovele erau aduse din Iași sau de la mănăstirea Neamț, iar mai târziu de la Odesa, Kiev, Sankt-Petersburg și Moscova. Meșteșugul tipografic și primii tipografi au fost aduși de la mănăstirea Neamț. Ulterior meseria se perfecționează, iar în documente se menționează că au existat multe persoane interesate, mai ales din rândul monahilor de a învăța acest meșteșug, mai ales că tiparul la începuturi a fost apanajul bisericii. Tipografia eparhială de la Chișinău a păstrat vechea tradiție în imprimarea cărților și nu a fost pasibilă noilor procese de modernizare, așa cum s-a procedat în tiparul laic.

Tendințe de modernizare a procesului de imprimare în Basarabia. În anii '30 ai secolului al XIX-lea apar primele tendințe de modernizare a procesului de imprimare în Basarabia. Dacă tiparul eparhial a păstrat vechile tradiții, utilizând teascurile și utilajul folosit de secole, în ceea ce privește tiparul laic, s-au produs progrese importante. Tiparul din Basarabia capătă noi valențe, mai ales, prin introducerea litografiei¹¹, unul dintre cele mai complexe procese de imprimare în domeniul artistic. Imaginile litografiate se caracterizează printr-o calitate excepțională și erau apreciate în rândul elitelor din Basarabia.

¹⁰ Maria Danilov, *op. cit.*, p. 95 și urm.

¹¹ *Litografia* (din greacă veche *λίθος* - *litos*, „piatră” + *γράφω* - *grafein*, „a scrie”) este o metodă tipografică, care utilizează o placă sau o piatră cu o suprafață perfect netedă, care este gravată, corodată sau punctată. Este un procedeu complex, iar pentru realizarea unei imagini litografice se utilizează ulei, grăsime sau gumă arabică. A fost inventată de bavarezul austriac Alois Senefelder în 1796 și poate fi folosită pentru a imprima un text sau o lucrare artistică pe hârtie. Este precursora litografiei offset. Este considerată a treia invenție tipografică după cea a lui Johannes Guttenberg (1400-1468) și Friedrich Gottlob Koenig (1774-1833). Primul a inventat teascul tipografic, iar cel de-al doilea mașina de tipar cu abur de mare viteză, care tipărea până la 69.000 de coli pe oră. De asemenea, este importat de precizat că acest dispozitiv imprima pe ambele fețe ale hârtiei în același timp (*The Invention Of Lithography 1818*: by Alois Senefelder. English translation by J. W. Muller. Published by New York, Fuchs & Lang 1911. Este o traducere în engleză a lucrării originale germane *Vollständiges Lehrbuch der Steindruckerey*, în care sunt descrise eforturile lui Senefelder de a dezvolta arta litografică. În prima parte a lucrării este prezentată istoria invenției, iar în a doua sunt oferite instrucțiunile practice, descrise hârtia, instrumentele, cerneala, varietățile de piatră pentru litografiere).

Această invenție s-a răspândit după 1796 destul de repede în centrele urbane din Europa. În Imperiul Rus a pătruns câteva decenii mai târziu, în special, în centrele mai importante, care aveau legături comerciale cu vestul Europei, ca: Sankt-Petersburg, Moscova, Odesa, Nicolaev. Administrația regională a Basarabiei dispunea de o tipografie, în care imprima documente de cancelarie, anunțuri, circulare etc., însă nu era în măsură să tipărească toate comenzile. Din cauza că a fost utilizată excesiv, presele de tipar s-au deteriorat în scurt timp, iar literele s-au uzat și era necesar de a completa rezerva cu alte seturi de litere. Pentru a remedia situația, în anul 1836 guvernatorul militar al Basarabiei Pavel I. Feodorov (1834-1854) a hotărât să instaleze o litografie în sediul tipografiei administrației regionale. Scopul era de a simplifica din lucrările tipografiei, prin litografierea documentelor necesare instituțiilor statului din Chișinău. Este cunoscut că atunci când tipografia administrației regionale a Basarabiei nu reușea tipărirea formularelor și actelor de cancelarie, se apela la litografi din Odesa sau Nicolaev. Această lipsă de formulare este sesizată în dosarele de arhivă, în care se întâlnesc destul de frecvent cereri sau alte demersuri fără antetul instituției, iar în unele cazuri acestea erau copiate manual.

În Basarabia nu existau astfel de instalații și a recurs la ajutorul litografilor din or. Nicolaev, unde existau specialiști calificați. Un asemenea centru se afla la Depoul Hidrografic al Mării Negre din acest oraș. La 20 martie 1836 Pavel Feodorov a expediat o notă informativă pe numele șefului acestei instituții, Nikolai Kumani, însoțită de rugămintea de a fi ajutat în achiziționarea unui dispozitiv litografic. Guvernatorul a mai solicitat ca sa-i litografieze formulare pentru cancelarie și să-i confecționeze table și litere pentru tipografia administrației regionale. Nikolai Kumani l-a înștiințat pe guvernator că intenția sa de a instala un dispozitiv litografic la Chișinău este binevenită și că a primit de la Sankt-Petersburg un aparat litografic, care pentru necesitățile sale este prea mic, iar pentru actele și formularele destinate cancelariei guvernatorului Basarabiei este corespunzător¹².

Din cauza că la Chișinău nu existau litografi, șeful Depoului Hidrografic al Mării Negre de la Nikolaev a propus să fie trimise doi cantoniști care să învețe meseria de litograf¹³. Acesta propune ca unul dintre ei să învețe tăierea și scrierea pe piatră, iar al doilea să deprindă mănuierea dispozitivului litografic și să poată reproduce formulare sau imagini. Potrivit lui Kumani, cursurile urmau să fie fără plată și să dureze 12 luni. După terminarea cursurilor acesta se va ocupa de pregătirea pieselor pentru litografia de la Chișinău, chiar dacă în Rusia aceste utilaje se întâlnesc în cele două orașe mari: Sankt-Petersburg și Moscova și în câteva orașe din provincie¹⁴.

¹² ANARM. F. 2, inv. 1, d. 2662, f. 1-2.

¹³ Cantoniștii - fii de soldați, care din ziua nașterii erau incluși într-un departament militar și pregătiți ulterior pentru serviciul ostășesc într-o școală militară inferioară.

¹⁴ ANARM. F. 2, inv. 1, d. 2662, f. 10-11.

Guvernatorul militar al Basarabiei l-a propus pe G. Pavlovski, care s-a arătat interesat de a învăța meseria și cunoștea foarte bine desenul și caligrafia și pe un funcționar din cancelaria guvernatorului, pe nume, Ceaplin, preocupat de mânăuirea aparatului litografic. Aceștea, după terminarea cursurilor, au adus dispozitivul litografic și utilajul necesar la Chișinău¹⁵. În decurs de câteva luni au obținut aptitudini la tăierea literelor, au învățat desenul pe piatră, reproducerea desenului de pe hârtie pe piatră, tipărirea, acțiunea instalației litografice, componența culorilor, cernelii etc. Din corespondența lui N. Kumani cu P. Feodorov din vara anului 1836 rezultă că în imperiu litografia se practică de 15 ani, iar această artă necesita îmbunătățire, ori toate materialele și utilajele erau aduse de peste hotare¹⁶.

În toamna anului 1836 au fost expediate la Chișinău: o mașină litografică, împreună cu utilajul aferent¹⁷, care a fost instalată în sediul tipografiei administrației regionale, astfel că începând cu 1 ianuarie 1837 a început să funcționeze în ritm rapid. Din documente rezultă că litografia de la Chișinău executa toate comenzile administrației, dar și cele ale altor instituții sau persoane particulare¹⁸. Au fost puse în lucru atât teascul de tipar, cât și mașina litografică.

În scurt timp mașinile litografice au fost răspândite în mai multe instituții administrative din Basarabia. La 30 noiembrie 1836 Zemstva din Soroca, iar la 6 decembrie 1836 cea din Orhei au primit câte două mașini litografice. Din documentele timpului reiese că funcționarul de clasa I. Nikolski a cumpărat la 22 iunie 1837 cinci pietre litografice, creioane speciale și litere cu intenția de a deschide o litografie privată la Chișinău¹⁹.

Dacă la început litografiile au fost amplasate doar în sediile instituțiilor de stat, câțiva ani mai târziu s-au creat tipografii și litografii particulare. Achim Popov, armean din Grigoriopol a învățat meseria de litograf la Odesa, în atelierul lui Alexandr Braun²⁰. Din mărturiile sale, rezultă că în timpul aflării la Odesa a învățat să efectueze de la cele mai simple la cele mai complicate mișcări în arta litografică. În dosarul pe care l-a depus guvernatorului militar al Basarabiei s-au păstrat trei imagini litografice, care sunt destul de complexe, dar realizate cu dibăcie, dovadă că Achim Popov a cunoscut în detalii tainele litografiei²¹.

După o perioadă de câțiva ani de ucenicie în atelierul lui Braun la Odesa, a obținut un certificat prin care i se confirmau cunoștințele sale în domeniul litografiei. Având acest document, a depus la 15 aprilie 1838 o notă informativă adre-

¹⁵ *Ibidem*, f. 12-13.

¹⁶ *Ibidem*, f. 18, 23.

¹⁷ *Ibidem*, f. 21, 29.

¹⁸ *Ibidem*, f. 56.

¹⁹ *Ibidem*, f. 30-41.

²⁰ ANARM. F. 2, inv. 3, d. 2879, f. 1; Efim Levit, *O figură luminoasă: Achim Popov*, în Idem, *File vechi necunoscute. Contribuții științifico-documentare la istoria literaturii și culturii moldovenești*. Sub redacția lui C. Ciocanu, Chișinău, 1981, p. 162-221.

²¹ ANARM. F. 2, inv. 3, d. 2879, f. 2-4.

sată guvernatorului militar al Basarabiei cu rugămintea de a i se permite deschiderea unui atelier litografic în orașul Izmail de pe malul Dunării. A fost îndrumat să insiste în obținerea certificatului de înființare a unei litografii în acest oraș de Alexandr Braun, care știa situația tipografiilor și litografiilor din regiune²².

În cele din urmă, în luna septembrie 1838, proiectul lui Achim Popov de a înființa o litografie la Izmail a fost respins²³. După eforturile eșuate, acesta și-a îndreptat atenția spre capitala Basarabiei, un centru urban, în care se afla administrația regiunii și alte instituții de stat locale. Fiind perseverent și cu experiență de a înfrunta birocrăția la nivel local, la 29 octombrie 1838 Achim Popov scrie o solicitare de a i se permite deschiderea unui atelier litografic particular la Chișinău²⁴.

Acesta a solicitat să înființeze o litografie particulară din mijloacele financiare proprii. Guvernatorul Basarabiei a fost receptiv la cererea lui Popov și la 24 septembrie 1839 se adresează guvernatorului general al Novorosiei și Basarabiei, prin care se solicită permisiune lui Achim Popov de a deschide la Chișinău o litografie pe cont propriu. Motivează prin faptul că la Chișinău nu sunt asemenea ateliere și că înființarea lor ar ușura procesul de imprimare a blanchetelor și formularelor și în această situație nu ar fi necesar de apelat la Odesa sau alte orașe din regiune, unde există litografii²⁵.

Certificatul de înființare a litografiei lui Achim Popov în Chișinău a fost semnat la 17 ianuarie 1841 de către șeful administrației orășenești Sinadino. Achim Popov depune jurământul, prin care se obligă să respecte cu strictețe toate regulamentele și legile emise de autoritățile centrale și locale. Deschiderea litografiei constituia o mare victorie pentru Achim Popov, care devine primul proprietar particular a unei litografii în Basarabia²⁶.

Activitatea tipografică și litografică a lui Achim Popov la Chișinău începuse să prindă contur. Acesta avea multe comenzi, ori alte ateliere litografice în Chișinău nu existau. Achim Popov devine un important concurent atelierelor litografice de la Odesa. Dovadă în acest sens este încercarea litografului Braun de la Odesa de a-i prelua afacerea. Despre această intenție a fost informat la 11 iunie 1842 guvernatorul Basarabiei²⁷, care s-a implicat în înlăturarea acestui litigiu și i-a oferit posibilitatea lui Achim Popov să activeze în continuare în litografia sa particulară.

Dorința de a activa în acest domeniu și faptul că afacerea prospera l-au determinat pe Achim Popov să extindă atelierul, prin organizarea unei tipografii particulare. Astfel, a adresat la 27 iulie 1842 o notă informativă pe numele guver-

²² ANARM. F. 2, inv. 3, d. 8853, f. 13; F. 6, inv. 10, d. 334, f. 102.

²³ ANARM. F. 2, inv. 3, d. 2879, f. 14.

²⁴ ANARM. F. 2, inv. 1, d. 3078, f. 3.

²⁵ *Ibidem*, f. 1.

²⁶ ANARM. F. 2, inv. 1, d. 8539, f. 281; F. 6, inv. 2, d. 1, f. 1; F. 6, inv. 10, d. 334, f. 102.

²⁷ ANARM. F. 2, inv. 1, d. 3078, f. 20.

natorului Basarabiei, în care solicită să i se permită să deschidă pe lângă litografia sa o tipografie, care să tipărească cu litere rusești, franceze și parțial armenesti și moldovenești²⁸, iar spre sfârșitul anului, la 12 decembrie 1842, obține permisiunea de a înființa o tipografie particulară²⁹. La 4 mai 1843 tipografia a fost deschisă oficial³⁰.

Tipografia privată lui Achim Popov era înzestrată cu utilaj tipografic. Litografia dispunea de table de piatră de cea mai bună calitate de culoare albastră, importate de peste hotare și de culoare albă cumpărate din Basarabia. Atelierul litografic a funcționat fără întrerupere și executa imagini, desene, hărți etc. pentru instituțiile de stat și pentru persoane particulare. Litografia avea patru teascuri și șase tipografi. Popov executa lucrările artistice. Tipografia avea trei prese, un tipograf principal și doi zețari, iar alte lucrări le executau lucrătorii din litografie, având cele mai variate caractere, cumpărate din Sankt-Petersburg și avea posibilitate să tipărească în limbile rusă, franceză, română și armeană. Achim Popov a angajat în tipografie doi tineri orfani pe care îi instruește în arta tiparului. Primul învață arta litografiatului și al doilea meșteșugul tiparului³¹.

Achim Popov a fost o personalitate marcantă în viața culturală a Chișinăului în secolul al XIX-lea, însă contribuția sa la modernizarea artei tipografice din Basarabia nu este apreciată pe deplin în cultura scrisă românească și străină. A fost apreciat în cercurile înalte ale societății din Basarabia și a avut o contribuție importantă în promovarea limbii și literaturii românești, prin tipărirea cărților laice într-o perioadă dificilă în istoria Basarabiei. La 1 octombrie 1847 Achim Popov solicită guvernatorului militar al Basarabiei permisiunea de a edita la Chișinău ziarul „Românul” și ca anexă să fie tipărit *Buletinul regional*. Cererea a fost examinată la Ministerul Învățământului Public și a guvernatorului. Decizia nu este cunoscută, iar acest ziar nu a fost editat la Chișinău³².

În aceleași coordonate ale rezistenței românilor basarabeni împotriva rusificării se înscrie tentativa boierului Constantin Cristea de a înființa în anii '60 ai secolului al XIX-lea o tipografie cu litografie, în care urma să se tipărească cărți

²⁸ ANARM. F. 2, inv. 3, d. 13, f. 1.

²⁹ ANARM. F. 6, inv. 2, d. 1, f. 28.

³⁰ ANARM. F. 2, inv. 3, d. 13; F. 6, inv. 10, d. 334, f. 102.

³¹ [Д. М. Княжевич], *Город Кишинев в 1843 году*, în *Записки Бессарабского статистического комитета*, t. 3, Chișinău, 1868, p. 94-95; *Юбилейный сборник города Кишинева. 1812-1912*, Chișinău, 1914, p. 140; *История Кишинева*. Кишиневский Государственный Университет. Издательство „Картя Молдовеняскэ”, Кишинев, 1966, p. 79.

³² ANARM. F. 2, inv. 1, d. 5187, f. 1; Gheorghe Bezviconi, *Armenii în Basrabia*, în *Din trecutul nostru*, Chișinău, 1934, nr. 3-4, p. 41, nota 1; Gheorghe Negru, *Presa de limbă română din Basarabia și Regatul României sub impactul cenzurii țariste. Documente din arhivele de la Moscova, Sankt Petersburg, Chișinău, București*, în *Destin românesc, Revistă de istorie și cultură*, Ediție specială, Chișinău, 2008, nr. 5-6, p. 23-31; I. Varta, *Tipar și slovă românească în Basarabia*, în *Magazin istoric*, 2012, № 5(542), p. 10-13; I. Varta, *Tipar și slovă românească în Basarabia*, în *Magazin istoric*, 2012, № 5(542), p. 10-13.

în limba română³³. Din mărturiile boierului rezultă că a fost cumpărat utilajul pentru tipografie și litografie, pe care l-a depozitat în casa Hertza din Chișinău. Poliția a sigilat utilajul până la emiterea deciziei finale, pentru ca proprietarul să nu demareze procesul de imprimare fără permisiune. Subiectul a fost discutat în administrația Basarabiei. În cele din urmă, solicitarea lui Constantin Cristea a fost respinsă, iar utilajul a fost vândut la Iași, după 9 aprilie 1866³⁴.

Conform deciziei Senatului rus, din 9 aprilie 1858, s-a permis înființarea tipografiilor particulare în imperiu. Astfel, au fost depuse numeroase solicitări către instanțele superioare de a se permite înființarea tipografiilor private în diferite orașe ale Basarabiei. Printre primele solicitări, după apariția acestei decizii a fost cea a lui Nicanor Ilarionov Dezideriev care, în urma demersurilor înaintate către guvernatorul militar al Basarabiei și Ministerul Afacerilor Interne, a obținut permisiunea de a deschide a doua tipografie privată în Basarabia la 19 mai 1858, după cea a lui Achim Popov, deschisă la 4 mai 1843³⁵. Dacă tipolitografia lui Popov a funcționat în baza deciziei administrației locale, cea a lui Dezideriev a fost înființată în temeiul deciziei Senatului rus, din 9 aprilie 1858. Activitatea tipografică a lui Nicanor Dezideriev s-a desfășurat în parametrii legali și avea capacități mai reduse și, respectiv, mai puțini clienți, în comparație cu celelalte trei tipografii existente în Basarabia.

Deoarece meșteșugul litografierii nu era destul de avansat în Basarabia, pentru imprimarea lucrării profesorului liceului *Richelieu* din Odesa N. Murzakevici s-a apelat la atelierelor din acest oraș³⁶. Murzakevici vizitează Basarabia în toamna anului 1842, fiind însoțit de pictorul Bassoli, care a reprodus 15 vederi istorice și pitorești. Aceste imagini au fost litografiate de Bassoli la Odesa și incluse în lucrarea în care au fost descrise mănăstirile din Basarabia³⁷.

În anii '80 ai secolului al XIX-lea în Basarabia apar hectografele, inventate în Rusia de către M.I. Alisov³⁸. A fost utilizat pentru imprimarea rapidă și de calitate inferioară a diferitor imagini sau texte cu mesaj scurt, până la 100 de exemplare. Prezintă o cutie plată cu un strat uniform de glicerină, gelatină și apă înghețată pe suprafața amestecului. Este cunoscut că un asemenea dispozitiv a fost cumpărat și utilizat de către Timenev, inspector de sector al căilor ferate din sud-vestul Rusiei, care la 12 noiembrie 1886 se adresează șefului sectorului Bender-Galați al direcției de jandarmerie să-i permită achiziționarea și utilizarea unui hectograf

³³ ANARM, F. 2, inv. 3, d. 7462, f. 1-16; Gheorghe Negru, *O tentativă nereușită de organizare în Basarabia a unei "tipografii moldovenești"*, în *Revista de Istorie a Moldovei*, 1997, nr.1-2, p. 90-100.

³⁴ ANARM. F. 6, inv. 10, d. 334, f. 67; Vezi și: Gheorghe Negru, *Mișcarea națională din Basarabia (1812-1905)*, în *Revista de Istorie a Moldovei*, Nr. 1 (113), 2018, p. 42.

³⁵ ANARM. F. 6, inv. 10, d. 334, f. 102.

³⁶ Н. Мурзакевич, *Сведения о некоторых православных монастырях епархий Херсонской и Кишиневской*, în *Записки Одесского Общества Истории и Древностей*. Томъ второй. Одесса, В городской типографии, 1848.

³⁷ ANARM. F. 2, inv. 3, d. 3963, f. 1-10.

³⁸ Termenul *hektograf* provine din limba greacă veche: ἑκατόν - „o sută” și γράφω - „a scrie”.

și a unei prese tipografice pentru cancelaria sa. La 12 iunie 1887 guvernatorul Basarabiei permite lui Timenev să achiziționeze și să folosească un asemenea dispozitiv și o presă de imprimat³⁹.

Din cauza că în orașele Basarabiei au apărut un mare număr de astfel de întreprinderi mici, concurența devine neloială. La începutul lunii februarie 1887 negustorul din Bender Moisei Osipovici Natenzon scrie o cerere pe numele guvernatorului, în care precizează că de peste 12 ani deține o tipolitografie în orașul Bender, pentru care a cumpărat trei mașini de scris rapid, litere și alt utilaj tipografic, în sumă de 9000 de rub. Din cauza că în Bender a fost permisă deschiderea altei tipolitografii a lui Goldenștein și C^o și Gruzințev, activitatea tipolitografiei lui Natenzon s-a redus considerabil, încât două părți din dispozitive nu funcționau. Natenzon a solicitat să transfere preșele sale împreună cu întreg utilajul la Chișinău, pentru a deschide o nouă tipolitografie, cerere respinsă de guvernator din cauza că în capitala Basarabiei existau câteva astfel de ateliere⁴⁰.

La 9 iunie 1887 starostele volostei Cornești cere ispravnicului de Bălți să intervină pe lângă guvernatorul Basarabiei pentru achiziționarea unui hectograf de la magazinul de utilaj tipografic al lui de-Spiller de la Odesa, necesar administrației de voloste. La 4 iulie 1887 ispravnicul a acceptat ca starostele să cumpere dispozitivul⁴¹. Din același magazin a fost cumpărat de către tipograful din Soroca Gdal Vaisman o mașină de scris rapid, producția fabricii Goldberg din Sankt-Petersburg⁴².

Negustorul Elea Iacovlev Braunștein din Chișinău solicită guvernatorului Basarabiei la 11 iulie 1888 să instaleze în magazinul său alimentară și de produse farmaceutice din Chișinău un hectograf pentru copierea facturilor și listei de prețuri. Din cauza că acesta nu avea o întreprindere mare, guvernatorul a respins cererea și i-a interzis utilizarea hectografului⁴³.

O solicitare similară a expediat-o pe numele guvernatorului Basarabiei la 18 august 1888 nobilul Felix Stanislavovici Iasenetki-Voina, stabilit la Chișinău, și anume de a-i permite să copieze cu ajutorul hectografului directive, circulare, care trebuiau să fie expediate Agenției Companiei „Nadejda” din Sankt-Petersburg, subordonate ca inspector și agent principal al acestei companii și în legătură cu afacerile sale comerciale. În urma cercetării cazului, la 31 august acesta obține certificatul de funcționare⁴⁴.

La 17 noiembrie 1888 Iulius Frenel Lodzinski șeful depozitului Societății pe Acțiuni Manufactura al lui Jirardovski Gille și Ditrich, solicită guvernatorului Basarabiei permisiunea de a cumpăra un hectograf pentru a simplifica corespon-

³⁹ ANARM, F. 2, inv. 1, d. 8747, f. 63-66.

⁴⁰ *Ibidem*, f. 25-29.

⁴¹ *Ibidem*, f. 138-139.

⁴² *Ibidem*, f. 172.

⁴³ *Ibidem*, f. 53-56.

⁴⁴ *Ibidem*, f. 75.

dența comercială și lucrările de secretariat, doleanță acceptată spre sfârșitul aceleiași luni a anului 1888⁴⁵.

Nicanor Dezideriev a adus pentru prima dată în Basarabia înainte de 12 octombrie 1859 o mașină de scris rapid⁴⁶, o presă din fontă și litere de tipar, pe care le-a confiscat Nicolai Konceakovski, care și-a înființat o tipografie la Chișinău, cu utilajul lui Dezideriev⁴⁷. Procesul de modernizare a tiparului a cuprins și alte centre urbane ale Basarabiei. Notarul în rezervă Otton Emerikov Baranețki și nobilul Tit Osipov Kulikovski, amândoi de confesiune romano-catolică, au cerut la 26 octombrie 1871 să deschidă o tipografie în Hotin, în casa lui Baranețki, cu două prese tipografice și două mașini de scris rapid, cerere aprobată de guvernatorul Basarabiei peste două săptămâni⁴⁸. La 5 septembrie 1872 Ehie Ruvvinov Ghelerter, care lucrase în tipografia tatălui său de la Odesa, a solicitat guvernatorului Basarabiei permisiunea de a deschide în casa lui Hristofor Ivanov Zaikin (Kincio) din Akkerman o tipografie și o litografie, în care a instalat două mașini de scris rapid, două prese tipografice și două mașini litografice⁴⁹. La 4 ianuarie 1873 funcționarul Pavel Mihailovici Atanasievici a solicitat să i se elibereze certificatul pentru deschiderea unei tipografii și litografii în Akkerman. În atelierul lui au fost instalate: o mașină de scris rapid cu dispozitiv de înlăturare a vopselii pe masă, de formă simplificată; o presă tipografică manuală de metal de ultimă generație, cu pârghie de metal, obișnuită; un dispozitiv litografic mecanic, cu pârghie metalică⁵⁰.

În anii '80 ai secolului al XIX-lea procesul de modernizare a tipografiilor a luat amploare. În cele existente sunt instalate mașini de scris rapid. Diaconul Gavriil Nicolaevici Katlaman din Bender solicită guvernatorului Basarabiei la 9 octombrie 1888 o adeverință de fondare a tipolitografiei în „or. Bolgrad din Noua Basarabie”, în care va avea o mașină de scris rapid și utilajul necesar func-

⁴⁵ *Ibidem*, f. 112-114.

⁴⁶ Mașina de scris este un dispozitiv mecanic, folosit pentru dactilografierea textelor. A fost inventată în 1714, când inginerul englez Henry Mill obține o patentă pentru invenție. Mașinăria sa putea imprima literele una după alta. S-a dovedit a fi foarte complicată și abia în 1856 A.E. Beach a construit o asemenea mașină în New York. Adevăratul inventator este considerat S. Francis, care a perfecționat-o la New York puțin mai târziu decât Beach. Mașina a fost construită într-un singur exemplar. Thomas Gall a inventat aproximativ în aceeași perioadă o mașină de scris după alte principii, însă a intrat în folosință abia în 1801. În anul 1873 a fost creată mașina „Remington” de către tipografia Sholes și Soule, Sholes a încheiat un contract cu compania de producere a armamentului, mașinilor de cusut și mașinilor agricole „E. Remington und Sons” din New York și în 1874 au fost produse primele 100 de astfel de mașini. Un prototip al mașinii de scris a fost creat în 1870 de inventatorul rus Alisov, iar primele astfel de mașini au fost realizate în Anglia în 1877. Mașina de scris a lui Alisov nu a fost eficientă, nu s-a bucurat de apreciere și nu a fost cumpărată pe piață. (vezi: *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*. т. XXIIIа (1898): Петропавловский – Поватажное, с. 753–754).

⁴⁷ ANARM, F. 2, inv. 1, d. 7032, f. 5-6.

⁴⁸ *Ibidem*, F. 8169, f. 1-3.

⁴⁹ ANARM, F. 2, inv. 1, d. 8239, f. 1-4.

⁵⁰ ANARM, F. 2, inv. 1, d. 8277, f. 6-9.

ționării. Dacă ispravnicul județului Bender a susținut înființarea atelierului, cel al județului Izmail s-a împotrivit, motivând că la Izmail erau două tipografii, iar la Bolgrad nu era necesară o tipolitografie. Cu toate acestea, la începutul lunii decembrie a fost fondată tipografia, în care se afla o mașină de scris rapid cu utilajele necesare⁵¹.

Administrația centrală și locală ducea o evidență strictă a locului, numărului, tipului și dimensiunii utilajului instalat în tipolitografii. Astfel, erau evitate intențiile unor proprietari de asemenea ateliere de a tipări texte cu un conținut contrar legislației imperiale. La 23 februarie 1888 este respinsă solicitarea lui I. Barșevski de a deschide o tipografie privată, din cauza că nu a indicat în cerere locul, numărul și mărimea mașinilor de scris rapid⁵². La 11 martie 1888 Srul Șmulevici Paghis din Orhei a solicitat guvernatorului Basarabiei permisiunea organizării unei tipografii, în care preconiza să instaleze un aparat de scris rapid de format mic „Liliputa” și o presă tipografică. La 2 august 1888 el a cumpărat din fosta tipografie a lui Iacob Haimov Rubin din Orhei două dispozitive manuale, unul mare și unul mic, o mașină de scris rapid de format mic⁵³. După moartea lui Rubin la 2 martie 1916, soția sa Leia Paghis a moștenit tipografia⁵⁴. Administrația județeană din Bender a solicitat la 30 noiembrie 1888 să cumpere de la magazinul „Mașevski” din Odesa o mașină de scris „Remington”, pentru o mai rapidă perfectare a documentelor⁵⁵.

Cererile pentru achiziționarea și utilizarea mașinilor de scris rapid au crescut semnificativ în primele două decenii ale secolului al XX-lea, când sunt destul de răspândite și în alte centre urbane din Basarabia. În orașul Hotin funcționa la 1 iulie 1909 atelierul cu mașina de tipar rapid al lui Zeilik Ovșiev Vainștei⁵⁶. În 1910 funcționa la Tarutino atelierul tipografic, înzestrat cu o mașină de scris rapid al Surei Iosifovna Grobokopatel⁵⁷. Asemenea mașini, aflate în proprietate, funcționau la Orhei, Soroca, Akkerman, Bolgrad etc.

Concluzii. Activitatea tipografică din Basarabia demarează în 1814, când a fost înființată prima tipografie, subordonată Mitropolitului și Exarhului Gavriil Bănulescu-Bodoni. Tiparnița a imprimat în mare parte cărți religioase, destinate mănăstirilor și bisericilor basarabene și celor de peste Nistru, cu populație românească. În anii '30 ai secolului al XIX-lea a fost fondată tipografia administrației regionale a Basarabiei, care se afla în serviciul guvernatorului și tipărea formulare, circulare, blanchete, necesare administrației regionale. În această perioadă apare în Basarabia prima litografie privată, întemeiată de Achim Popov. Introdu-

⁵¹ ANARM. F. 2, inv. 1, d. 8769, f. 87-92.

⁵² ANARM. F. 2, inv. 1, d. 8769, f. 13.

⁵³ *Ibidem*, f. 17-20, 71.

⁵⁴ ANARM. F. 2, inv. 1, d. 9764, f. 2-3.

⁵⁵ ANARM. F. 2, inv. 1, d. 8769, f. 118.

⁵⁶ *Ibidem*, f. 14, 40, 50.

⁵⁷ *Ibidem*, f. 17; d. 9087, f. 9.

cerea litografiilor particulare constituie un indiciu clar al modernizării procesului de imprimare tipografică în Basarabia. Utilajele și piesele erau cumpărate din magazinele specializate din Odesa, importate din țările Europei de Apus. Administrația regională a încurajat acest proces și a facilitat utilizarea altor metode de imprimare a textelor și imaginilor.

Prin introducerea noilor tehnici și tehnologii, procesul de rusificare a populației Basarabiei s-a accelerat. Litografiile, în mare parte imprimau diferite imagini, dar și formulare, reclame, etichete în limba rusă. Hectografele aveau aceeași menire. Cu apariția mașinilor de scris rapid, procesul de rusificare s-a amplificat. Documentele din administrație, reclamele erau elaborate și multiplicat cu o mai mare râvnă în limba rusă. Mașinile de scris rapid, deși erau de producție europeană sau americană, erau adaptate alfabetului rusesc. A existat și o rezistență împotriva acestui fenomen. Este cazul tipografilor Achim Popov și Nicanor Dezideriev, care au tipărit cărți în limba română pentru știutorii de carte din Basarabia. În aceleași coordonate se înscrie încercarea de a tipări la Chișinău ziarul „Românul”, care în cele din urmă nu a apărut din cauza birocrăției imperiale. Intenția de a deschide la Chișinău o „tipografie moldovenească” de boierul Constantin Cristea nu a fost acceptată. Administrația regională a Basarabiei s-a opus apariției ziarelor în limba română și a tipografiei boierului Constantin Cristea care își propunea să tipărească cărți laice în limba română.

Andrei Emilciuc*

INSTITUȚIONALIZAREA CREDITĂRII AGRICOLE ÎN BASARABIA (1834-1914)**

THE INSTITUTIONALIZATION OF AGRICULTURAL LENDING IN BESSARABIA (1834-1914)

Rezumat: Studiul urmărește apariția și evoluția formelor instituționale de creditare agricolă în Basarabia, în perioada aflării sub dominația Imperiului Rus. Primo, este analizată activitatea în Basarabia a Serviciului de Asistență Publică, deschis la Chișinău la 22 noiembrie 1834. Această instituție, introdusă în Rusia de Ecaterina a II-a în 1775, era responsabilă cu gestionarea școlilor publice, spitalelor, adăposturilor pentru bolnavi și demenți, caselor de pomană, dar și închisorilor. Însă veniturile pentru activitatea de bază proveneau din sumele de bani primite de la instituțiile statului sau persoane particulare sub forma depozitelor cu dobândă, lichidități folosite la eliberarea creditelor pentru necesitățile nobilimii, moșierilor și a altor „persoane de încredere”, la o dobândă mai mare. Serviciul de Asistență Publică a reprezentat singura instituție din Basarabia care practica creditarea agricolă până la lichidarea ei în 1870. Secundo, este analizată apariția în Basarabia, începând cu debutul anilor '70 ai sec. XIX, a instituțiilor bancare cu profil de creditare agricolă, atât de stat, cât și particulare. Apariția și activitatea acestora este examinată prin prisma reformelor din domeniul bancar din Imperiul Rus, dar și a Reformei agrare din 1868 din Basarabia, prin care țăranii practic au fost obligați să-și răscumpere pământurile de la moșieri, prin intermedierea statului.

Cuvinte-cheie: Basarabia, tovărășii agricole, bănci funciare, zemstva, modernizare

Abstract: The study traces the emergence and evolution of institutional forms of agricultural lending in Bessarabia, during the period of its domination by the Russian Empire. Firstly, the activity in Bessarabia of the Public Assistance Service, opened in Chisinau on November 22, 1834, is analyzed. This institution, introduced in Russia by Catherine II in 1775, was responsible for managing public schools, hospitals, shelters for the sick and insane, almshouses, and prisons. However, the income for the basic activity came from the sums of money received from state institutions or private individuals in the form of interest-bearing deposits, liquidity used to issue loans for the

* **Andrei Emilciuc**, doctor în istorie, șef Secție Istorie Modernă la Institutul de Istorie al USM, <https://ror.org/0475kvb92>.

** Studiu elaborat în cadrul Proiectului instituțional *Coordonatele modernizării social-economice, politice, administrative și culturale în Moldova, Basarabia, RASSM, RSSM și Republica Moldova în context regional și european (studii, documente, sinteze)*. Subprogram 010401.

needs of the nobility, landowners, and other “trusted persons,” at a higher interest rate. The Public Assistance Service was the only institution in Bessarabia that practiced agricultural lending until its closure in 1870. Secondly, the emergence in Bessarabia, starting with the beginning of the 1870s, of the banking institutions with an agricultural lending profile, both state and private, is analyzed. Their emergence and activity is examined through the prism of banking reforms in the Russian Empire, but also of the Agrarian Reform of 1868 in Bessarabia, through which peasants were practically forced to buy their lands from landlords, through the intermediation of the state.

Keywords: Bessarabia, agricultural cooperatives, land banks, zemstva, modernization

Problema instituțiilor de creditare agricolă din perioada țaristă în Basarabia a fost de mare interes încă în perioada interbelică, în contextul reformelor ce urmau a fi promovate în provincie, odată cu desăvârșirea unității național-statale a poporului român în anul 1918. Printre cercetătorii de seamă, care s-a preocupat de diverse aspecte ale creditării agricole, îl menționăm, în primul rând, pe Vasile Ghenzul¹. Studiile sale, au reprezentat un imbold și pentru alte cercetări cu caracter istoric, semnate de economiști și funcționari de stat din domeniu. Menționăm aici, în special, contribuțiile lui Epaminonda Balamace² și E.N. Giurgea³. Chiar dacă le lipsesc metodologia și principiile științifice ale unor cercetări istorice veritabile, studiile lor oferă cercetătorului contemporan un bogat material factologic și o mai bună înțelegere a gândirii economice din epocă. În perioada sovietică, cercetările legate de instituționalizarea creditării agricole au fost mai mult tangențiale, în contextul studiilor dedicate dezvoltării agricole și proceselor de modernizare din agricultură. Din contribuțiile mai recente, se reliefează lucrarea lui Vladimir Morozan, care, deși se referă la Basarabia mai mult în trecut, totuși, reușește să ofere o viziune academică complexă asupra fenomenului bancar în teritoriul dintre Prut și Nistru în a doua jumătate a secolului al XIX-lea – începutul secolului al XX-lea⁴.

Fiind la început de drum pe acest tărâm tematic, intenționăm, de fapt, o „periegheză”. În baza literaturii istoriografice existente și a surselor documentare, ne propunem să punctăm principalele direcții de cercetare pe care urmează să le dezvoltăm ulterior în alte studii, deja având la bază unele documente inedite de

¹ Vasile Ghenzul, Rolul Zemstvelor, Statului și a păturii inteligente democratice în cooperatie, *Basarabia economică*, Nr. 3, Iulie, 1919, Chișinău, pp. 40-53; Idem, *Cincizeci de ani ai cooperatiei de credit din Basarabia: 1874-1924*, Chișinău, Tipogr. Centralei Uniunilor Cooperative din Basarabia, 1924. 122 p.

² Ep. Balamace, Din trecutul și prezentul cooperatiei în Basarabia, *Basarabia economică*, Nr. 2, iunie, 1919, Chișinău, pp. 21-28; Idem, Din trecutul și prezentul cooperatiei din Rusia și Basarabia, *Basarabia economică*, Nr. 3, iulie, 1919, Chișinău, pp. 29-39.

³ E.N. Giurgea, Creditul și mișcarea cooperatistă sub vechiul regim rusesc și sub regimul actual românesc în Basarabia, *Basarabia economică*, Nr. 1, 1922, Chișinău, pp. 44-88.

⁴ B.B. Морозан, *Деловая жизнь на Юге России в XIX – начале XX века*, СПб., 2014.

arhivă. Astfel, ne-am fixat drept scop al acestui studiu formularea problemelor ce țin de apariția și funcționarea instituțiilor de creditare agricolă în Basarabia. Pentru realizare obiectivului trasat, ne propunem drept sarcini: analiza evoluției instituțiilor de creditare agricolă în ținut, de la înființare și până la lichidarea acestora, determinarea specificului local a activității lor și identificarea dificultăților cu care se confruntau.

După anexarea în 1812 a teritoriului dintre Prut și Nistru la Imperiul Rus și până în anul 1834 în Basarabia nu au existat instituții bancare sau de creditare. Încă în 1815 nobilimea basarabeană a solicitat împăratului Alexandru I deschiderea unei instituții bancare imperiale în provincie⁵. În regiunile învecinate, prima instituție de acest gen este inaugurată prin rescriptul din 24 octombrie 1819, care dispunea deschiderea la Odesa a unui oficiu al Băncii Comerciale de Stat, în conformitate cu prevederile manifestului din 7 mai 1817. Documentele de arhivă demonstrează cât de dificil era pentru nobilimea și moșierii din Basarabia obținerea unui credit agricol, atunci când singura instituție de acest gen se afla la Odesa. Cazul din anul 1828, când Oficiul din Odesa al Băncii Comerciale de Stat a acordat un credit contesei Ruxandra Edling (Sturza) în valoare de 50 de mii ruble asignate, sub gajul a 10 mii desetine de pământ, pe un termen de 24 de ani până în 1852, este unul elocvent în acest sens. Deoarece contesa era sora marelui diplomat și publicist Alexandru Scarlat Sturdza și o preferată a împărătesei Elizaveta Alexeievna, ea a reușit să obțină creditul la cererea expresă a împăratului adresată ministrului de finanțe, prin rescriptul din 9 martie 1828. Contesa a achitat toate obligațiile asumate încă înainte de moartea sa în 1844, dar Administrația Generală a Guvernatorului Novorosiei și Basarabiei a dispus cârmuirii regionale a Basarabiei abia la 18 septembrie 1852 să scoată interdicția de vânzare a moșiei răposatei, adică, după expirarea perioadei inițiale de creditare⁶.

O primă instituție de creditare agricolă în Basarabia s-a dorit a fi Serviciul pentru Asistență Socială. Introdus în Rusia încă de Ecaterina a II-a în 1775, acesta era, în fapt, o instituție responsabilă cu gestionarea școlilor publice, a spitalelor, adăposturilor pentru bolnavi și demenți, a caselor de pomană, dar și a închisorilor. Veniturile acestui serviciu erau prevăzute a proveni din: 1) primirea sumelor de la instituțiile statului sau de la persoane particulare pentru depozitare, cu un anumit comision și 2) eliberarea creditelor pentru necesitățile nobilimii, moșierilor și altor persoane de încredere, cu un procent mai mare. Astfel, această instituție a devenit în scurt timp de la înființare, unul dintre cei mai activ actori bancari de rang gubernial în Imperiul Rus.

După lichidarea autonomiei Basarabiei, conform noului Regulament de administrare din 1828, o asemenea instituție urma să fie deschisă și în provincie, ca și în restul teritoriilor imperiului. Cu toate acestea, abia la 22 noiembrie 1834

⁵ *Ibidem*, p. 84-85.

⁶ Agenția Națională a Arhivelor, Fondul Arhivistic Guvernamental (în continuare ANAFAG), F. 6, inv. 2, d. 193, ff. 28-28verso, 32.

Serviciul pentru Asistență Socială își începea activitatea la Chișinău, guvernul alocând 100.000 de ruble și 10% din capitalul de 10% al provinciei. La deschiderea acestei instituții se preconiza ca ea să activeze în sfera creditară la fel precum serviciul similar deschis la Odesa. Instituția locală a activat, însă, extrem de precaut și anevoios în această sferă financiară. Pe toată perioada existenței Serviciului pentru Asistență Socială din Basarabia, ponderea creditelor acordate, raportată la volumul resurselor financiare acumulate de la populație, a fost infimă. Instituția, în toată perioada existenței sale din 1834 și până 1870 a reușit să ofere credite în valoare de doar aproximativ 6.000 de ruble. În același timp, ea a reușit să atragă în aceeași perioadă depozite de la instituțiile statului, dar și de la persoane particulare, aproximativ, de 1 milion de ruble. Cea mai mare parte a banilor acumulați era păstrată în filiala din Odesa a Băncii Comerciale de Stat și, parțial, în Banca de Creditare din Sankt Petersburg, fără a contribui câtuși de puțin la dezvoltarea creditului agricol în Basarabia⁷. Una din cauze era că terenurile agricole din Basarabia erau acceptate drept gaj la un preț mult mai redus decât în alte regiuni. Serviciul pentru Asistență Socială din Basarabia putea să acorde credite sub gajul terenurilor agricole, respectând plafonul de 5-10 ruble pentru o desetină de pământ, pe când în alte regiuni acest plafon se ridica și la 20 ruble⁸.

Următorul pas în acest sens este adoptarea la 7 martie 1840 de către Ministerul Domeniilor Statului a *Regulamentului privind activitatea caselor de ajutorare a țăranilor de stat*. Capitalul inițial al acestora se completa din fondul gospodăresc al Ministerului Domeniilor Statului, înființat la sfârșitul anului 1837. Ulterior, la 30 octombrie 1841, Nicolae I a semnat un rescript privind crearea caselor de economii sătęști, care veneau să contribuie la completarea capitalului caselor de ajutorare a țăranilor de stat. Regulamentul din 7 martie 1840 fixa limitele împrumutului între o rublă și 60 ruble de cap de familie, cu o dobândă de 6%, pe termen de la 6 luni până la trei ani, și cu obligația ca debitorul să aibă câte un garant la fiecare 5 ruble împrumutate. Ulterior, prin circulara Ministerului Domeniilor Statului din 29 noiembrie 1856, suma respectivă a fost ridicată la 10 ruble. Împrumuturile contractate pe trei ani trebuiau restituite eșalonat cu plata dobânzilor și a părții respective a împrumutului în fiecare an. Pentru împrumuturile colective, Casa de ajutorare acorda doar câte 5 ruble de fiecare cap de familie, pe un termen maxim de 16 ani, doar după o verificare prealabilă din partea șefului administrației de plasă și doar dacă împrumutul era în beneficiul comunității sătęști. În cazul insolvenței debitorilor plăteau garanții, iar în cazul împrumuturilor colective responsabil era șeful administrației de plasă. Către începutul anului 1857 în Basarabia activau 6 case de ajutorare a țăranilor și 3 de economii, cu un capital total de 43.664 și 11.431 ruble respectiv⁹.

⁷ В.В. Морозан, *Деловая жизнь на Юге России в XIX – начале XX века*, СПб., 2014, с. 84-85.

⁸ ANAFAG, F. 3, inv. 2, d. 696, ff. 25-25 verso.

⁹ В. Хитрово, *Сельский краткосрочный кредит*, *Вестник финансов, промышленности и торговли*, СПб., 1886, т. II, №15, с. 67-68.

Au existat inițiative de a extinde sistemul de case de ajutorare și în rândul țăranilor boierești. Însă acestea s-au limitat doar la guberniile vestice¹⁰. În aceste condiții țăranii moșierești puteau beneficia de împrumuturi doar de la cămătari care cereau, de regulă, o dobândă de peste 12%. Nici moșierii nu se aflau într-o situație mai bună. Pentru cei interesați în dezvoltarea gospodăriilor proprii și implicarea în relațiile marfă-bani, tot cămătarii erau unica sursă pentru a obține suma necesară de bani. Este adevărat, erau și unii moșieri din rândul nobilimii, care urmăreau doar perpetuarea stilului de viață aristocratic, ceea ce era o cale de împrumut a negustorilor care, pe lângă afacerile comerciale, practicau frecvent și cămătăria.

În acest context au fost elaborate o serie de proiecte, menirea cărora era creditarea indirectă a marilor agricultori, impunându-se, mai ales, cel elaborat de S.I. Malițov¹¹. Prima variantă a proiectului său a fost înaintată spre examinare prințului P.G. de Oldenburg, președintele *Societății imperiale economice libere*, al cărui adjutant era în 1841, atunci când statul era în căutarea mijloacelor și metodelor de prevenire a foametei în anii cu recolte proaste. A doua variantă a fost elaborată în 1843, atunci când, dimpotrivă, recolta foarte bună la cereale a determinat o ieftinire peste măsură a acestora, ceea ce-i pune pe producători într-o situație la fel de dificilă. După ce a examinat cea de-a doua variantă a proiectului, prințul P.G. de Oldenburg a considerat că este acceptabil și l-a înaintat în 1844 spre examinare membrilor *Societății*, precum și Comitetului de Miniștri¹².

Esența proiectului era de a institui un sistem de acordare a creditelor sub gajul cerealelor. Conform prevederilor proiectului, în fiecare regiune urmau a fi stabilite prețurile medii la cereale, reieșind din media de preț din ultimii 30 de ani. De la fiecare moșier urmau a fi acceptate doar cantități bine determinate de cereale, direct proporționale cu numărul de persoane recenzate de pe moșia fiecăruia. Cantitatea de cereale pentru fiecare suflet urma să fie stabilită în conformitate cu indicii de preț al fiecărei gubernii în parte. Pentru cantitățile de cereale puse în gaj moșierii urmau să primească nu bani, ci hârtii de valoare de stat. Pentru suma acordată, moșierul urma să achite 4% anual până la răscumpărarea întregii cantități de cereale, costul cerealelor fiind asigurat prin gajul întregii moșii. Răscumpărarea cerealelor se admitea în orice timp. Dreptul de a primi cereale în credit urma a fi decis de un comitet alcătuit din guvernator, mareșalii guberniali și județeni ai nobilimii și alte autorități guberniale, după necesitate. Corectitudinea tranzacției cădea în responsabilitatea nu doar a stăpânilor moșiilor gajate, dar și a mareșalilor județeni ai nobilimii și a altor persoane alese de nobilime.

¹⁰ Полное Собрание Законов Российской Империи (în continuare ПСЗРИ), собр. 2, т. XV, 1840, отд. 1, СПб., 1850, №13285, с. 176.

¹¹ Б.Н. Миронов, *Хлебные цены в России за два столетия (XVIII–XIX вв.)*, Ленинград: Наука, 1985, с. 7.

¹² А.И. Ходнев, *История императорского вольного экономического общества с 1765 до 1865 года*, СПб., 1865, с. 80.

Eliberarea lichidităților urma a se înfăptui de serviciile de asistență socială¹³.

La 12 ianuarie 1845 Consiliul Regional din Basarabia a discutat posibilitatea implementării pe teritoriul provinciei a măsurilor propuse în cadrul proiectului de menținere în Rusia a prețurilor medii la cereale¹⁴. În opinia Consiliului, adoptarea proiectului în forma sa deplină în Basarabia nu-și avea rostul¹⁵. Până la urmă, proiectul lui S.I. Malițov nu a trecut examenul sistemului birocratic rus¹⁶, dar a lăsat o impresie puternică asupra gândirii economice ruse a timpului. În cadrul *Societății imperiale economice libere* a fost format un comitet special care urma să analizeze toate opiniile primite în urma discutării proiectului și care a elaborat și publicat în 1847 un volum dedicat în întregime acestei probleme¹⁷. Profesorul Universității din Sankt Petersburg și membrul activ al *Societății imperiale economice libere*, I. Gorlov, scria în cunoscuta sa lucrare consacrată analizei statisticii economice a Rusiei, tipărită în 1849, că, deși nu este de acord cu mecanismul de instituire, sistemul creditului rural propus de S.I. Malițov era unul foarte bun. Și, cu toate că în opinia sa creditul rural putea avea „în cel mai bun caz o însemnătate regională sau gubernială, neputând să corespundă intereselor generale ale statului, el merită o atenție deosebită”¹⁸.

Eșecul acestei inițiative doar a sporit necesitatea stringentă de fondare a unor instituții de creditare în regiune. Aceasta era determinată de tendința de pauperizare accentuată a moșierilor, despre care chiar capii nobilimii din Basarabia afirmău că se datora politicii guvernului, care din anii '40 începuse să-i lipsească de vechile drepturi și privilegii, ce formau principalele lor surse de venit¹⁹. Mareșalul nobilimii din Basarabia, I.M. Sturdza, îi scria în acest sens general-maiorului P.I. Fiodorov, guvernator general interimar al Novorosiei și Basarabiei, că pământurile moșierești erau populate de oameni liberi, iar prestațiile mici la care erau supuși și insuficiența forței de muncă, le aduceau moșierilor un procent modest din capitalul investit la procurarea moșiilor, care nu se putea compara niciodată cu cel obținut de pe moșiile din guberniile interne ruse, populate de șerbi²⁰. Această evidență a unei mentalități învechite, tipice unei clase depășite de ritmul proceselor social-economice, generate de răspândirea relațiilor marfă-bani, avea și anumite cauze obiective. Degradarea gospodăriilor agricole și intrarea în datorii a moșierilor era și rezultatul lipsei unei bănci de creditare preferențială a nobilimii în regiunile sudice ale Imperiului Rus, care ar fi facilitat transformarea gospodăriilor lor în ferme capitaliste²¹.

¹³ ANAFAG, F. 88, inv. 1, d. 1139, f. 3-4.

¹⁴ ANAFAG, F. 3, inv. 2, d. 343, f. 1.

¹⁵ ANAFAG, F. 88, inv. 1, d. 1139, ff. 17-18.

¹⁶ Б.Н. Миронов, *op.cit.*, p. 7.

¹⁷ А.И. Ходнев, *op.cit.*, p. 82.

¹⁸ И. Горлов, *Обозрение экономической статистики России*. СПб., 1849, с. 163.

¹⁹ ANAFAG, F. 88, inv. 1, d. 1102, ff. 147-152.

²⁰ *Ibidem*, f. 145.

²¹ Necesitatea stringentă pe care o resimțea nobilimea rusă în crearea unui sistem viabil al cred-

În general, măsurile de încurajare a ramurii agricole din partea autorităților imperiale au fost mult mai limitate și mai întârziate în Basarabia, decât în alte teritorii ale imperiului. Astfel, de exemplu, abia la 7 februarie 1849 împăratul Nicolai I a încuviințat alocarea a 25 mii de ruble pentru necesitățile creditării agricultorilor din Basarabia, din capitalul distribuit pentru acest scop guberniei Ekaterinoslav²². Proprietarii de pământ puteau contracta credite din acest capital doar pentru operarea îmbunătățirilor necesare în vederea creșterii producției în gospodăriile proprii. Capitalul în cauză, destinat necesităților agricultorilor din guberniile Novorosiei fusese instituit încă prin rescriptul din 16 august 1815, și constituia la acel moment 500.000 ruble. Din acest capital urma să se asigure creditarea agricultorilor la o dobândă mică de 4%, în comparație cu cea de 5%, practică de alte instituții²³. Este relevant faptul că, în pofida faptului că în Basarabia acest regim de creditare agricolă preferențială a fost extins cu mult mai târziu decât în restul Novorosiei, autoritățile ruse au repartizat provinciei simbolic doar 5% din suma disponibilă, iar restul de 95% menținându-le pentru agricultorii din guberniile Herson, Ekaterinoslav și Taurida.

În a doua jumătate a anilor '50, Guvernul rus inițiază o serie de măsuri îndreptate spre modernizarea sistemului de instituții de creditare de stat. Reformele din acest domeniu au determinat dezvoltarea rapidă a societăților pe acțiuni, fapt care a impus, la rândul său, înfăptuirea unor reforme în sistemul bancar, care ar fi permis inițiativa privată în fondarea băncilor pe acțiuni și a societăților de creditare reciprocă. Primul pas în acest sens l-a reprezentat reorganizarea Băncii Comerciale de Stat. Aceasta și-a reînceput activitatea în 1861 cu drepturi extinse în privința scontării vecselelor și a altor obligațiuni la termen²⁴.

Una dintre primele instituții bancare private cu profil agricol din Rusia a fost înființată în 1864 la Odesa (după cea din Vilno, înființată în 1861), fiind denumită Banca Funciară din gubernia Herson. Banca acorda împrumuturi pe 36 de ani și 6 luni, cu o dobândă de 5% și pentru 38 de ani și 6 luni la o dobândă de 4,5% anual. Foarte rapid această bancă își va extinde activitățile și în Basarabia. De altfel, nobilii din Basarabia au reușit să obțină o cotă parte din acțiunile băncii. Astfel, nobilul basarabean Pantelimon Petre Ilașcov, este menționat în rapoartele băncii pentru anul 1886 în calitate de membru al Consiliului de administrare²⁵,

itării sale preferențiale, devine evidentă din analiza corespondenței, dar și a diverselor proiecte înaintate guvernului de diferiți reprezentai ai acestei categorii sociale. A se vedea în acest sens: A. Emilciuc, Extinderea în Basarabia a sistemului rus de asigurare a securității alimentare a populației (anii '30-'40 ai secolului al XIX-lea), *Revista de Istorie a Moldovei*, 2013, Nr. 3, pp. 59-71.

²² ПСЗРИ, собр. 2, т. XXIV, 1849, отд. 1, СПб., 1850, №22993, с. 77-78.

²³ Обзор действий Департамента Сельского Хозяйства в течении пяти лет, с 1844 по 1849 год, СПб., 1850, с. 79.

²⁴ С. 3. Мошенский, Эволюция векселя, Киев-Ровно: „Планета-Друк”, 2005, с. 358.

²⁵ Протоколы заседаний общего собрания членов Земского Банка Херсонской губернии. Третье десятилетие. 1886 год. Одесса, 1887, с. 26.

iar în 1908 – chiar în calitate de director al băncii²⁶. Datorită acestui fapt, numărul creditelor funciare acordate de bancă în Basarabia începând cu anii '80 și până la 1914 era unul impresionant²⁷.

O altă instituție privată de creditare cu profil agricol a fost înființată la Sankt Petersburg, prin reșcriptul din 1 iunie 1866, fiind denumită *Societatea de credit funciar reciproc*. Aceasta avea un capital statutar de 1 milion de ruble și își propunea să-și desfășoare activitate în cuprinsul întregului imperiu. Totuși, la doi ani de la înființare, societatea avea în Basarabia acordate doar două credite, în valoare totală de 97.250 ruble. Creditele se acordau sub gajul pământului, fiind fixate la maxim 2/5 din valoarea estimată a acestuia²⁸.

În urma reformei agrare, aplicate în Basarabia prin Regulamentul din 14 iulie 1868, cei mai mulți țărani din regiune au fost puși în situația de a-și răscumpăra pământurile de la moșieri, prin intermedierea statului. Astfel, s-au creat premisele dezvoltării sectorului de creditare agricolă. În acest context, guvernatorul general al Novorosiei și Basarabiei înaintează ministrului de interne, A.E. Timașev, anterior ministrul Poștelor și Telegrafelor, inițiativa de a sprijini deschiderea în regiune a tovărășiilor rurale de economii și credit agricol. În acest scop, el propunea alocarea sumelor acumulate în regiune pentru deschiderea oficiilor poștale rurale. Ministrul de interne a acceptat ideea și, de comun acord cu ministrul de finanțe, a considerat oportun a transmite spre discuție chestiunea în cauză Adunării Zemstvei regionale, o instituție abia formată în Basarabia, pentru a veni cu propuneri în privința altor posibile surse de completare a capitalului inițial pentru sprijinirea organizării tovărășiilor rurale de economii și credit agricol²⁹.

Propunerile din partea Zemstvei Regionale din Basarabia au fost, însă, respinse și abia la 28 octombrie 1874 Consiliul de Stat a permis instituției să transfere suma colectată pentru întreținerea poștelor rurale, în fondul inițial de creditare a tovărășiilor rurale, cu excepția banilor de la evrei. Ca urmare, suma respectivă a fost redusă de la circa 200 mii de ruble la aproape 167 mii ruble. Tovărășiile urmau a fi instituite în baza statutului-tip aprobat de Ministerul de Finanțe, dar cu condiția ca fiecare statut să fie în prealabil înaintat spre aprobare Ministerului de Finanțe, cu anexarea acordului între Consiliul executiv al Zemstvei județene și fondatorul tovărășiei, cu privire la suma și condițiile acordării creditului din acel fond³⁰.

²⁶ Gheorghe Bezviconi, *Boierimea Moldovei dintre Prut și Nistru*, vol. II, București, 1943, p. 118.

²⁷ A se vedea: Andrei Emilciuc, *File din istoria satului Temeleuți (r-nul Călărași) în secolul al XIX-lea*, În: *Orizonturi medievale și moderne în istoria românilor. În onoarea profesorului Demir Dragnev*, Chișinău: Biblioteca Științifică Centrală „A. Lupan”, 2016, p. 254, 260.

²⁸ Сведения о частных банках и кредитных обществах, *Ежегодник Министерства Финансов*, Вып. 1, СПб. 1869, отд. 2, Кредит, с. 106

²⁹ Журналы Бессарабского областного 5-го очередного земского собрания, в декабре месяце 1873 года, *Сборник Бессарабского Земства*, №2-3, 1875, с. 325-326.

³⁰ ПСЗРИ, собр. 2, т. XLIX, 1874, отд. 2, СПб., 1876, №53993, с. 333.

Consiliul executiv al Zemstvei Guberniale a elaborat la 15 martie 1876 o serie de reguli care urmau a fi respectate în privința deschiderii tovărășiilor rurale de economii și credit agricol, pe care le-a remis consiliilor executive județene. Potrivit acestora, tovărășiile urmau a fi deschise pentru 10-15 sate cu o populație de peste 2.000 de familii, într-o localitate centrală sau mai intens populată. Zemstvele județene trebuiau să se convingă că persoanele care deschideau o tovărășie erau de încredere. Toate tovărășiile urmau să se conducă de un singur statut-model, și anume, de cel adoptat de comitetul Societății de agricultură din Moscova, aprobat de Ministerul de Finanțe, deoarece avea la bază responsabilitatea materială comună a tuturor membrilor pentru restituirea datoriei, indiferent de cota-parte a fiecăruia. Totodată, spre deosebire de celălalt statut-model, el nu admitea garanția terților pentru membrii tovărășiei, fapt care putea provoca abuzuri la acordarea creditelor. Termenul creditării inițiale era fixat la 10 ani, recomandându-se fixarea unei dobânzi moderate la creditul acordat din fondul special creat. Pentru stimularea deschiderii unui număr cât mai mare de tovărășii, zemstvele județene puteau acorda credite din propriile fonduri, fără dobândă. Suma creditului acordat tovărășiilor pentru capitalul inițial trebuie să fie între 1.000 și 2.000 de ruble. Nu era fixată cota maximă de participare a membrilor, dar se solicita ca aceasta să fie nu prea mare, pentru că astfel membrii puteau beneficia de un credit mai mare, considerat riscant. Se preciza că majoritatea tovărășiilor existente în imperiu aveau o cotă de participare de 50 de ruble și la doar foarte puține – până la 200 de ruble. Pentru evidența contabilă se recomanda implicarea învâțătorilor rurali, deoarece erau printre puținii săteni cu carte. Se recomanda ca, din contul zemstvelor județene, ei să fie instruiți asupra regulilor contabilității și funcționării tovărășiilor rurale de credit. De asemenea, s-a solicitat ca consiliile executive ale zemstvelor județene să remită rapoarte despre acțiunile întreprinse în acest sens³¹.

Primele tovărășii rurale de economii și credit agricol au fost deschise în județul Orhei, la Peresecina și Isacova. Deschiderea lor a fost posibilă după ce consiliul executiv al Zemstvei din județul Orhei a implicat judecătorii de pace locali, care au devenit și tutori ai tovărășiilor. În cazul primei – pe I.M. Unt-Moldovanu, iar în cazul celei de a doua – pe N.E. Crăciunescu. Tovărășia din Peresecina și-a deschis activitatea la 18 iulie 1877, cu 20 membrii și o cotizație maximă de 25 ruble. Tovărășia a primit un credit din partea zemstvei de 1.000 de ruble pe șase ani, cu o dobândă de 3%. Câteva luni mai târziu, tovărășia aduna deja peste 60 de membri. La 25 februarie 1878 a primit aprobarea Ministerului de Finanțe tovărășia din Isacova, cu 50 de membri și cu o cotizație proprie de maxim 50

³¹ Отчет о действиях Бессарабской Губернской Земской Управы с 1 ноября 1875 по 1 декабря 1876 года, представленный VIII Очередному Губернскому Земскому Собранию, Сборник Бессарабского Земства, №1, 1877, с. 7-13.

ruble și un credit inițial de la zemstvă de 2.200 ruble pe un termen de 10 ani³². Ulterior, în județ au fost înființate și și-au început activitatea tovărășii similare la Mășcăuți – la 29 iulie 1879, la Bravicea – la 31 decembrie 1879, la Chiperceni – la 22 iunie 1880, la Malovata – la 17 aprilie 1881, la Echimăuți – la 31 august 1881. Către 1 septembrie 1881, aceste tovărășii adunau 1.113 membri, având un capital de 50.230 ruble, inclusiv 19.774 din cotizația de membru, 18.200 – din credite de la zemstvă, 5.936 – din depozite, 3.767 – credite de la persoane particulare, 2.021 – din venituri și 531 ruble din capitalul de rezervă³³. Către 1 ianuarie 1883, în județ activau deja 10 astfel de tovărășii, fiind deschise și la Susleni, Tuzara și Ciocâlteni³⁴.

La începutul anilor '80 au fost înființate tovărășii și în celelalte județe. În luna mai 1881, în Basarabia funcționau 11 tovărășii rurale de credit agricol: cinci în județul Orhei (în satele Bravicea, Peresecina, Isacova, Mașcăuți și Chiperceni); cinci în județul Soroca (în satele Ocolina, Bădiceni, Nădușita, Arionești și Văscăuți) și una în județul Chișinău (în satul Costești). Aceasta din urmă și-a început activitatea în iulie 1880, cu 32 de membri, primind un credit de 1.000 de ruble. În calitate de tutore al tovărășiei a fost desemnat de zemstva județeană moșierul C.V. Lăscari, iar adjunct - E.I. Surucean. Către luna august, tovărășia număra deja peste 100 de membri, solicitând acordarea suplimentară a unui credit de 500 de ruble de la zemstvă³⁵. Către 1 septembrie 1883 în județul Chișinău activau deja 13 tovărășii, fiecare primind câte 1.500 ruble din fondul de susținere al zemstvei județene³⁶.

Ca urmare a reformei agrare din 1868, în anii '70- '90 structura proprietăților private de pământ a suferit schimbări semnificative: s-au redus suprafețele de pământ ale nobilimii și au crescut proprietățile funciare ale țăranilor. Crește substanțial și volumul acțiunilor de cumpărare-vânzare a pământurilor, iar tot mai activ pe acest tărâm se manifestau țăranii împroprietăriți. Înstrăinarea terenurilor era mai intens practică de țăranii care, în baza reformei, au primit loturi de împroprietărire mai mici. Datorită insuficienței pământului, mulți dintre aceștia se ruinau, fiind nevoiți să cedeze pământul cu care au fost împroprietăriți moșierilor, diferitor antreprenori sau altor țărani care reușeau să se descurce mai

³² Отчет Оргеевской Уездной Земской Управы о действиях и распоряжениях её за время с 1-го октября 1876 года по 1-е октября 1877 года, *Сборник Бессарабского Земства*, №4, 1878, с. 48-49.

³³ Отчет о действиях Оргеевской Уездной Земской Управы с 1 Сентября 1880 по 1 сентября 1881 г. XIII очередному Уездному Земскому Собранию 1881 г., *Вестник Бессарабского Земства*, №№6, 1882, с. 1-2.

³⁴ Отчет Оргеевской уездной земской управы о действиях и распоряжениях ей за время с 1 сентября 1882 по 1 сентября 1883 года, *Вестник Бессарабского Земства*, №№6, 1884, с. 1-2.

³⁵ Отчет о действиях Кишиневской Уездной Земской Управы за 1880 год, *Вестник Бессарабского Земства*, №№7-8, 1881, с. 1-2.

³⁶ Отчет о действиях Кишиневской Уездной Земской Управы за 1883 год, *Вестник Бессарабского Земства*, №5, 1884, 13-14.

bine. Acest proces se desfășura în Basarabia mai rapid decât în marea majoritate a guberniilor europene ale Rusiei. Cel mai activ procesul de stratificare în rândul țăranilor se desfășura în județele din nordul și centrul Basarabiei, unde loturile de împrumut erau mai mici decât în județele din sud. Mii de țărani din județele Hotin și Soroca migrau pentru muncile agricole spre județele de sud, unde suprafețele erau mai extinse³⁷. Guvernul rus a încercat să stăvilească acest proces prin înființarea băncilor funciare de stat și asociative.

Eforturile de susținere a sectorului bancar în sfera creditării agricole s-au concretizat, în primul rând, prin deschiderea a două Bănci funciare de Stat, una pentru nobili și alta pentru țărani. Ultima avea să se dovedească chiar mai prolifică în Basarabia. Țăranii mai înstăriți, cu suportul Băncii funciare de stat pentru țărani, achiziționau loturile puse în vânzare de la moșieri și nobili, depășiți de cerințele dictate de procesele de modernizare, dar și de la alți țărani. Astfel, în perioada 1887-1899, cu sprijinul filialei băncii din Basarabia au fost efectuate 148 de tranzacții de cumpărare a circa 70 mii desetine de pământ, în favoarea a 8.424 gospodării țărănești, fiind acordate credite în valoare de 9.425.169 ruble. Însă ponderea cea mai mare a acestor tranzacții, circa 40 de mii de desetine, s-a înregistrat în județele de sud, acolo unde, față de țăranii basarabeni, coloniștii erau mult mai avantajați de suprafețele pe care le-au primit de la stat³⁸.

În structura proprietăți funciare se atestă schimbări generate și de faptul că se intensifică fenomenul de „moșierizare” în rândul burgheziei comerciale. Astfel, suprafețele funciare deținute de negustori și de cetățeni de onoare au crescut în perioada 1877-1887 cu aproape 68.853 desetine. A crescut semnificativ ponderea terenurilor funciare aflate în proprietatea târgoveților, de la aproximativ 30 de mii de desetine și o pondere 2% în 1877 la 125 de mii de desetine și 7,6% în 1905. În circumstanțele date, mulți nobili se ruinează, se îndatorează excesiv în contul pământurilor încă rămase în proprietatea lor. Pentru a face față provocărilor, unii încercau să-și reorganizeze gospodăriile agricole în spirit modern sau chiar să-și refacă proprietățile de până la reformă. În acest scop, ei contractau credite de la Banca Funciară de Stat pentru nobili. La începutul anilor '90, în proprietatea nobililor se afla încă peste jumătate din pământurile din proprietate privată, mai exact, 945 mii desetine. Însă multe terenuri figurau doar nominal drept proprietăți ale nobilimii. În realitate, fiind gajate în câteva rânduri la bănci, ele erau practic pierdute. Astfel, la 1893 aproximativ jumătate din toate pământurile aflate în proprietate privată era gajate în bănci (în special, la Banca funciară de stat pentru nobili și Banca Funciară din gub. Herson), și anume, 894.727 desetine. Nobilii din județele de nord dețineau 2/3 din cuantumul acestor credite. Prețul de piață pentru o desetină era în medie de 92,09 ruble, iar la luarea unui credit – de 49,64 ruble³⁹.

³⁷ *Обзор Бессарабской Губернии за 1901 год* (în continuare ОБГ), Кишинев, 1902, с. 38-39.

³⁸ ПСЗРИ, собр. 2, т. XLIX, 1874, №53993, с. 333; ОБГ за 1899 год, с. 46.

³⁹ *Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и админи-*

În debutul secolului XX, politica agrară a Guvernului imperial continua să încurajeze creditarea funciară, atât în rândul țăranimii, cât și în rândul nobilimii. La începutul anului 1902 nobilii din Basarabia aveau contractate de la Banca funciară de stat pentru nobili 622 de credite, în valoare totală de 37.424.900 ruble pentru cumpărarea a 491.449 desetine (inclusiv, 40 de credite în valoare de 2.568.600 ruble pentru cumpărarea a 36.369 desetine în anul 1901). În același an, țăranii contractaseră de la Banca funciară de stat pentru țărani 16 credite în valoare totală de 1.052.720 ruble, pentru cumpărarea a 8.453 desetine. Pentru a face față dificultăților, tot mai mulți țărani se asociază în cooperative. În 1905, din 1.423.173 desetine aflate în proprietate privată, 132.936 desetine, sau 14,1%, erau în gestiunea diferitor cooperative (tovărășii) agricole. În 1906 datoria agricultorilor la bănci se ridica la 89.433.800 ruble, creditele fiind acordate sub gajul a 1,15 milioane desetine de pământ⁴⁰.

Legea din 7 iunie 1904 cu privire la cooperatie a impulsionat mișcarea cooperatistă din Imperiul Rus, inclusiv, în Basarabia. Drept urmare, a sporit, mai cu seamă, numărul cooperativelor de credit și economie, de la 27 existente în 1905 la 398 înregistrate în 1915 (253 de cooperative de credit și 145 de cooperative de credit și economie)⁴¹. Lent a crescut numărul cooperativelor de consum: în 1913, în provincie activau doar 30 de asociații de acest profil, iar în 1915 – 46. Abia după anul 1915 s-a majorat brusc numărul lor, în 1917 funcționând 352 de cooperative de consum. Această mișcare a luat avânt după declanșarea Primului Război Mondial, sub presiunea dificultăților economice generate de război (condiționate, mai ales, de necesitatea de a aproviziona armata și de prețurile exagerate la produse)⁴².

Insuficiența de pământ continua a fi, însă, mare în rândul țăranilor, deoarece asigurarea cu pământ a gospodăriilor nou-formate era în scădere. În 1910, țăranii au luat în arendă 316.943 desetine, iar alte 43 mii desetine le-au achiziționat. Aceste date cu mici fluctuații sunt valabile pentru întreaga perioadă. Prețul unei desetine varia, în dependență de județ și de calitatea solului, de la 150 la 500 de ruble pentru o desetină, fiind în continuă creștere, iar cel al arendării se ridica în medie la 20 ruble pe desetină. Unii țărani, pentru care această sumă era prea mare, luau pământul în folosință, cedând în schimb moșierului jumătate din recoltă⁴³.

Către anul 1913 în orașele Basarabiei activau 10 filiale ale băncilor din imperiu, 6 oficii bancare și 23 societăți și tovrășii de credit reciproc, 11 tovrășii și

страций, том. I, СПб, 1895, отд. 2 Статистико-экономическое описание Российской Империи. Торгово-промышленный адрес-календарь России, с. 37; *ОБГ за 1901 год*, с. 53.

⁴⁰ *ОБГ за 1901 год*, с. 51-52; Н. Могилянский, *op.cit.*, с. 160-161.

⁴¹ Vasile Ghenzul, *Cinzeci de ani ai cooperăției de credit din Basarabia*, Chișinău, 1924, p. 22.

⁴² Vasile Ghenzul, *Cooperăția în Basarabia*, în: Ștefan Ciobanu, „Basarabia”, Chișinău, Editura *Universitas*, 1993, p. 362.

⁴³ *Иллюстрированный адрес-календарь Бессарабской губернии на 1913 год*, Кишинев, 1912, Приложения, с. 60; *ОБГ за 1910 год*, Кишинев, 1911, с. 20.

societăți de creditare, precum și 4 bănci sătești – în târguri, 6 tovărășii și societăți de credit și 4 bănci sătești – în localitățile rurale⁴⁴.

Studierea istoriografiei problemei, dar și a publicațiilor statistice și informative oficiale ne permit să concluzionăm că pe parcursul secolului al XIX-lea – începutul secolului al XX-lea, creditarea agricolă instituțională se transformă treptat dintr-o componentă formală în una indisolubilă, care nu doar încerca să răspundă necesităților, ci și dicta procesele de modernizare din agricultura Basarabiei. Această evoluție a fost, însă, una prea lentă, fapt de care s-a făcut vinovat, în primul rând, guvernul rus, care a privit regiunea cu multă reticență. Acest lucru era și normal, procesele de modernizare în agricultura teritoriului dintre Prut și Nistru nu erau stopate precum în guberniile interne ruse de relațiile de șerbie. Perspectivele de dezvoltare erau deschise și nu necesitau mari investiții. Dar menținerea Basarabiei într-o stare amorfă era mult mai avantajoasă pentru imperiu, astfel eliminându-se orice riscuri de depășire a nivelului general de dezvoltare. Regiunea trebuia să rămână o periferie, nimic mai mult.

Cercetările noastre ne-au permis să constatăm și o serie de probleme care necesită o studiere mai minuțioasă, care să releve mai concludent problemele cu care se confruntau instituțiile de creditare agricole, precum: gestionarea cazurilor de insolvență și capacitățile legale de recuperare a datoriilor. O altă problemă de perspectivă este cea în ce măsură țăranii conștientizau oportunitățile și riscurile apelării la credite, și cum s-a schimbat mentalitatea lor în acest domeniu pe parcursul anilor. Studiarea materialului de arhivă inedit, urmează să ne deschidă mai multe paranteze în acest sens, fapt pe care ni-l propunem să-l realizăm în următoarele studii.

⁴⁴ ОБГ за 1913 год, Кишинев, 1915, с. 92-95.

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0007-5-33-127X>
<https://doi.org/10.58187/rim.137-138.14>
CZU:94(498:420)''1939/1940''

Mihai Țurcanu*

RELĂȚIILE ROMÂNNO-BRITANICE ȘI PROBLEMA REÎNARMĂRII ROMÂNIEI ÎN 1939 ȘI 1940. NOI SURSE.** (Partea I)

ROMANIAN-BRITISH RELATIONS AND THE PROBLEM OF ROMANIA'S REARMAMENT IN 1939 AND 1940. NEW SOURCES. (Part I)

Rezumat: Aceasta este prima parte a unui studiu referitor la relațiile româno-britanice și problema reînarmării României în 1939–1940. În această perioadă, relațiile româno-britanice au fost dominate de eforturile României de a obține armament și echipament militar din Marea Britanie pentru a face față amenințărilor externe, în special după ocuparea Cehoslovaciei, principalul furnizor de arme al României. Guvernul român a solicitat ajutorul Aliaților Occidentali (Regatul Unit și Franța) pentru modernizarea armatei, cerând avioane, nave, tunuri antitanc și antiaeriene. Marea Britanie, confruntată cu propriul program de reînarmare și cu solicitări concurente din partea altor țări (Turcia, Polonia), a oferit însă doar echipament vechi sau limitat, subliniind prioritizarea propriilor nevoi militare. Eșecul negocierilor a fost agravat de semnarea Pactului Ribbentrop–Molotov (august 1939), care a amplificat presiunile sovietice asupra României. Deși Franța a încercat să sprijine mai activ România, divergențele strategice dintre Aliați și lipsa resurselor au făcut ca livrările să fie insuficiente. Aceste dificultăți, combinate cu oferte germane avantajoase, au condus la apropierea treptată a României de Germania Nazistă. Sursele britanice de arhivă evidențiază contradicțiile dintre promisiunile politice ale Regatului Unit și realitatea capacităților militare limitate, precum și impactul acestor decizii asupra geopoliticii Balcanilor.

Cuvinte-cheie: relații româno-britanice, reînarmarea României, achiziții de armament, Aliații Occidentali, Pactul Ribbentrop–Molotov, credit comercial, Germania Nazistă, surse de arhivă britanice

* **Mihai Țurcanu**, doctor în istorie, cercetător științific coordonator la Institutul de Istorie al USM. <https://ror.org/0475kvb92>

** Cercetarea a fost efectuată în cadrul Proiectului finanțat de ANCD: *România și Puterile Aliate (Anglia și Franța) în ajunul și primii ani ai celui de al Doilea Război Mondial (1938-1941)* Codul proiectului: 24.00208.0807.10/PD I.

Abstract: This is the first part of a study dealing with Romanian-British relations and the issue of Romania's rearmament in 1939–1940. During this period, Romanian-British relations were marked by Romania's efforts to secure military equipment from the UK to counter external threats, particularly after losing Czechoslovakia as its primary arms supplier. Romania sought support from the Western Allies (UK and France) to modernize its army, requesting fighter planes, naval vessels, and anti-tank and anti-aircraft guns. However, the UK, prioritizing its own rearmament and facing competing demands from countries like Turkey and Poland, provided only outdated or limited equipment. The Ribbentrop–Molotov Pact (August 1939) intensified Soviet pressure on Romania, further straining its defense capabilities. While France advocated for greater support, strategic disagreements between the Allies and resource shortages hindered meaningful aid. Romania's eventual alignment with Nazi Germany stemmed from unmet military needs and favorable German offers. British archival sources reveal the gap between political assurances and logistical realities, underscoring how these dynamics reshaped Romania's foreign policy and Balkan geopolitics.

Keywords: Romanian-British relations, Romania's rearmament, arms acquisitions, Western Allies, Ribbentrop–Molotov Pact, commercial credit, Nazi Germany, British archival sources

Problema achizițiilor de armament în contextul garanțiilor din 13 aprilie 1939 și al Acordului comercial și de credit româno-britanic din 11 mai 1939

Problema achizițiilor de armament pe care guvernul român spera să le poată face din Marea Britanie ocupă un loc foarte important în relațiile româno-britanice de la începutul celui de-al Doilea Război Mondial și a influențat în mod semnificativ aceste relații. Documentele britanice de arhivă arată că înzestrarea armatei române a fost neglijată până aproape de sfârșitul perioadei interbelice. Însă, atunci când în martie 1939 a fost ocupată Cehoslovacia – care era cea mai importantă sursă de achiziții în domeniu –, guvernul român a devenit foarte preocupat de capacitatea de apărare a statului. Având în vedere faptul că România era un stat beneficiar al Sistemului de la Versailles, Bucureștiul a sperat să poată obține armele și echipamentul necesar de la Marea Britanie și Franța. Problema a fost ridicată chiar în contextul „afacerii” Tilea – la Londra, prin V. Tilea, și la Paris, prin Gh. Tătărescu, pe atunci ambasador la Paris. Foarte curând însă a devenit clar că așteptările guvernului român de a recupera, cu sprijinul Aliaților Occidentali și într-un interval foarte scurt, terenul pierdut în anii anteriori în domeniul înarmării erau nerealiste, în condițiile în care, pe de o parte, Marea Britanie și Franța abia demaraseră propriile programe de reînarmare și acordau prioritate propriilor necesități, iar pe de altă parte alte țări (Turcia, Polonia, Grecia, Iugoslavia, Canada ș.a.) concureau cu statul român pentru aceleași achiziții. Eșecul puterilor occidentale de a contribui decisiv la echiparea forțelor militare românești a fost unul dintre cei trei factori principali – alături de izolarea teritorială și refuzul Aliaților de a sprijini România împotriva U.R.S.S. – care au determinat, din a doua jumătate a lui 1939 și până în 1940, îndepărtarea României

de Marea Britanie și Franța și, respectiv, apropierea de Germania. Studiul de față prezintă rezultatele cercetării unor noi surse, din arhivele britanice, la tema respectivă; mai multe detalii pot fi găsite în România și Puterile Aliate la începutul celui de-al Doilea Război Mondial¹.

Achizițiile de armament au fost un subiect important în cadrul negocierilor româno-britanice încheiate cu acordul comercial din 11 mai 1939. La 27 aprilie (după alte date, 24 aprilie) a sosit la București o delegație comercială britanică, care a semnat la 11 mai acordul de credit și de cooperare economică și comercială între România și Marea Britanie. Încă înainte de sosirea delegației britanice, premierul român Armand Călinescu și regele Carol al II-lea îi prezentaseră ministrului britanic la București, R. Hoare, solicitări privind livrarea echipamentului militar necesar armatei române, regele recunoscând, la 1 aprilie 1939, că, într-un eventual conflict în care România s-ar fi aflat de partea Aliaților, aceasta ar fi fost cea mai slabă verigă a frontului antinazist „în special sub aspect material”². La 10 aprilie 1939, ministrul României la Londra, V. Tilea, i-a transmis lui Philip Nichols, de la Departamentul Sud al Foreign Office-ului, lista armelor și a echipamentului militar solicitate de guvernul român, care includea: 250 de avioane de vânătoare de ultimă generație, 150 de bombardiere de ultimă generație, 20 de avioane de recunoaștere cu rază lungă de acțiune (precum și piese de schimb pentru toate aceste avioane), 2 distrugătoare, 3 vedete torpiloare complet echipate, 2 submarine, 292 de tunuri antiaeriene și 300 de tunuri antitanc, precum și muniție pentru acestea, 300 de mii de mine antitanc, zeci de mii de kilometri de cablu de comunicație, zeci de mii de harnașamente pentru cavalerie și multe alte tipuri de echipament militar, inclusiv 12 milioane de articole de îmbrăcăminte și încălțăminte pentru soldați, precum și rucsacuri, pături, corturi ș.a., respectiv 550 de mii de articole de îmbrăcăminte și încălțăminte pentru ofițeri, stații emisie-recepție, zeci de vehicule de diferite tipuri și cu diferite destinații (motociclete cu ataș, ambulante etc.). Românii sperau să obțină, prin viitorul acord comercial, un credit în valoare de 10 milioane de lire sterline pentru achiziționarea din Marea Britanie a acestui echipament³.

Comitetul Imperial Britanic pentru Apărare, format din șefii forțelor aeriene, ai flotei și ai forțelor terestre britanice, a analizat prioritatea ce ar fi trebuit acordată solicitărilor românești de armament și, după câte se vede, a considerat că acestea nu erau suficient de importante, lăsând la latitudinea fiecărui minister și departament să decidă cât și ce anume din acele cerințe putea fi satisfăcut⁴. Ministerul britanic al Războiului a răspuns însă că nicio comandă de tunuri an-

¹ Mihai Țurcanu, *România și Puterile Aliate la începutului celui de al doilea Război Mondial*, Chișinău, Bons Offices, 2023.

² Hoare către Halifax, nr. 93 din 1 aprilie 1939, T.N.A., fond F.O. 371, d. 23853, f. 8.

³ *Ibidem*, Florescu către Cadogan, nr. 652-conf., f. 15-18; *Ibidem*, Minuta lui Nichols despre conversația cu Tilea din 11 aprilie 1939, precum și adnotările lui Ross la aceasta, f. 31-42.

⁴ *Ibidem*, Nichols către F. Leith-Ross, 22 aprilie 1939, f. 101-103.

titanc și antiaeriene de tip Vickers, solicitate de români, n-ar fi putut fi onorate mai devreme de 1941, dar a oferit arme antitanc Hotchkiss, fără muniție și fără toate piesele necesare, datând încă din timpul ⁵Primului Război Mondial. Reacția Amiralității britanice, sub conducerea lui Churchill, la solicitările remise de Tilea a fost că era exclusă livrarea distrugătoarelor sau a submarinelor solicitate și că, în general, „bunul-simț” dicta să li se aducă la cunoștință românilor faptul că ideea lărgirii flotei lor militare era irațională și reprezenta o „risipă de resurse”, lucru cu care diplomații de la Foreign Office erau de acord⁶. Forțele Aeriene au refuzat să ia în considerare livrarea avioanelor de vânătoare sau a bombardierelor de tip nou (Spitfire și, respectiv, Blenheim), acceptând să cedeze doar aparate mai vechi – bombardiere Battle și avioane de vânătoare Gladiator –, deși anticipau (corect) că românii ar fi refuzat oferta. La 17 aprilie, atașatul militar britanic la București, Geoffrey Macnab, a primit de la Ministerul Războiului înștiințarea că „în viitorul previzibil, practic nimic nu se putea face pentru a veni în întâmpinarea necesităților urgente de echipament de război ale românilor și că prioritate avea satisfacerea acelorași necesități britanice”, abordare criticată de Hoare, care aprecia că, dacă acest principiu avea să fie aplicat fără abatere, „el putea genera, din punct de vedere moral și psihologic, grave pericole” pentru interesele britanice în România⁷.

Comitetul Imperial Britanic pentru Apărare nu și-a schimbat poziția nici după o interpelare a Secretarului de Stat pentru Afaceri Externe, Halifax (20 aprilie), prin care Foreign Office-ul se interesa dacă această abordare nu putea fi modificată, având în vedere că România devenise beneficiara garanțiilor de securitate chiar în contextul înaintării solicitărilor respective. De altfel, valoarea echipamentului solicitat de români era estimată la 10 milioane de lire, sumă care depășea cu mult valoarea creditului pe care britanicii erau dispuși să-l acorde României; peste toate acestea, documentele interne subliniau că România nu era decât a opta pe lista țărilor cu prioritate la achiziționarea armamentului britanic⁸.

Poziția britanică privind solicitările românești a fost fixată înainte de plecarea misiunii comerciale la București și înaintea vizitei lui Gafencu la Londra⁹. Hoare a continuat să protesteze contra deciziei, insistând asupra livrării măcar a unor cantități limitate din echipamentele solicitate, în special arme antiaeriene, arătând că „câteva în plus sau în minus” nu ar fi făcut nicio diferență pentru capacitatea de apărare a Regatului Unit, în timp ce livrarea a câtorva baterii Vickers României ar fi produs un puternic impact asupra moralului națiunii – logică susținută și de șeful delegației economice britanice la București, Leith-Ross, care considera că refuzul ar fi putut fi interpretat ca eșecul misiunii sale, producând

⁵ *Ibidem*, War Office către Archibald Ross (Foreign Office), f. 69-72.

⁶ *Ibidem*, Jarret (Amiralitatea britanică) către A. Ross, nr. 03265/39 din 21 aprilie 1939, f. 88-100.

⁷ *Ibidem*, Hoare către Foreign Office, nr. 136 din 20 aprilie 1939, f. 87.

⁸ *Ibidem*, Discussions with monsieur Gafencu. Roumania: economic, f. 107-114.

⁹ *Ibidem*, Roumanian armaments requirements, f. 136-137.

„un efect adânc și de durată¹⁰”. Răspunsul Foreign Office-ului a fost că toată lumea trebuia să accepte regula generală: satisfacerea necesităților britanice de armament avea prioritate¹¹.

Despre negocierile pentru acordul comercial – în contextul cărora erau discutate și solicitările românești – se poate spune că problema principală ținea de faptul că britanicii erau interesați de semnarea acordului cu românii mai ales în scopuri politice, chiar simbolice: pentru a le arăta germanilor că nu intenționau să abandoneze pozițiile din acea parte a Europei. Scopul britanicilor era menținerea unui nivel „fundamental... care să reflecte interesul în relațiile economice româno-britanice”. Ei nu își propuneau să îi ajungă pe nemți din urmă; Germania (incluzând și teritoriile ocupate) reprezenta în 1938 sursa a 50,2% din importurile României și destinația a 36,03% din exporturi, în timp ce cota Marii Britanii era de 8,08% la importuri și 11,1% la exporturi, potrivit datelor Legației de la București¹².

Revenind la armamentul și echipamentul militar ce ar fi putut fi procurat din Marea Britanie pe baza creditului – acesta fiind, de fapt, scopul principal al creditului –, Halifax i-a arătat limpede lui Gafencu, ministrul român de externe, că aproape nimic din acele tipuri de arme și echipamente de care România avea cea mai mare nevoie n-ar fi fost livrat. În consecință, Gafencu a acceptat, în cursul vizitei sale la Londra, propunerea lui Halifax – însoțită de precizarea că „orice speranță că această decizie ar putea fi modificată ar fi nejustificată” – ca atașatul militar român la Londra să contacteze ministerele de resort pentru a vedea ce anume, din echipamentele mai vechi și aflate în surplus, putea fi livrat în baza creditului¹³. Totuși, în pofda deciziei Comitetului Imperial pentru Apărare de a nu livra României niciun articol necesar armatei britanice, diplomații de la Foreign Office au recunoscut că Hoare avea dreptate: aplicarea fără abatere a regulii ar fi avut urmări serioase pentru relațiile româno-britanice. Astfel, când conducerea Forțelor Aeriene Regale a comunicat intenția de a nu vinde în 1939 nici măcar avioanele mai vechi pe care, inițial, erau deschiși să le vândă românilor, Nichols s-a alarmat și a sugerat ca Halifax să intervină, pentru a se livra măcar câte o duzină de avioane de vânătoare și bombardiere; altminteri exista riscul decepției lui Carol și al apropierii românilor de nemți, cu atât mai mult cu cât la echipamentul antitanc, antiaerian și naval situația nu era deloc mai bună¹⁴. Halifax i-a scris în acest sens lui Kingsley Wood, Secretarul de Stat al Aviației, arătând că un asemenea gest ar avea o valoare simbolică ce ar putea compensa sacrificiul

¹⁰ *Ibidem*, Hoare către Ingram, 3 mai 1939 (R 3789), f. 175-177.

¹¹ *Ibidem*, Foreign Office către Hoare, 23 mai 1939 (R 3789/1928/37), f. 186.

¹² Memorandum. United Kingdom Trade with Roumania. Possibilities of maintaining it at past level (memorandum al consilierului economic al Legației, semnătură indescifrabilă), 28 martie 1939, T.N.A., fond F.O. 371, d. 23844, f. 303-311.

¹³ Foreign Office către Hoare, nr. 152 din 26 aprilie 1939, T.N.A., fond F.O. 371, d. 23853, f. 152.

¹⁴ *Ibidem*, Minuta lui Nichols despre conversația cu Maiorul Boyle (R.A.F.) din 10 mai 1939, f. 189-190.

impus RAF-ulu¹⁵. Wood i-a răspuns că, întrucât românii respinseseră oferta de a achiziționa bombardiere medii Battle și avioane de vânătoare Gladiator, aviația britanică decisese că nu se poate lipsi decât de 6 bombardiere Blenheim și câteva avioane de vânătoare Hurricane, fără piese de schimb; din considerente militare, ar fi fost totuși mai indicat ca acestea să fie date Poloniei, lăsând Foreign Office-ului decizia, pe criterii politice, privind alocarea. Wood sublinia că aparatele ar fi fost luate din stocurile necesare forțelor britanice conform programului de înarmare, program care – insistă el – era realizat la acea dată doar în proporție de 30% pentru aviație¹⁶.

Tentative românești eșuate în vara anului 1939 de obținere a echipamentului modern în baza creditului britanic

Britanicii au respins solicitarea lui Tilea de a livra României cel puțin 30 de avioane Spitfire, dar RAF s-a declarat de acord să furnizeze 40 de bombardiere Blenheim de tip mai vechi, încă în serviciu activ, precum și piese de schimb pentru acestea¹⁷. Hoare a propus ca României să i se ofere aparate militare învechite pe care britanicii le casau într-un ritm accelerat pe măsură ce programul de reînarmare¹⁸ avansa. Întrucât germanii le ofereau românilor licențe pentru producerea unor piese ale avioanelor Junkers și Heinkel la Brașov, Hoare a cerut ca Bristol Aeroplane Company să primească licență de producție în România; reprezentanții RAF nu s-au opus, dar au arătat colegilor din Foreign Office că pasul ar fi fost lipsit de valoare, întrucât nu intenționau să trimită ingineri sau mecanici în România, pe fondul lipsei acute de forță de muncă calificată în industria ¹⁹britanică de profil.

La exact o lună de la acordarea creditului britanic, Tilea s-a prezentat la Halifax pentru a se plânge, pe de o parte, de dificultățile întâmpinate în obținerea bunurilor militare – în special a avioanelor – necesare programului de înarmare, iar, pe de altă parte, pentru a arăta că guvernul român estima cheltuielile programului la 12–14 milioane de lire și solicita un credit suplimentar față de cele 5 milioane deja alocate. Diplomații britanici s-au opus și acestei solicitări, precum și cererii repetate a lui Tilea ca România să primească avioane de luptă Spitfire²⁰. Cu toate acestea, la 17 iunie, Tilea i-a cerut din nou lui Halifax facilitarea achiziției a 50 de avioane Spitfire sau, dacă aceasta era imposibilă, 50 de avioane Hurricane, cu piese de schimb, solicitând o decizie urgentă; a precizat că guvernul său primise o ofertă germană foarte avantajoasă, dar ar fi preferat să cumpere din Marea

¹⁵ *Ibidem*, Halifax către Kinglsey Wood, 11 mai 1940, f. 191-193.

¹⁶ *Ibidem*, Wood către Halifax, 12 mai 1939 (R 4129), f. 199-202.

¹⁷ *Ibidem*, Foreign Office către Hoare, nr. 36 din 13 iunie 1939, f. 229.

¹⁸ *Ibidem*, Hoare către Foreign Office, 31 mai 1939, f. 236.

¹⁹ *Ibidem*, Hoare către Foreign Office, nr. 238 din 12 iunie 1939 și adnotarea lui Maclean din 13 iunie, f. 250-251.

²⁰ *Ibidem*, Halifax către Hoare din 12 iunie 1939 și adnotarea lui Nichols la aceasta din 14 iunie 1939, f. 253-256.

Britanie²¹. La 26 iunie, Tilea a primit un răspuns negativ: România putea primi doar 4 avioane de vânătoare Hurricane în toamna lui 1939, iar ulterior, potențial, și altele – în funcție de decizia guvernului britanic privind distribuirea aparate-lor către alte țări solicitante. Ingram, șeful Departamentului Sud al Foreign Office-ului, l-a întrebat totodată pe Tilea dacă România accepta oferta celor 40 de bombardiere Blenheim de tip mai vechi²²; românii au acceptat-o în cele din urmă.

Tilea s-a prezentat din nou la Halifax pe 5 iulie, pentru a-l informa – la instrucțiunile lui Gafencu și Călinescu, care la rândul lor așteptau un răspuns pentru Carol al II-lea – că îmbrăcămintea și încălțăminte militară comandate de la War Office erau de calitate inferioară celor date în folosință trupelor britanice, ceea ce ar fi putut produce o impresie regretabilă în România. Realitatea era că britanicii coborâseră nivelul de calitate al specificațiilor tehnice ale acestor articole chiar și pentru armata lor începând cu aprilie 1939, din cauza costurilor generate de mobilizarea parțială; la standardele anterioare mai ridicate s-ar fi putut reveni abia în 1940, inclusiv pentru onorarea comenzilor românești, dacă românii ar fi acceptat să aștepte. În stocuri exista totuși echipament produs anterior, de calitate mai înaltă, iar Tilea a cerut ca comenzile plasate de guvernul român să fie onorate din acele stocuri. Cu aceeași ocazie, a solicitat concursul lui Halifax pentru livrarea de harnașamente. Problema avioanelor de luptă a fost reluată: Tilea a arătat că nici nu raportase la București oferta britanică a celor 4 aparate Hurricane, de teama impresiei pe care ar fi produs-o acolo, și l-a rugat din nou pe Halifax să faciliteze livrarea a 50 de astfel de mașini de luptă²³.

Ambasada Franței la București nota că guvernul român căuta să obțină garanția livrărilor de armament din Marea Britanie și Franța din cauza stării nesatisfăcătoare a înzestrării armatei române, care nu putea echipa suficient decât 15 din cele 30 de divizii mobilizate (francezii estimau că, dacă comenzile plasate în Franța, Marea Britanie și Polonia ar fi fost îndeplinite cu succes, numărul ar fi putut crește la 20 în 1939), și dispunea doar de o cantitate „derizorie” de blindate și piese de artilerie grea; dintre cele 450 de avioane de pe hârtie, doar jumătate, după estimările franceze, ar fi putut fi folosite într-un eventual conflict. Această situație – cu potențialul de a anula beneficiile garanțiilor de securitate anglo-franceze – a fost exploatată de propaganda germană în România, care reușea să creeze și să mențină o stare de alarmă și nervozitate, ce putea duce la „inhibarea voinței de a rezista”. În aceste condiții, un mare număr de români vedeau garanțiile anglo-franceze „mai degrabă ca expresia unei intenții decât ca manifestarea unui sprijin concret” și, din acest punct de vedere, interesele Marii Britanii și ale Franței dictau necesitatea stabilirii condițiilor precise de implementare a garanțiilor, iar ambasadorul francez Thierry recomanda (21 aprilie) măsuri cât mai urgente de punere în practică a acestora, în primul rând prin întărirea potențialului com-

²¹ *Ibidem*, Tilea către Halifax, 17 iunie 1939, f. 264-266.

²² *Ibidem*, Ingram către Tilea, R 4951/1928/37, f. 267-268.

²³ *Ibidem*, Halifax către Hoare, nr. 334 din 5 iulie 1939 (ciornă), f. 316-321.

bativ al armatei române (al cărei spirit și ale cărei calități de luptă le aprecia pozitiv) prin livrarea de echipament militar și prin oferirea de credite pentru achiziții suplimentare din țări opuse Axei²⁴.

Atașatul militar britanic la București, Geoffrey Macnab, împărtășea aproximativ aceeași părere, raportând că, după oferirea garanțiilor, ofițerii români se așteptau ca Marea Britanie să joace rolul unei „zâne care va face să plouă cu muniții în România”. Macnab considera că statul român rămânea una dintre cele mai slabe verigi – „dacă nu cea mai slabă” – din lanțul de alianțe necesar îndiguirii nazismului. În general, părerea britanicilor convergea către ideea că „țărânul român era un luptător bun și dur, dar asta nu înseamnă prea mult în condițiile războiului modern dacă, dincolo de lipsa unor conducători capabili, el nu este nici înarmat corespunzător și nici îndestulat cu cele necesare pentru a face față unui inamic bine echipat”²⁵. Din această cauză, atașatul considera că România trebuia întărită nu doar economic și politic, ci și militar, prin satisfacerea cel puțin a celor mai importante cerințe în acest sens și prin sprijin pentru consolidarea capacităților armatei române. La fel ca Thierry, el considera că măsurile de înzestrare trebuiau completate de sprijinul unor misiuni militare aliate, dar guvernul român și regele Carol au respins această posibilitate, de teama unei reacții germane (mai 1939). Surse britanice de la mijlocul lui septembrie 1939 confirmă că o misiune militară britanică fusese, de fapt, trimisă spre România, dar se opri în Egipt, unde aștepta acordul guvernului român pentru a se deplasa la destinație²⁶.

Problema livrărilor anglo-franceze de armament României a influențat și proiectele comune ale României, Marii Britanii și Franței privind distrugerea industriei românești de petrol în eventualitatea unei invazii germane. Faptul că regele Carol al II-lea era de acord, în principiu, cu distrugerea sondelor românești este consemnat la 21 august și de documentele Ambasadei Franței, cu precizarea că decizia finală depindea de problema compensațiilor anglo-franceze și de „amplarea ajutorului militar” aliat²⁷.

Comenzile românești de arme în Marea Britanie în contextul izbucnirii conflictului și al intrării sovieticilor în al Doilea Război Mondial

Din perspectivă românească, necesitatea achizițiilor de armament din Marea Britanie și Franța a fost urgentată de semnarea Pactului Ribbentrop–Molotov. În pofida declarațiilor lui Gafencu, Carol sau Călinescu, înalți funcționari ai Ministerului francez de Externe constatau, nu fără temei, că – dintre toate țările zgudu-

²⁴Thierry către Bonnet, T. n° 538 din 6 mai 1939, în *D.D.F., 2e série, 1936-1939*, vol. 16, Paris, 1983, p. 198-203 (v. și notele de subsol).

²⁵Morton (Department of Overseas Trade) către P. Nichols, nr. ICF/1179 din 29 iulie 1939, T.N.A., F.O. 371, d. 23852, f. 111-114.

²⁶Beaumont Nesbitt (War Office) către Nichols, 21 septembrie 1939, T.N.A., F.O. 371, d. 23855, f. 369.

²⁷Thierry către Bonnet, T. n° 800 din 21 august 1939, în *D.D.F., 2e série, 1936-1939*, vol. 18, Paris, 1985, p. 252-253.

ite de pactul ruso-german – România era cea mai afectată²⁸. Tilea s-a prezentat la 26 august la Halifax, arătând că vestea pactului produsese efectul unei „bombe” la București și transmitând solicitarea lui Carol ca Marea Britanie să cumpere 200 de mii de tone de cereale și 90 de mii de tone de petrol în baza acordului comercial din 11 mai, iar Aliții să înnarmez 15 divizii românești²⁹. Anterior, la 3 august, Tilea solicitase „extinderea asistenței” britanice, primind răspunsul că „deocamdată trebuia să se mulțumească cu ce promise”, având în vedere „numeroasele solicitări vizând generozitatea britanică”³⁰; iar la 19 iulie, Tilea îl abordase pe adjunctul subsecretarului de stat pentru Afaceri Externe, O. Sargent, cerând credite suplimentare pentru achiziția din Marea Britanie a armamentului și a bunurilor industriale – cerere refuzată pe motiv că, după acordarea unui credit de 5,5 milioane de lire, Regatul Unit trebuia să satisfacă mai întâi solicitările altor state³¹. Era vorba de acordurile de credit și de livrare a echipamentului militar negociate în acele zile cu Turcia, cu care britanicii doreau să semneze un acord politico-militar și în acest scop erau dispuși la sacrificii importante din stocurile destinate forțelor proprii. Cu toate acestea, Halifax a transmis Consiliului Armatei solicitarea lui Carol privind echipamentul pentru 15 divizii sau, dacă aceasta nu era posibil, „livrarea imediată” a 500 de mii de perechi de cizme militare pentru armata română, rugând să se vină în întâmpinarea dorințelor „atât cât era posibil”, în condițiile în care „dorința Guvernului Majestății Sale era să întârească apărarea României și să demonstreze bunăvoință față de români”³².

La 14 septembrie, Tilea a revenit, arătând că creditul de 5 milioane de lire era insuficient și reînnoind solicitarea de ajutor material pentru echiparea a 15 divizii (solicitare adresată de Carol și francezilor), precum și pentru achiziția de avioane de luptă, nave și artilerie grea – pentru care creditul trebuia extins la 12 milioane de lire. Tilea declara că, înarmată astfel, România ar fi putut intra în război într-un „moment decisiv, de mare importanță pentru cauza Aliților”³³. Detaliile consemnate de sursele britanice privind armata română întăresc o observație importantă asupra preocupărilor externe ale României până la 17 septembrie 1939: Germania, nu U.R.S.S., era considerată amenințarea principală la adresa României. Acest lucru este confirmat de analizele privind amplasarea și dispozitivul armatei: Macnab sublinia că, la declanșarea conflictului, armata era organizată în 7 corpuri (22 divizii de infanterie, 3 divizii de cavalerie și 3 brigăzi

²⁸ Phipps către Foreign Office, nr. 571 din 26 august 1939, T.N.A., fond F.O. 371, d. 23840, f. 115.

²⁹ Minuta lui Halifax despre conversația cu Tilea din 26 august 1939, T.N.A., fond F.O. 371, d. 23852, f. 229-234.

³⁰ *Ibidem*, Halifax către Le Rougetel din 3 august 1939 (ciornă), T.N.A., 213-220.

³¹ *Ibidem*, Annex A. Roumanian requirements, anexă la Roumanian Minister (conversation, 3 august 1939, T.N.A., fond F.O. 371, d. 23852, f. 207-212.

³² *Ibidem*, Ingram către Subsecretarul de stat al Departamentului Războiului, 27 august 1939, f. 243-244.

³³ Referatul lui Gafencu din septembrie 1939 (nedat precis), A.M.A.E.R., fond 71/Germania, v. 77, f. 319-323.

de munte), 5 dintre cele 7 corpuri fiind poziționate pentru a contracara un atac din direcția Ungariei; serviciile de informații britanice notau că planurile de război ale României erau concepute pornind de la premisa unei agresiuni maghiare. Macnab remarca și că, până la invazia germană a Poloniei, Statul Major român nu era familiarizat cu și nici nu credea în eficiența tacticilor militare ce mizau pe acțiunea decisivă a vehiculelor blindate, fiind „mai mult decât consternați” de eficacitatea noilor metode de război demonstrate de germani împotriva polonezilor; la acea dată, românii dispuneau de doar 36 de tunuri antitanc și 48 de tunuri antiaeriene^{34, 35}.

În acest context, Daladier i-a cerut lui Halifax ca Marea Britanie și Franța să meargă până la „limita extremă a posibilităților” pentru a satisface solicitările românești de armament. Guvernul francez era alarmat de dezintegrarea rapidă a frontului polonez, care elibera Germania de necesitatea protejării frontierei vestice; această evoluție, cuplată cu posibilitatea subjugării economice a României – accesul la resursele căreia ar fi permis Germaniei să poarte un război de lungă durată –, era percepută în Franța (mai acut decât în Marea Britanie, din motive geografice) drept o amenințare fatală. Din aceste considerente, când Tătărescu a repetat la Paris demersul lui Tilea din 14 septembrie, Daladier s-a arătat dispus să livreze României, din stocurile rezervate armatei franceze, „o cantitate semnificativă de mitraliere și tancuri”, precum și 20 de avioane Potez. El i-a transmis lui Halifax că acest sacrificiu era necesar pentru „a fixa politic determinarea României de a rezista și a-i oferi, în timp util, dovada tangibilă a hotărârii noastre de a-i pune la dispoziție întreaga asistență de care suntem în stare” și și-a exprimat convingerea că „Marea Britanie nu va ezita să ni se alăture pentru a înarma România în același spirit de sacrificiu imediat și real”. Românii au cerut din nou 50 de avioane Hurricane, dar britanicii au acceptat să livreze doar 12; în privința altor echipamente, cererea pentru harnașamente a fost refuzată, Marea Britanie acceptând să furnizeze doar 183 de mii de metri de stofă pentru uniforme și maximum 50 de mii de perechi de cizme (de calitate mai slabă decât cele produse pentru soldații britanici până în aprilie 1939, când, odată cu mobilizarea parțială, standardele au fost coborâte³⁶).

Halifax a fost de acord cu „perspectiva generală” a lui Daladier, dar a exprimat opinia guvernului și a Statului Major britanic că, având în vedere cantitatea limitată de echipament disponibil, acesta trebuia folosit în primul rând pentru a înarma Turcia. În ce privește solicitarea lui Tilea de creștere a volumului livrărilor, Halifax a comunicat ambasadorului Franței la Londra că examinarea a impus concluzia că ea putea fi satisfăcută doar din stocurile în curs de produc-

³⁴ Macnab către Hoare, nr. 1/40 din ianuarie 1940, anexă la Hoare către Halifax, nr. 12 din 11 ianuarie 1940, T.N.A., F.O. 371, d. 24991, f. 78.

³⁵ C.R. fov 22 sep. din 22 septembrie 1939, T.N.A., W.O. 208, d. 4561.

³⁶ Annex A. Roumanian requirements, anexă la Roumanian Minister (conversation, 3 august 1939, T.N.A., fond F.O. 371, d. 23852, f. 207-212.

ție destinate armatei britanice; prin urmare, guvernele aliate trebuiau să decidă, plecând de la această circumstanță, dacă satisfacerea solicitărilor era o necesitate rezonabilă^{37, 38}.

Diferența de poziție dintre cei doi aliați era determinată de perspective strategice diferite: Franța, vecină imediată a Germaniei, se simțea mult mai amenințată și considera necesară o acțiune urgentă pentru a slăbi imediat poziția germană; Marea Britanie, protejată de flota proprie și având în față, între ea și Germania, frontul francez, resimțea mai puțin presiunea și, în privința Balcanilor, era mai preocupată de evitarea antagonizării Italiei și de întărirea Turciei – ultimul avanpost în calea înaintării germane către posesiunile sale orientale, singura cu potențial militar suficient în acest sens și pe care o putea sprijini eficient pe mare. Britanicii nu considerau atât de periculoasă ca francezii aservirea ori ocuparea României de către Germania; Halifax i-a amintit lui Corbin că în 1917–1918 germanii controlaseră România, Polonia, Balcanii și teritorii din Ucraina, dar pierduseră totuși războiul. Pe de altă parte, argumentul francez – că era necesar să fie înarmată România pentru a opri înaintarea Germaniei cât mai departe de Strâmțori, altminteri avansul german la sud de Dunăre putea avea influențe negative pentru Aliați³⁹, inclusiv asupra Turciei – avea să se dovedească valid ulterior, când Turcia a dezamăgit în mare parte așteptările britanice. Aceste considerente au devenit evidente mai târziu; între timp, experții militari aliați au recomandat să nu fie furnizat României echipament din materialul de război de rezervă, întrucât, chiar și înarmată, România ar fi fost „ușor” învinsă și cucerită de Germania, echipamentul ajungând astfel în mâinile germanilor; în schimb, o Turcie înarmată ar fi putut opune rezistență lui Hitler și, prin urmare, „cheia” siguranței britanice în Balcani și Orientul Mijlociu era susținerea „maximă” a Turciei⁴⁰.

După intrarea sovieticilor în al Doilea Război Mondial, era foarte îndoielnic că Aliații ar fi făcut pentru România ceea ce nu făcuseră pentru Polonia. Macnab aprecia că, deși cursul inferior al Nistrului (de la Tighina la mare), zona împădurită a Podișului Moldovei centrale (în Basarabia și Bucovina), precum și râurile Prut și Siret reprezentau obstacole importante în calea unei ofensive sovietice de tip blitzkrieg, lipsa de familiarizare a armatei române cu această tactică, dublată de faptul că militarii dispuneau doar de 36 de tunuri antitanc și

³⁷ Corbin către Daladier, T. nos 3137 à 3140 din 14 septembrie 1939, în *D.D.F., nouvelles séries, 1939-1944*, v. 1, 2002, p. 96-97 (v. și nota de subsol).

³⁸ Halifax către Le Rougetel din 3 august 1939 (ciornă), T.N.A., fond F.O. 371, d. 23852, f. 213-220.

³⁹ Daladier către reprezentanțele diplomatice ale Franței de la Londra, București și Beirut, T. nos 2175 à 21782, 741 à 7443, 989 à 992 din 16 septembrie 1939, în *D.D.F., nouvelles séries, 1939-1944*, v. 1, 2002, p. 133-134; *Ibidem*, Corbin către Daladier, T. nos 3192 à 3195 din 16 septembrie 1939, p. 137-138.

⁴⁰ Allied Permanent Military Representatives, Gwydyr House, 28 September 1939, Military Strategy to be adopted in the Near East including the Balkans, în T.N.A., Memoranda W.P (39) 51 – W.P. (39) 100, v.2, f. 122, 129.

48 de tunuri antiaeriene, făcea ca „orice rezistență prelungită pe acest front să fie disperată”⁴¹. Macnab nota atitudinea foarte negativă a Statului Major român față de refuzul britanicilor de a furniza aceste tipuri de arme; ofițerii români realizau abia atunci – văzând desfășurarea operațiunilor din Polonia – potențialul tancurilor și al avioanelor de luptă și faptul că „era prea târziu” pentru a remedia deficiențele. Șeful Secției a II-a a Statului Major evita să se pronunțe asupra obligației României de a sprijini Polonia contra agresiunii sovietice, dar îl asigura pe Macnab că armata română avea să lupte contra unei agresiuni sovietice în Moldova⁴².

Guvernul român nu a abandonat nici tentativele de a obține sprijin material aliat sub forma livrărilor de materii prime pentru industria românească și de echipament militar. La 29 noiembrie 1939, revenit în România în funcția de premier, Tătărescu și-a reînnoit în fața lui Hoare asigurările „de absolut devotament – care reflecta devotamentul regelui – față de cauza aliată”, arătând că întregul său efort avea să fie dedicat realizării obiectivelor de înarmare, care la acea dată erau „doar pe jumătate realizate”, și că în scurt timp avea să comunice la Londra și Paris necesitățile exacte ale României, în special pentru echipament antiaerian și antitanc, în speranța că Aliații ar putea veni în întâmpinare⁴³. Tilea a secondat solicitările la Londra, unde i-a arătat lui Halifax (4 decembrie) că Tătărescu era un susținător al apropierei relațiilor româno-britanice și că poziția sa la București ar fi putut fi consolidată prin acordarea sprijinului material. În acest context, Tilea a cerut din nou facilitarea livrărilor de tunuri antiaeriene (fusesse plasată o comandă pentru 25 de bucăți, dintre care 20 fuseseră livrate) și distrugătoare. În privința celor din urmă, Amiralitatea condusă de Churchill a permis, în cele din urmă, construirea a patru nave în Marea Britanie, cu condiția ca România să accepte dinainte renunțarea la ele dacă, la data finalizării, Regatul Unit s-ar fi aflat încă în război; totuși, la 20 noiembrie, Tilea a primit o scrisoare a Amiralității prin care era informat că acordul provizoriu fusese anulat, deoarece Marea Britanie nu își putea permite să construiască nave „decât pentru Aliații săi”⁴⁴. Corespondența dintre Foreign Office și Amiralitate arată că, după autorizarea inițială, Regatul Unit a primit solicitări⁴⁵ similare din partea Canadei și a Turciei; Churchill i-a scris lui Tilea o scrisoare laconică: „Este suficient că, pentru o perioadă îndelungată, va trebui să folosim fiecare resursă de care dispunem pentru construcția de distrugătoare”, conchizând că refuzul din 20 noiembrie rămâne valabil. El a adăugat formulele de curtoazie („nu a

⁴¹ *Ibidem*, Depeșa lui Macnab 10 C 17/9 din 18 septembrie 1939.

⁴² *Ibidem*, Depeșa lui Macnab II C 17/9 din 18 septembrie 1939.

⁴³ Hoare către Foreign Office, nr. 786 din 29 noiembrie, T.N.A., fond F.O. 371, dosar 23842, f. 50.

⁴⁴ Halifax către Hoare, nr. 590 (ciornă) din 4 decembrie 1939, T.N.A., fond F.O. 371, d. 23847, f. 336-338.

⁴⁵ Alan Ker (Amiralitatea britanică) către Nichols, M.016431/39 din 11 ianuarie 1940, T.N.A., F.O. 371, d. 24985, f. 188.

existat intenția de a face vreo distincție” între România și aliați, „deoarece vă considerăm prietenul nostru în cel mai înalt sens”), dar a subliniat că „datoria noastră, mai presus de toate, în aceste vremuri, este să fim puternici noi înșine, astfel încât să putem ajuta prietenii noștri⁴⁶.

Problema livrărilor de armament aliat – în special a celui mai sofisticat – a rămas în impas și în decembrie 1939. La sesiunea Consiliului Suprem Interaliat din 19 decembrie 1939 s-a decis sprijinirea „materială” a beneficiarilor garanțiilor din 13 aprilie⁴⁷, dar nu s-au stabilit măsuri concrete, lucru confirmat lui Tilea și de Cadogan⁴⁸. „Rafturile erau goale”, după expresia lui Nichols: britanicii aveau nevoie în primul rând de arme antiaeriene și antitanc, iar în al doilea rând turcii obținuseră, în cursul negocierilor pentru Tratatul din 19 octombrie, cantități însemnate⁴⁹ din aceste echipamente foarte căutate. Mai mult, diplomații britanici remarcău că militarii „n-ar fi pus România prima pe lista țărilor balcanice nici pentru resturile de armament care s-ar mai fi găsit”. În aceste condiții, O. Sargent constata că nimic din ce le-ar fi putut da sau promite britanicii românilor nu putea concura tentația apelului la germani pentru protecție contra sovieticilor⁵⁰.

⁴⁶ *Ibidem*, Churchill către Tilea, 9 decembrie 1939, f. 189.

⁴⁷ Copie de pe raportul nr. 1105 din 23.12.1939 al atașatului militar în Franța A.M.A.E.R., Fond II Război Mondial, v. 7, f. 190.

⁴⁸ Halifax către Hoare, nr. 1 din 2 ianuarie 1940, A.N.I.C., fond Mcf. Anglia, i. 3694, r. 283.

⁴⁹ Halifax către John Simon (cancelarul Trezoreriei britanice), T.N.A., fond F.O. 371, d. 23847, f. 170-176.

⁵⁰ *Ibidem*, Hoare către Foreign Office, nr. 863 din 16 decembrie 1939 și adnotările lui Nichols din 21 decembrie și Sargent din 22 decembrie la aceasta, f. 25-30.

ORCID: 0009-0003-8737-6659
<https://doi.org/10.58187/rim.137-138.05>
CZU:94(478)''1949'':323.281

Elena Negru*

DISCURSUL URII ȘI PREGĂTIREA IDEOLOGICĂ A OPERAȚIUNII DE DEPORTARE DIN RSSM ÎN VARA ANULUI 1949**

HATE SPEECH AND THE IDEOLOGICAL PREPARATION OF THE DEPORTATION OPERATION FROM THE MSSR IN THE SUMMER OF 1949

Rezumat: Deportarea din RSSM în vara anului 1949 este unul dintre cele mai sinistre evenimente din istoria acestui spațiu, care nu numai că a marcat soarta multor familii de țărani basarabeni, dar a fost, de asemenea, un punct de cotitură în dezvoltarea proiectului de inginerie socială al cărui scop a fost formarea „omului nou”. Studiul se concentrează pe analiza războiului autorităților comuniste împotriva locuitorilor satelor din Basarabia, începând cu primăvara anului 1944, mecanismele de luptă împotriva celor care rezistă politicii agricole sovietice. De asemenea, examinează cadrul ideologic care a servit drept bază pentru instigarea la ură pentru o parte a țăranimii sărace împotriva acelei părți a gospodăriilor țărănești, care nu au vrut să se colectiveze. Un accent deosebit este pus pe analiza principalelor decizii politice care au dispus identificarea categoriilor de persoane care urmează să fie pedepsite, și, implicit a definit cursul represiunii și deportării în Siberia.

Cuvinte cheie: R.S.S.M., deportare, represiune, regim sovietic, ideologie comunistă.

Abstract: The deportation from the MSSR in the summer of 1949 is one of the most sinister events in the history of this space, which not only marked the fate of many families of Bessarabian peasants, but was, also, a turning point in the development of the social engineering project whose purpose was the formation of the „new man”. The study focuses on the analysis of the war of the communist authorities against the inhabitants of the villages of Bessarabia, starting with the spring of 1944, the mechanisms of struggle against those who resist the Soviet agrarian policy. It also examines the ideological framework that served as the basis for instigating hatred for a part of the poor peasantry against that part of peasant households, which did not

* **Elena Negru**, doctor habilitat în istorie, cercetător științific coordonator la Institutul de Istorie al USM, <https://ror.org/0475kvb92>.

** Studiul a fost elaborat în cadrul proiectului: *Coordonatele modernizării social-economice, politice, administrative și culturale în Moldova, Basarabia, RASSM, RSSM și Republica Moldova în context regional și european (studii, documente, sinteze)*. Codul: 010401.

want to collectivize. Particular emphasis is placed on the analysis of the main political decisions that have ordered the identification of the categories of persons to be punished, and implicitly defined the course of repression and deportation to Siberia.

Keywords: MSSR, deportation, repression, soviet regime, communist ideology.

Cel de-al doilea val de deportare al țăranilor basarabeni, din 5 spre 6 iulie 1949, având în vedere amploarea terorii și numărul mare de victime pe care le-a provocat, pe lângă foametea din 1946-1947, este unul dintre cele mai dramatice evenimente din istoria contemporană a teritoriului dintre Prut și Nistru. Încadrându-se în logica terorii staliniste, această operațiune a constituit un mijloc de constrângere în masă a țăranilor refractari la politica de etatizare a mijloacelor de producție și de comunizare a gospodăriilor țăărănești. Mai mult, așa cum atestă documentele de arhivă, în contextul procesului lent de colectivizare, de creștere a rezistenței țăranilor față de această politică din anii 1947-1948, autoritățile bolșevice decid să declanșeze „marele șoc” prin aplicarea represiei ca mijloc de soluționare a colectivizării. Această măsură, pe lângă scopul de lichidare a țăărănimii urmărirea inducerea fricii și „disciplinarea” celor care ezitau să se înscrie în colhoz, și în ultimă instanță să contribuie la reeducarea ideologică și formarea „omului nou” cu o conștiință marxist-leninistă.

În cele ce urmează, vom încerca să schițăm o privire de ansamblu asupra modului în care a avut loc acest război împotriva locuitorilor satelor basarabene, rolul dispozitivului de ură, a stratagemelor folosite pentru a atrage țăranii de partea regimului sovietic până la operațiunea de deportare efectivă, precum și cadrul ideologic pentru reprimarea unor mari categorii de populație clasificate ca „dușmani” sau „elemente antisovietice” din anii 1948-1949.

Ura este un motor mult mai turat și mai eficient al regimurilor totalitare decât bucuria, iubirea, buna înțelegere, atunci când pune stăpânire pe mase. Fără antrenarea, picătură cu picătură a urii, această formă a sentimentului, definită drept „focul negru” sau „clocotul sumbru al spiritului uman”, comunismul, cu întregul său cortegiu de crime, nu ar fi fost posibil¹. Este cunoscut că odată cu reinstalarea autorităților sovietice în Basarabia, acest sentiment al urii a fost amplificat, contaminând o bună parte din populație. Pornind de la teza lui Stalin despre „popoarele exemplare” și „popoarele rele”, locuitorii teritoriului dintre Prut și Nistru trebuiau aspru pedepsiți pentru comportamentul „lipsit de curaj” din anii 1941-1944. Diverse categorii sociale care, „se aflau în afara istoriei”, cu alte cuvinte nu acceptau comunismul și, în plus, manifestau sentimente de simpatie față de vechiul regim din România interbelică, trebuiau identificate și distruse. Autoritățile sovietice, prin propagandă, au difuzat narațiuni conform cărora răul cel mai mare venea de la așa-ziii „dușmani ai puterii sovietice”, reprezentati de „culaci”, „naționalisti burghezi”, „colaboraționisti” etc. „Poporul moldovenesc”,

¹ Gabriel Liiceanu, *Despre ură*, Humanitas, București, 2007, f. 27.

după cum se inocula prin propagandă, va avea un trai fericit doar atunci când vor fi demascate și distruse toate acele categorii care „împiedică mersul înainte”, astfel încât această linie politică era în deplin acord cu ideologia marxistă, care introduce ura „într-o ecuație a fericirii”².

Trebuie remarcat faptul că ura a fost semnul distinctiv al tuturor discursurilor și deciziilor luate încă din primăvara anului 1944, iar lupta împotriva „dușmanilor”, reprezentată de „culaci” și prin extensie de „naționaliști”, a fost axa centrală a lucrului politico-ideologic în RSSM, mai ales în raioanele din dreapta Nistrului. Autoritățile au vehiculat în mod constant ideea intensificării luptei de clasă și a necesității de a angaja în luptă o parte din țărani împotriva celor care se opuneau politicii regimului sovietic la sat. Importanța acordată țăranilor săraci, ca aliați ai noii puteri în transmiterea mesajelor propagandistice, a fost subliniată la plenara a III-a a CC al PC(b)M din 25-27 iulie 1944. În contextul dezbaterilor referitoare la urgența înființării „organelor dictaturii proletarietului la sate”, F. Brovko, președintele Prezidiului Sovietului Suprem al RSSM, atrăgea atenția asupra necesității organizării activului sătesc din persoanele cele mai devotate puterii sovietice, care trebuiau să devină mijloace esențiale în comunizarea mediului rural³. Stratagema lui Stalin și a conducerii sovietice de la începutul anului 1945 de a-i împroprietări pe țăranii săraci din Basarabia a fost abil orchestrată pentru a-i atrage de partea regimului sovietic. Incitarea țăranilor săraci împotriva altor țărani a rămas o prioritate în anii următori, mai ales în ajunul și în timpul deportării de la 5 la 6 iulie 1949, și până la sfârșitul colectivizării. Autoritățile sovietice vor folosi această categorie de țărani în calitate de agenți ai sovietizării celeilalte părți a sătenilor, oferindu-le funcții în cadrul administrației locale, ca secretari ai sovietelor sătești, ca membri ai diferitor comisii, cum ar fi responsabili pentru colectarea cotelor obligatorii sau pentru munca în rândul femeilor. Manipulată de propagandiști cu ideile despre „binefacerele” și „avantajele” puterii sovietice, dar și coruptă prin oferirea diverselor facilități, o parte a țăranilor săraci și alte categorii de populație de la sate se vor angaja cu toată determinarea în campaniile de identificare și reprimare a „culacilor” și „naționaliștilor” printre semenii lor.

Campania de distrugere a culacilor și „naționalismului moldo-român” a primit un impuls considerabil odată cu adoptarea hotărârii CC al PC(b) din toată Uniunea, din 28 februarie 1945, „Despre starea și măsurile de îmbunătățire a muncii politice în rândul populației din RSSM”. Documentul a relevat „lacune și erori” în organizarea activității politice în RSSM și a stabilit măsuri concrete pentru depistarea și reprimarea celor care „împiedicau mersul înainte”.

Plenara a V-a a CC al PC(b)M din 20-23 mai 1945 a discutat această hotărâre, considerată de liderii PC(b)M drept „program de luptă în activitatea de con-

² *Ibidem*, f. 67.

³ Agenția Națională a Arhivelor Direcția Arhiva Organizațiilor Social Politice a Republicii Moldova (în continuare: ANA DAO SP), fond 51, inv. 2, dosar 2, fila 84.

solidare a influenței politice în sat, în educația ideologică a oamenilor muncii, în demascarea purtătorilor ideologiei dușmănoase antisovietice a naționaliştilor moldo-români ca dușmani de moarte ai poporului moldovenesc”⁴. N. Salogor, prim secretar al CC al PC(b)M a evidențiat în raportul său „Cu privire la starea și măsurile de îmbunătățire a muncii politice în rândurile populației RSSM” principalele categorii care erau circumscrise noțiunii de „naționalişti moldo-români”, menționând „culacii, funcționarii români rămași în Basarabia și alte elemente capitaliste, reprezentanții intelectualității burgheze și mic burgheze ostili puterii sovietice”. În acest context, el a subliniat: „Trebuie să luptăm cu hotărâre împotriva complacerii și orbirii care există printre comuniști. Trebuie să luptăm fără milă cu naționalistii moldo-români, cu culăcimea contrarevoluționară și diferiți acoliți, cu partidele și organizațiile politice existente aici, cu toate elementele antisovietice care desfășoară activități subversive împotriva măsurilor puterii sovietice”⁵.

Ca urmare, CC al PC(b)M a ordonat autorităților de partid orășenești și județene să convoace reuniuni separate ale țăranilor ne colectivizați, colhoznicilor, femeilor țărance, tineretului și intelighenției de la sate – învățători, medici, agronomi, lucrători ai instituțiilor economice, de iluminare culturală, comerciale, în cadrul cărora să se discute problemele construcției economice și culturale. În conformitate cu planul stabilit de CC al PC(b)M, propagandiștii au prezentat în fața populației satelor și orașelor referate cu următoarele titluri: *Ce a dat puterea sovietică țăranilor din Moldova? Politica de jaf a ocupanților româno-fasciști, Crimele odioase și distrugerile ocupanților pe teritoriul temporar ocupat al Moldovei, Imperialiștii români și acoliții lor moldo-români burghezo-naționaliști – dușmanii de moarte ai poporului moldovenesc*. Tematica aleasă indică clar ceea ce au vrut să realizeze autoritățile sovietice prin efectuarea acestor acțiuni. Stepan Țaranov, secretarul pentru agitație și propagandă, într-o notă, din 22 decembrie 1945, adresată conducerii de partid de la Moscova, relatează despre modul „exemplar” de desfășurare a „congreselor” din satele RSSM, în care țăranii săraci au primit pământ în cursul anului 1945. Astfel, el menționa că țăranii săraci au fost foarte activi în cadrul acestor acțiuni și în cuvântările lor au demonstrat „maturitate politică”, „exprimând iubire necondiționată față de patria sovietică și personal față de tov. Stalin” și „manifestând ura față de ocupanții germano-români”⁶. În conformitate cu acțiunile de propagandă anunțate de plenara în cauză, această categorie de țărani a fost activată pentru a face agitație pentru colhozuri, precum și pentru a-i identifica și denunța pe „culaci”.

În anul 1946 au fost inițiate acțiuni în vederea identificării „dușmanilor de clasă”. Autoritățile sovietice considerau că sovietele satești erau populate cu „naționaliști”, „chiaburi”, care trebuiau înlăturați de la conducere și înlocuiți

⁴ ANA DAOSP, fond 51, inv. 3, dosar 7, f. 1.

⁵ *Ibidem*, f. 13.

⁶ ANA DAOSP, fond 51, inv. 3, dosar 317, f. 16.

cu „fii și fiice devotate patriei sovietice”. Secretarului CC al PC(b)M pentru cadre, I. Zikov, informa într-un raport din 20 august 1946, că organele de partid și sovietice „au făcut un lucru imens pentru epurarea sovietelor sătești de elementele străine de clasă, fortificându-le cu cadrele cele mai devotate puterii sovietice din rândul țăranilor”⁷. Din același raport aflăm că numai pe parcursul a opt luni ale anului 1946 au fost scoși din funcții 64 de președinți și 44 de secretari ai sovietelor sătești din RSSM⁸.

N. Koval, prim-secretarul CC al PC(b)M, atenționa la plenara a VI-a de partid, din 11-13 noiembrie 1946, că sarcina autorităților județene și raionale era de a atrage în activitatea sovietelor sătești „a celor mai devotați oameni ai Patriei sovietice, în primul rând, țăranii săraci, care au primit pământ în timpul puterii sovietice”. În același timp, narațiunea despre înăsprirea luptei de clasă în sate a fost larg răspândită, servind drept pretext pentru identificarea, demascarea și includerea în listele negre a așa-numitelor „elemente ostile” care urmau să fie supuse represiei. În altă ordine de idei, propagandiștii sovietici considerau că în satele din Basarabia exista „un teren extrem de favorabil pentru agitația antisovietică” din cauza faptului că în multe localități au rămas rudele sau apropiații celor refugiați în România, considerate „adevărate focare de diverse zvonuri antisovietice”⁹. De aceea, a fost lansată o campanie de înregistrare și contabilizare a tuturor persoanelor reprimite de autoritățile române, de îndoctrinare a lor în mod regulat, dar și de monitorizare a familiilor ai căror membri s-au refugiat în România.

Datorită acestor strategii, autoritățile sovietice au reușit rapid să atragă tot mai mulți oameni de partea lor, în primul rând pe cei nemulțumiți de regimul românesc pentru că au fost dezavantajați în anumite privințe, apoi țăranii fără pământ și elementele sărace. Propaganda sovietică a răspândit și a plantat idei bazate pe opoziția între cele două regimuri, românesc și sovietic, în care primul este descris ca oribil, sângeros, detestabil, iar a doilea – uman, generos și fratern. În același timp, a fost pus la punct un sistem de urmărire și supraveghere a tuturor celor nemulțumiți de noul regim, încurajând denunțurile și minciuna.

În toamna anului 1948, în contextul dezvoltării nesatisfăcătoare a ritmurilor colectivizării în RSSM, Biroul Organizatoric al CC al PC(b) din toată Uniunea decide convocarea, la 20 septembrie, a unei ședințe cu participarea lui V. Ivanov, președintele Biroului CC al PC(b) din toată Uniunea pentru RSS Moldovenească, care a prezentat un raport privind situația economică, ideologico-politică și culturală a acestei entități. În timpul dezbaterilor, autoritățile din RSSM au fost criticate sever pentru modul greșit de implementare a liniei politice sovietice în aceste domenii. La 4 octombrie 1948 CC al PC(b) din toată Uniunea a adoptat hotărârea „Despre raportul Biroului CC al PC(b) din toată Uniunea pentru RSS

⁷ ANA DAOSP, fond 51, inv4, dosar 79, fila 12.

⁸ *Ibidem*

⁹ *Ibidem*, inv. 2, dosar 49, f. 4.

Moldovenească”, care a devoalat „cu sinceritate bolșevică” cauzele „lacunelor și greșelilor serioase” ale organizației republicane de partid în domeniul construcției economice și culturale, în mod deosebit, în ceea ce ține de „construcția colhoznică”¹⁰. Prin această hotărâre, autoritățile din RSSM erau somate să se angajeze cu toată determinarea în efectuarea cât mai rapidă a transformărilor socialiste din agricultură.

În acest context, instituțiile de represiune sovietice își intensifică eforturile de reperare și anihilare a „acțiunilor dușmănoase”, mai ales printre locuitorii satelor din RSSM. Pe 12 octombrie 1948, F. Tutușkin, ministrul afacerilor interne al RSSM, expedia ministrului de interne al URSS, S. Kruglov, o notă în care, după o descriere a cazurilor de creștere a manifestărilor „antisovietice” a „chiaburimii” pe parcursul „ultimilor doi ani și jumătate”, cerea aprobarea unei decizii privind deportarea acestei categorii sociale din RSSM. Potrivit ministrului de interne al RSSM, eradicarea „activității antisovietice subversive a culacilor” constituia o acțiune de importanță majoră de care depindea îndeplinirea „cu succes a planului economic de transformare socialistă a agriculturii RSS Moldovenești”. Conform estimărilor sale, în RSSM se numărau, în total, circa 15 mii de gospodării culăcești, dar, având în vedere că organizarea unei acțiuni de deportare de asemenea anvergură nu era ușor de realizat, propunea deportarea în regiunile îndepărtate ale URSS a celei mai „dușmănoase și mai puternice din punct de vedere economic părți a culăcimii”, care constituia, conform estimărilor sale, circa 5 mii de persoane¹¹.

În perioada 2-4 noiembrie 1948 a avut loc plenara a XVII-a a CC al PC(b)M, care a discutat susnumita hotărâre, adoptată la Moscova pe 28 octombrie 1948, stabilind principalele obiective ale organizației de partid din RSSM în accelerarea „construcției colhoznice”. În cuvântările lor, atât N. Koval, prim-secretarul PC(b)M, cât și V. Ivanov, președintele Biroului CC al PC(b) din toată Uniunea pentru RSSM, au subliniat importanța acestui document, care dădea un nou impuls acțiunii de colectivizare și, prin extensie, luptei împotriva „culacilor” și elementelor „burghezo-naționaliste”. Împuternicitul Moscovei în RSSM a arătat că până în octombrie 1948 nicio hotărâre a CC al PC(b)M nu conținea clar teza precum că reconstrucția vieții sociale este însoțită de înăsprirea luptei de clasă, că organizarea colhozurilor trebuie făcută pe principiul de clasă pentru a nu admite culacii ca membri. În plus, a subliniat că mai multe organizații de partid raionale au încălcat indicația lui Stalin privind atitudinea față de culaci. Astfel, potrivit lui Ivanov, „în loc să educe sărăcimea satelor în spiritul intransigenței față de culaci, ca față de dușmanii de moarte ai construcției colhoznice”, mulți conducători de partid și de soviete „i-au protejat și i-au admis în colhoz”¹². Conform

¹⁰ ANA DAOSP, fond 51, inv. 7, dosar 19, fila 15.

¹¹ Pasat, Valeriu. *Calvarul. Documentarul deportărilor de pe teritoriul RSS Moldovenești. 1940-1950*. Moscova: ROSSPEN, 2006, pp. 226-227.

¹² ANA DAOSP, fond 51, inv. 7, dosar 22, f. 10.

demnitarului sovietic, „dărâmarea vechiului sistem economic la sat și modificarea psihologiei și conștiinței maselor” nu puteau fi realizate atât de ușor, făcând apel la organizația de partid și la populație să „lupte hotărât împotriva activității dușmănoase a elementelor culăcești-naționaliste”¹³. Făcând trimitere la învățătura marxist-leninistă potrivit căreia „nicio clasă exploatatoare nu coboară benevol de pe scena istoriei”, Ivanov chema activul de partid să lanseze lupta „decisivă” împotriva „dușmanilor” colectivizării prin stimularea urii țăranilor săraci și mijlocași față de „chiaburi”.

Secretarul CC al PC(b)M, N. Koval, a enunțat sarcinile care erau puse în fața activului de partid, cum ar fi reorganizarea lucrului politic, accelerarea îndoctrinării tuturor categoriilor de populație îndeosebi la sat și a educației intelectualității, tineretului și copiilor în spiritul patriotismului sovietic, dar și intensificarea ofensivei împotriva elementelor „culăcești și naționaliste”. La sfârșitul raportului, el a formulat următorul „decalog”: „În fața noastră stă sarcina ca în cel mai scurt timp posibil să eliminăm înapoierea economică și culturală a republicii. Nu putem să nu amintim semnificația istorică profundă din spatele acestei sarcini și marea responsabilitate a organizației de partid pentru implementarea ei. Această sarcină trebuie rezolvată pe baza unei reorganizări radicale a vechii structuri economice a peisajului rural, a unei reproiectări a psihologiei și conștiinței maselor muncitoare. Am primit, prin hotărârea CC al PC(b) din întreaga Uniune, din 4 octombrie 1948, unul dintre cele mai importante mijloace și arme pentru stimularea întregii activități economice și politice de partid. Suntem obligați să o aducem la cunoștința fiecărui comunist și pe baza ei să mobilizăm straturile largi ale colhoznicilor, intelectualității, pentru a realiza o nouă creștere a activismului politic și de muncă a maselor truditoare”¹⁴.

V. Efremov, unul din adjuncții împluternicului CC al PC(b) din toată Uniunea pentru RSSM, a fost și mai direct, subliniind: „Hotărârea CC al PC(b) din toată Uniunea cu privire la raportul Biroului (CC al PC(b) din toată Uniunea pentru RSS Moldovenească – n.n.) trebuie să fie percepută de către întreaga organizație de partid drept o avertizare serioasă despre necesitatea îmbunătățirii radicale a întregii noastre munci economice, politice și culturale. Hotărârea din 4 octombrie 1948 trebuie să devină programul muncii noastre și pentru realizarea ei este necesară mobilizarea întregii organizații de partid, fiecărui comunist”¹⁵.

Hotărârea adoptată la plenară cerea organelor de partid „să epureze imediat colhozurile de chiaburi” și să mobilizeze activul sătesc în „lupta împotriva elementelor culăcești naționaliste”¹⁶. Astfel, plenara în cauză, prin prevederile sale, redimensiona ura în baza principiului de clasă, divizând și mai mult populația rurală conform dihotomiei „buni” și „răi”, „fii devotați” și „dușmani” ai puterii

¹³ *Ibidem*, dosar 19, fila 36.

¹⁴ *Ibidem*, inv. 5, dosar 22, f. 83.

¹⁵ *Ibidem*, f. 147.

¹⁶ ANA DAOSP, fond 51, inv.7, dosar 22, f. 273.

sovietice. Din acest punct de vedere, putem considera că sfârșitul anului 1948 a fost începutul apogeeului discursului instigator la ură și al acțiunilor de anihilare a locuitorilor mediului rural din RSSM, etichetați drept „culaci”. Acești „culaci”, în ochii autorităților sovietice combină caracteristicile dușmanilor poporului ca „elemente sociale străine” și „antisovietici”.

Nu încapă nicio îndoială că încadrarea unor grupuri de oameni în categoria „culacilor” sau „chiaburilor” a fost o fărâdelegă a autorităților sovietice. De obicei, ideologia bolșevică utiliza acești termeni cu referire la țăranii înstăriți, care erau asimilați cu „dușmanii poporului” sau cu „exploatorii”. În RSSM, termenul de „culac” avea și o altă conotație suplimentară față de cele cunoscute, desemnându-i pe toți cei care erau atașați de tradițiile și valorilor tradiționale și, de obicei, etichetați drept „naționaliști”.

Congresul II al PC (b)M, din 5-8 februarie 1949, constituie un nou episod în amplificarea discursului de ură și pregătirea implicită pentru operațiunea ideologică și politică de deportare din 5-6 iulie. Prim-secretarul PC(b)M, N. Koval, a subliniat că „faptele activităților ostile nu primesc întotdeauna evaluarea politică adecvată și sunt tratate ca fenomene obișnuite, iar vinovații nu sunt trași la răspundere ca elemente dușmănoase de clasă”. În același context, el a remarcat că „politica de limitare a gospodăriilor culăcești, impozitarea financiară și rechizițiile de produse agricole nu sunt întotdeauna utilizate în mod corespunzător pentru a presa culacii, normele actuale de impozitare a gospodăriilor culăcești în baza rentabilității sunt subestimate”. În acest sens, Koval a propus revizuirea normelor existente de impozitare pentru a le majora. El a explicat, de asemenea, linia strategică a luptei împotriva țăranilor care erau reticenți față de colectivizare și a chemat activiștii de partid să inițieze „bătălia decisivă și necruțătoare”. „Trebuie să ne angajăm cu o și mai mare determinare în lupta nemiloasă împotriva elementelor culăcești și naționaliste. Cu cât mai hotărâtă va fi această luptă cu atât mai reușită și rapidă va fi construcția colhoznică. Sarcina organizației de partid este de a stimula sărăcimea, de a mobiliza țăranii mijlocași în jurul acesteia din urmă și de a rupe rezistența culăcimii și a altor elemente dușmănoase”¹⁷. Un rol important în această strategie erau atribuite acțiunilor de propagandă și agitație prin intermediul cărora țăranii săraci și mijlocași trebuiau educați în spiritul intransigenței față de „culaci și naționaliști”, a devotamentului față de „patria sovietică”, patriotismului și mândriei „naționale sovietice”¹⁸.

La începutul anului 1949 mașinăria ideologică și propagandistică sovietică lucra la turații maxime, astfel că după congresul II al PC(b)M, la Moscova, pe 9 aprilie, CC al PC(b) din toată Uniunea a adoptat hotărârea „Cu privire la rezultatele verificărilor solicitărilor venite la CC al PC(b) din toată Uniunea din RSS Moldovenească”, subliniind din nou – deficiențele și erorile în construcția col-

¹⁷ ANA DAOSP, fond 51, inv. 8, dosar 3, f. 38.

¹⁸ *Ibidem*, f. 87.

hoznică și național-culturală ale conducerii de partid din RSSM. În consecință, la 5 mai 1949, Biroul CC al PC(b)M a adoptat, la rândul său, o hotărâre în care se menționa că organizația de partid din RSSM a dat dovadă de lentoare în demascarea și lichidarea acțiunilor elementelor dușmănoase în colhozuri, soviete sătești, nereacționând în mod adecvat la semnale sosite în adresa sa. De aceea, Biroul CC al PC(b)M îi soma pe conducătorii de partid și din soviete din raioane și orașe să „crească vigilența politică” și să oprească cât mai rapid „activitatea dușmănoasă a elementelor culăcești și naționaliste”¹⁹.

În paralel cu aceste decizii, Ministerul Securității de Stat din RSSM întreprinde acțiuni de identificare a persoanelor care se încadrau în categoria „chiaburilor”, astfel că la începutul lunii decembrie 1948 listele erau pregătite. Ele cuprindeau, în total, 33.649 de personae, dintre care 9.259 capi de familii și 24.381 membri ai familiilor lor²⁰. Pe parcursul lunilor ianuarie-februarie 1949 aceste liste au fost extinse, astfel încât alături de „chiaburi” în ele se vor regăsi și „alte elemente ostile”. La 17 februarie 1949 listele respective cuprindeau, în total, 40.854 de persoane. Între acestea se numărau: 27.025 chiaburi, 26 foști moșieri, 3.071 foști comercianți 6.088 colaboraționiști cu ocupanți germani, 576 membri ai agenturii demascate, 527 membri ai unor formațiuni antisovietice din timpul ocupației germane, 2.881 conducători și membri ai unor partide politice, 123 evadați din exil, 49 foști lucrători ai instituțiilor române, 44 foști albgardiști, 444 conducători și propăvăduitori ai unor secte ilegale²¹.

În acest context, la 17 martie 1949, V. Ivanov, președintele Biroului CC al PC (b) U pentru RSSM, N. Koval, prim-secretarul CC al PC(b)M, M. Radul, președintele Consiliului de Miniștri al RSSM, adresau o cerere lui Stalin în care solicitau aprobarea permisiunii de a deporta din RSSM un număr total de 39.010 persoane (10.724 capi de familie și 28.367 membri ai familiilor acestora) din rândul „chiaburilor, foștilor moșieri, marilor comercianți, colaboraționiștilor cu ocupanții români și a activiștilor unor partide profasciste”. Deportarea era considerată un mijloc de eradicare a „elementelor chiaburești naționaliste care dăunează construcției colhoznice”. Aceste elemente sociale erau acuzate „de activitate subversivă sub forma unei intense propagande antisovietice împotriva colectivizării, de acte teroriste și răfuieli cu activul de partid și sovietic, de incendiere a fermelor colhoznice, de deteriorare a mașinilor agricole, de sustragere a bunurilor colhoznice, de sabotare a predării cotelor obligatorii la stat”. Mai mult, autorii scrisorii arătau că „elementele chiaburești naționaliste au fost tot timpul sprijinul regimurilor românești reacționare de pe teritoriul Basarabiei”, iar odată cu demararea politicii de colectivizare această categorie socială devine principala exponentă „a politicii antisovietice la sate”. De aceea, acțiunea de deportare era privită înainte de toate ca un mijloc de răzbunare împotriva tuturor celor care în anii

¹⁹ *Ibidem*, dosar 32, f. 5.

²⁰ Pasat, Valeriu. *Calvarul. Documentarul ...*, p. 230.

²¹ *Ibidem*, p. 238

celui de-Al Doilea Război Mondial s-au aflat „în sprijinul regimului de ocupație”, contribuind la „organizarea represaliilor împotriva partizanilor” și a „patrioților sovietici”. Încheind, cei trei semnatari ai scrisorii îi solicitau lui Stalin, în numele Biroului CC al PC (b)U pentru RSSM, CC al PC (b)M, Consiliului de Miniștri al RSSM, să „sprijine rugămintea” privind deportarea „elementelor chiaburești naționaliste”, propunând în calitate de locuri de destinație pentru deportați regiunile Djambul și Aktiubinsk (RSS Kazahă), regiunile Tomsk și Sverdlov (RSFSR). De asemenea, „rugau” ca „avutul gospodăriilor chiaburești” să fie confiscat spre a fi transmis în folosință colhozurilor; casele să fie naționalizate și transmise în folosința sovietelor sătești, iar bunurile materiale (mobilă, obiecte de uz casnic) să fie vândute prin intermediul organelor financiare.

La 6 aprilie 1949 Biroul CC al PC(b)U a aprobat hotărârea cu nr. 1290-467 a Consiliului de Miniștri al URSS „Cu privire la deportarea de pe teritoriul RSS Moldovenesti a chiaburilor, foștilor moșieri, marilor comercianți, complicilor ocupanților germani, persoanelor care au colaborat cu organele de poliție germane și românești, a membrilor partidelor și organizațiilor profasciste, a gardiștilor albi, a membrilor sectelor ilegale, cat și familiilor tuturor categoriilor enumerate mai sus”. Această hotărâre a Consiliului de Miniștri al URSS este considerat principalul document care a marcat destinul tragic al zecilor de mii de basarabeni supuși presiunilor.

Sus numita hotărâre, în cele 11 puncte ale sale fixa o serie de prevederi referitoare la numărul total al celor ce urmau a fi deportați; destinația, escortarea, transportarea și paza, confiscarea bunurilor etc. Hotărârea viza 11.280 de familii, totalizând 40.850 de persoane, ceea ce coincidea aproape în întregime cu numărul din listele alcătuite de către Ministerul Securității de Stat din RSSM la mijlocul lunii februarie 1949. Conform punctului 2, persoanele incluse în aceste liste erau condamnate la deportare „fără drept de întoarcere”, adică la deportarea pe veci, în regiunile Kazahstanul de Sud, Djambul și Aktiubinsk din RSS Kazahă, în ținutul Altai, regiunile Kurgan, Tiumen și Tomsk ale RSFSR. În cazul evadării din aceste locuri de deportare, persoanele respective erau pasibile de răspundere penală, asupra lor extinzându-se acțiunea decretului Prezidiului Sovietului Suprem al URSS, din 26 noiembrie 1948, „Cu privire la răspunderea penală pentru evadare din locurile de așezare obligatorii și permanente ale persoanelor deportate în regiunile îndepărtate ale URSS în timpul Marelui Război pentru Apărarea Patriei”²².

Responsabilitatea pentru efectuarea operațiunii de deportare, care potrivit punctului 3 urma să se deruleze în luna iunie 1949, era pusă pe seama Ministerului Securității de Stat al URSS, condus de V. Abakumov. Deportarea „chaiburilor, foștilor moșieri și marilor comercianți, precum și a membrilor familiilor lor” urma să se efectueze în conformitate cu listele aprobate de Consiliul de Miniștri

²² Valeriu Pasat, op. cit., p. 239.

al RSSM, iar a celorlalte categorii de persoane („complicilor ocupanților germani, persoanelor care au colaborat cu organele de poliție germane și românești, membrilor partidelor și organizațiilor profasciste, gardiștilor albi” – n.n.) și a membrilor familiilor lor – conform hotărârii Consfătuirii speciale de pe lângă Ministerului Securității de Stat al URSS. Hotărârea stabilea cantitatea de bunuri pe care deportații aveau voie să le ia cu ei (lucruri personale de valoare, haine, veselă, inventar agricol mărunț, meșteșugăresc, obiecte de uz casnic, alimente). Acestea nu trebuiau să depășească greutatea de 1.500 kg. Viile, livezile, vitele, casele etc. urmau a fi confiscate. Obiectele din casă trebuiau transmise organelor financiare pentru a fi comercializate²³.

Așadar, observăm că acțiunea de deportare a făcut parte dintr-un plan mai amplu de lichidare a elementului rural dominant în Basarabia, ce urmărea distrugerea coeziunii sociale, răsturnarea sistemului de valori economice și culturale tradiționale și impunerea unui mod de viață străin, bazat pe munca în comun, ceea ce cultiva lenea, minciuna și calomnia. Ura față de elementele „culăcești și naționaliste” a fost promovată în mod constant, începând cu 1944, iar în 1948 au fost adoptate măsuri speciale anti-culăcești, care prevăd constrângerea economică prin impunerea unor rate de impozitare majorate asupra gospodăriilor țărănești mai puternice și prin incitarea la ură a țăranilor săraci și cu pământ puțin. Astfel, campania de lichidare a așa-zișilor „culaci și elemente ostile” atinge apogeul în vara anului 1949, odată cu declanșarea pe scară largă a operațiunii de deportare.

²³ Ion Șișcanu, *Deșărănirea bolșevică în Basarabia*, Ed. Adrian, Chișinău, 1994, p. 90.

ORCID: 0009-0002-9833-0368

<https://doi.org/10.58187/rim.137-138.06>

CZU:94(478)''1537'':[94(477.75)''1537'':327

DOCUMENTAR

Eugen Cernenchi*

UN DOCUMENT PRIVITOR LA RELAȚIILE LUI PETRU RAREȘ CU HANATUL CRIMEEI**

A DOCUMENT CONCERNING THE RELATIONS OF PETRU RAREȘ WITH THE KHANATE OF CRIMEA

Rezumat: Este publicat un document care reprezintă o copie a scrisorii lui Islam Giray, kalga-sultanul Hanatului Crimeei, către marele cneaz al Moscovei Ivan al IV-lea. Actul este din luna martie 1537 și conține mențiunea despre furnizarea de către domnul Țării Moldovei a unor piese de artilerie (*zarbuzan*) lui Islam Giray. Această informație atestă implicarea deplină a lui Petru Rareș în evenimentele legate de lupta pentru putere dintre hanul Sahib I Giray și kalga Islam Giray. Susținerea pretendentului Islam Giray oferea domnului Moldovei posibilitatea să obțină unele avantaje atât în raporturile cu Polonia, cât și cu Imperiul Otoman. Documentul contribuie la reliefarea politicii externe dusă de Petru Rareș în ultimii ani ai primei sale domnii.

Cuvinte-cheie: Țara Moldovei, Hanatul Crimeei, Petru Rareș, Islam Giray, Sahib I Giray, Ivan al IV-lea, tunuri / *zarbuzan*

Abstract: There is analyzed and entirely published a document representing the copy of a letter from Islam Giray, the Kalga-Sultan of the Crimean Khanate, addressed to the Grand Prince of Moscow, Ivan IV the Terrible. The act dates from March, 1537 and it mentions that the ruler of Moldavia supplied Islam Giray with artillery pieces (*zarbuzan*). This information demonstrates Petru Rareș's full involvement in the events related to struggle for power between Khan Sahib I Giray and Kalga Islam Giray. Supporting the pretender Islam Giray meant obtaining advantages in relations with both Poland and the Ottoman Empire. The document contributes to highlighting the foreign policy promoted by Petru Rareș in the last years of his first reign.

Keywords: Moldavia, Crimean Khanate, Petru Rareș, Islam Giray, Sahib I Giray, Ivan the Terrible, artillery / *zarbuzan*

* **Eugen Cernenchi**, cercetător științific la Institutul de Istorie al USM, <https://ror.org/0475kvb92>.

** Studiul a fost elaborat în cadrul subprogramului: *Coordonatele modernizării social-economice, politice, administrative și culturale în Moldova, Basarabia, RASSM, RSSM și Republica Moldova în context regional și european (studii, documente, sinteze)*. Codul proiectului: 010401.

Mărturiile din izvoare și documente răzlețe, minore la prima vedere, au un rol important în reconstituirea istoriei. Uneori ele oferă informații necunoscute, care, chiar dacă nu sunt esențiale, ne ajută la completarea unor lacune, și cu cât sunt mai multe, viziunea generală despre anumite evenimente și procese din trecut se poate nuanța sau schimba.

Documentul pe care îl analizăm în continuare și îl inserăm în întregime la finele studiului este o copie a unei scrisori (tradusă din tătară în limba slavă) primite de marele cneaz al Moscovei, Ivan al IV-lea, de la kalga-sultanul¹, Islam Giray. Sursa se păstrează în Arhiva Rusă de Stat a Actelor Vechi², fondul 123 *Relațiile Rusiei cu Crimeea*³, în dosarul ce cuprinde protocolul diplomatic⁴ al actelor primare care vizau relațiile Marelui Cneaz al Moscovei cu Hanatul Crimeei între anii 1533-1539.

Scrisoarea a fost expediată oficialităților moscovite⁵ în martie 1537. Știrea principală ce ne interesează și pe care o oferă acest document, este afirmația lui Islam Giray precum că a primit două tunuri de la domnul Țării Moldovei, Petru Rareș. Pentru a înțelege mai bine contextul istoric și legăturile lui Petru Rareș cu Islam Giray, vom elucida succint istoria celui din urmă.

Islam Giray a fost unul din fiii hanului Mehmed Giray (1515-1523) și nepotul lui Mengli Giray (1466, 1469-1475, 1478-1515). La sfârșitul anului 1522 Mehmed Giray și fiul acestuia, kalga-sultanul Bahadır Giray, au reușit să cucerească temporar Hanatul Astrahan. Ambii au fost, însă, asasinați în primăvara anului 1523 de către căpeteniile nogailor⁶, care nu erau interesați de instaurarea supremației

¹ kalga (qalga) – titlu purtat de cea de a doua persoană în ierarhia Hanatului Crimeei. La începutul domniei, fiecare han își desemna un kalga, neapărat din dinastia Giray, de regulă un frate, fiu, nepot de frate. Deoarece dinastia Giray purtau titlul de sultan, celui care purta titlul de kalga, i se mai spunea „kalga-sultan”

² Русский Государственный Архив Древних Актов (РГАДА), în continuare – RGADA.

³ Н. М. Рогожин, *Обзор посольских книг из фондов-коллекций, хранящихся в ЦГАДА (конец XV – начало XVIII в.)*. М., 1990, c.150-165; Idem, *Посольский приказ колыбель российской дипломатии*, М., 1994, c. 349-35.

⁴ Despre specificul acestor documente a se vedea – Ion Eremia, *Ioan Belevici – cronica unei misiuni diplomatice la Moscova*, în *Aut viam inveniam aut faciam. In honorem Ștefan Andreescu*, Ed. Univ. „A. I. Cuza”, Iași, 2012, nota 3, p. 156; Н. М. Рогожин, *Обзор посольских книг из фондов-коллекций, хранящихся в ЦГАДА (конец XV – начало XVIII в.)*. М., 1990.

⁵ Marele cneaz, Ivan al IV-lea, avea doar 7 ani, guvernarea fiind înfăptuită de către mama sa, Elena Glinski, și consiliul de regență – М. М. Кром, «Вдовствующее царство»: *Политический кризис в России 30-40-х годов XVI века*. Москва, Новое литературное обозрение, 2010, c. 31-230.

⁶ În fruntea complotului se aflau beii nogai din clanul Nur ad-Din – Mamai bin Musa bin Vakkas bin Nur ad-Din bin Edigey și Aghiș bin Iamgurci bin Vakkas bin Nur ad-Din bin Edigey – , precum și Teniș bin Djankuvvat bin Din Sufi bin Mansur bin Edigey din clanul Mansur, care a fost luat în prizonierat de moldoveni în anul 1518 – Eugen Cernenchi, *Relațiile lui Ștefăniță vodă cu Hanatul Crimeei (Considerații pe marginea unui document recent publicat)*, în „Anuarul Institutului de Istorie”, Chișinău, 2017, p. 82-85.

Giray-zilor în fostele teritorii ale Hoardei de Aur (Ulug Ulus)⁷. Ulterior beii nogai Mamai și Aghiș, precum și tătarii conduși de Șeyih Aidar (fiul hanului Hoardei Mari - Șeyih Ahmed), au invadat Hanatul Crimeei, pătrunzând și în peninsula, devastând-o, fără a putea cuceri vreun oraș sau cetate din cauza lipsei artileriei⁸. Islam Giray a fost făcut prizonier și dus în stepele nogaice de peste Volga⁹. Pentru a redresa situația, aristocrația crimeeană în frunte cu *karaci-beii* celor patru clanuri conducătoare Shirin, Barin, Qipchaq, Arghin a ales han pe unul din fiii lui Mehmed Giray rămași în viață – Gazi Giray. Această alegere nu a fost agreată de suzeranul Crimeei, Suleiman Magnificul, sultanul Imperiului Otoman. El l-a investit han pe un fiu al lui Mengli Giray – Saadet Giray (1523-1532), aflat atunci la Istanbul, căruia i-a oferit un consistent ajutor militar (ieniceri și tunuri) pentru a se impune în cazul unor eventuale contestări¹⁰. De asemenea, sultanul a trimis poruncă domnului Țării Moldovei, Ștefăniță (1517-1527,) să-l susțină pe noul han, în special, să preîntâmpine o eventuală implicare a Poloniei în conflictele interne din Crimeea¹¹. Regele Sigismund I era interesat în slăbirea hanatului, iar pentru a complica și mai mult situația avea opțiunea eliberării fostului han al Hoardei Mari, Șeyih Ahmed, reținut în Marele Ducat al Lituaniei încă din anul 1502¹².

Ajunșând în august 1523 la Caffa, Saadet s-a proclamat han și a poruncit să fie omorât Gazi Giray. Mai târziu, la începutul anului 1524, Islam Giray a evadat din prizonieratul nogailor și s-a întors în Crimeea¹³. Saadet a încercat să-l înlăture pe potențialul pretendent, acesta însă, susținut de o parte a aristocrației, s-a

⁷ И. В. Зайцев, А. В. Виноградов, *Внутриполитическое развитие Крымского ханства в XVI – начале XVII вв.* // *История крымских татар. В 5 томах, Т.3. Крымское ханство XV-XVIII вв.* Отв. ред. И. В. Зайцев. Казань, Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2021, с. 196-198.

⁸ В. В. Трепавлов, *История Ногайской Орды.* - 3-е изд., испр. и доп., Москва, Квадрига, 2020, с. 208-215; А. Ф. Малиновский, *Историческое и дипломатическое собрание дел происходивших между российскими великими князьями и бывшими в Крыму татарскими царями с 1467 по 1533 года* // „Записки Одесского Исторического Общества Истории и Древностей”, Т. 5, Одесса, 1863, с. 335.

⁹ А. Ф. Малиновский, *Историческое и дипломатическое собрание...*, с. 236.

¹⁰ În scrisorile sale către Sigismund I, Saadet Giray menționează 2000 de ieniceri cu tunuri și arcebuze și un contingent de 60000 de oameni din sangeakul de Silistra – *Lietuvos Metrika, Kniga Nr. 7, (1506-1539)*, Parengė Inga Ilariene, Laimontas Karalius, Darius Antanavicius, Vilnius, 2011, doc. nr. 21, p. 423-424, 427-428.

¹¹ А. Ф. Малиновский, *Историческое и дипломатическое собрание...*, с. 340.

¹² Detalii – И. В. Зайцев, *Шейх-Ахмед – последний хан Золотой Орды (Орда, Крымское ханство, Османская империя и Польско-Литовское государство в начале XVI в.)* // И. В. Зайцев, *Между Москвой и Стамбулом. Джучидские государства, Москва и Османская империя (нач. XV – пер. пол. XVI вв.)*, Москва, изд. Рудомино, 2004, с. 99-120; В. А. Варонін, *З гісторыі ўзаемаадносін Вялікага Княства Літоўскага з татарамі ў канцы XV – першай трэці XVI ст.: Хан Шыг-Ахмат* // „Studia historica Europae Orientalis = Исследования по истории Восточной Европы”, Вып. 4., Минск, 2011, с. 127-149.

¹³ Б. И. Дунаев, *Максим Грек и греческая идея на Руси в XVI-м веке*, Москва, 1916, с. 63.

răsculat. Hanul a fost nevoit să se refugieze în cetatea Perekop (Or-Kapî) care nu a putut fi cucerită de către Islam Giray căci nu avea arme de asediu, în special, artilerie. Saadet a reușit să suprimă revolta la sfârșitul anului 1524, în mare parte datorită susținerii fratelui său, Sahib I Giray¹⁴, pe care l-a numit kalga. Ciocnirile au continuat și în 1525. La începutul verii Islam, zdrobindu-l într-o bătălie pe Saadet, a obținut pentru câteva luni puterea în Crimeea¹⁵. Victoria sa nu a fost decisivă. Saadet continua să dețină controlul principalelor cetăți și orașe din peninsula. În lipsa artileriei de asediu, Islam a fost nevoit iarăși să pribegească în stepele dintre Nipru și Volga¹⁶, de unde s-a întors la începutul anului 1526. A urmat o împăcare, posibil, intermediată de otomani¹⁷, în rezultatul căreia Saadet l-a numit kalga-sultan pe Islam, în locul lui Sahib I Giray și i-a oferit ca yurt cetatea Perekop¹⁸.

Acest compromis a durat doar până la începutul anului 1528. Confruntările dintre cei doi rivali au reînceput cu o nouă intensitate. Pentru a lupta cu succes împotriva lui Saadet Giray, sprijinit puternic de otomani, Islam a stabilit relații cu Uniunea polono-lituaniană. Cu acordul regelui Sigismund I, el și susținătorii săi s-au refugiat în Marele Ducat Lituanian, la sud de orașul Cerkas¹⁹. Mai mult ca atât, la începutul anului 1529 regele i-a acordat ajutor armat, contingente înarmate cu arme de foc, pentru a lupta împotriva lui Saadet Giray și a prelua stăpânirea în Crimeea. Acțiunea a fost susținută și de hanul Șeyih Ahmed. Însă, Saadet a reușit să neutralizeze această coaliție prin încheierea păcii cu Islam și dându-i în posesie ca yurt cetatea Oeakov și teritoriile de la Nipru inferior²⁰.

Noul echilibru politic se va menține până la următoarea criză majoră din Hanatul Crimeei²¹. Conflictele lui Saadet Giray cu nobilimea tătară, reprezentanții cărora se refugiau la Islam Giray, l-au determinat pe ultimul să încerce o nouă tentativă de preluare a puterii în 1532. În această perioadă Hanatul Crimeei

¹⁴ Sahib Giray – fiul lui Mengli Giray; cu susținerea lui Mehmed Giray a fost han în Kazan între anii 1521-1524, după care a abdicat în favoarea lui Safa Giray (1524-1531, 1535-1549).

¹⁵ Б. И. Дунаев, *Максим Грек и греческая идея на Руси...*, с. 82; Detalii la Б. В. Черкас, *Політична криза в Кримському ханстві і боротьба Іслам Гірея за владу в 20-30-х роках XVI ст. // „Україна в Центральній-Східній Європі. Студії з історії XI-XVIII століть”*. Киев, 2000, с. 102-103.

¹⁶ Малиновский А. Ф., *Историческое и дипломатическое собрание...*, с. 348.

¹⁷ Борис Черкас, *Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515-1540)*, КИЇВ, 2006, с.172. Suleiman I pregătea o nouă campanie împotriva Ungariei și de aceea urmărea să stabilizeze situația din Crimeea pentru a folosi forțele hanatului în interesele otomane.

¹⁸ *Lietuvos Metrika, Kniga Nr. 7, (1506-1539)...*, p. 583, 588-589.

¹⁹ Борис Черкас, *Україна в політичних відносинах...*, с. 178-180; *Lietuvos Metrika, Kniga Nr. 7, (1506-1539)...*, doc. nr. 21, p. 478-480.

²⁰ Борис Черкас, *Україна в політичних відносинах...*, с. 181-184; *Lietuvos Metrika, Kniga Nr. 7, (1506-1539)...*, doc. nr. 21, p. 481-483.

²¹ Între timp, se pare că Islam Giray va reuși să devină, pentru o scurtă perioadă (1531-1532) han al Hanatului Astrahan – Малиновский А. Ф., *Историческое и дипломатическое собрание...*, p. 359.

era împărțit, de fapt, în două părți. Cele mai importante centre din peninsula se supuneau hanului Saadet, iar teritoriile din afara Crimeei, regiunile de pe ambele maluri ale cursului inferior al râului Nipru, ascultau de Islam Giray, susținut de Uniunea polono-lituaniană și, în special, de Ostafie Dașkovici, starostele de Cerkas. Pentru a-l învinge definitiv pe Islam și a curma legăturile lui cu lituanienii, hanul a hotărât să atace direct orașul Cerkas și pe Dașkovici. Campania pornită în februarie 1532 s-a finisat cu eșecul asediului orașului Cerkas, chiar dacă armata lui Saadet era echipată cu artilerie²².

După înfrângerea suferită, Saadet Giray a abdicat și în vara anului 1532 s-a retras la Constantinopol. În mod firesc puterea a fost preluată de către Islam Giray. El, însă, nu știa care va fi reacția sultanului la aceste evenimente. De aceea, pe de o parte, a încheiat un tratat cu Sigismund I²³, iar, pe de altă parte, a trimis un sol la Constantinopol cu rugămintea ca Suleiman Magnificul să numească un nou han, sperând că sultanul îl va desemna pe el, deoarece deținea puterea reală în Crimeea. Poarta l-a ales, însă, pe Sahib I Giray (1532-1551) care devenea, astfel, al patrulea în șirul hanilor Crimeei numiți de sultanii otomani²⁴. Lui Islam Giray i s-a oferit titlul de kalga-sultan și teritoriile de la Nipru inferior pe care le deținuse anterior²⁵.

În 1533 a fost încheiat tratatul de pace polono-otoman²⁶ care prevedea, între altele, că Sigismund I nu îi va mai susține pe rebelii din Crimeea (adică pe Islam Giray), iar Sahib I Giray va înceta incursiunile tătare în Lituania și Polonia; de asemenea, hanul va susține Uniunea polono-lituaniană în lupta contra Statului Rus. În vara anului 1534 a început un nou război lituaniano-moscovit (1534-1537). Aproximativ²⁷ dintre Sigismund I și Sahib I Giray amenința poziția lui Islam Giray de stăpânitor cvasi-independent al teritoriilor tătare aflate la nord de peninsula Crimeea. Lipsit de susținerea lituanienilor, el devenea vulnerabil în fața lui Sahib I Giray. Deja în 1534 a izbucnit un nou război între cei doi. În aceste condiții, Islam Giray treptat s-a orientat spre o alianță cu Moscova contra hanului și Uniunii polono-lituaniene.

În cadrul tratatelor de pace polono-otomane din 1533 s-a discutat și problema războiului moldo-polon pentru Pocuția. Poarta a propus regelui Sigismund I un plan de înlăturare a lui Petru Rareș, care prevedea implicarea tuturor vecinilor

²² Борис Черкас, Крымско-османская осада Черкасс в марте 1532 года // „Qolloquia Russica”, Series I, vol. 7, Krakow, 2017, c. 397-404.

²³ Dariusz Kołodziejczyk, *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania: international diplomacy on the European periphery (15th–18th century): a study of peace treaties followed by annotated documents*, BRILL, Leiden/Boston, 2011, p. 70-71.

²⁴ Anterior au fost Nur Devlet Giray (1475), Mengli Giray (1478), Saadet Giray (1523).

²⁵ Рефат Абдужемилев, Хроника «Тарих-и Сахиб Герай хан» // „Крымское историческое обозрение”, Казань – Бахчисарай, 2018, 1(10), c. 184.

²⁶ Dariusz Kołodziejczyk, *Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th-18th Century): An Annotated Edition of 'Ahdnames and Other Documents*, BRILL, Leiden, 2000, p. 117-119, 230-233.

²⁷ Alianța antimoscovită dintre Sigismund I și Sahib I Giray a fost favorizată și de alți factori – izgonirea lui Safa Giray, hanul Kazan-ului, de către armatele ruse, el găsindu-și refugiu în Crimeea (între 1531-1535); moartea marelui cneaz Vasile al III-lea (decembrie 1533).

Țării Moldovei – Imperiului Otoman, Poloniei, Ungariei, Hanatului Crimeei, Țării Românești – precum și conspirația unei facțiuni de boieri²⁸. Chiar dacă domnul nu cunoștea „până la ce punct a ajuns înțelegerea otomano-polonă referitoare la soarta sa”²⁹, totuși el înțelegea că represaliile otomanilor vor urma mai devreme sau mai târziu. Însă, pentru a preîntâmpina reacția negativă a Porții, Petru Rareș nu a ales să încheie pace cu Polonia, ci a optat pentru continuarea războiului. De asemenea, el a încheiat un tratat cu Habsburgii în aprilie 1535 și a intensificat schimbul de solii cu Marele Cnezat Moscovit³⁰, aflat în război cu Uniunea polono-lituaniană.

Astfel, evoluția raporturilor internaționale ale Țării Moldovei în anii 1534-1536 favoriza apropierea dintre Petru Rareș și Islam Giray. Pe de o parte, kalga-sultanul obținea încă un aliat în lupta sa împotriva hanului Sahib I Giray, pe de altă parte, domnul Moldovei obținea un aliat în războiul contra Poloniei. Totodată, perpetuarea conflictelor dintre Islam și Sahib I Giray făcea incertă o eventuală participare a Hanatului Crimeei într-o campanie otomană împotriva Țării Moldovei, iar preluarea puterii de către Islam în Crimeea oferea perspectiva, cel puțin, a unei neutralități favorabile. Nu cunoaștem când au început și ce caracter aveau legăturile dintre Petru Rareș și Islam Giray, dar presupunem că ele puteau fi destul de timpurii, deoarece yurtul acestuia, aflat în zona Niprului inferior, se mărginea cu hotarele de est ale Țării Moldovei. Documentele rusești menționează o solie a domnului la kalga-sultan înainte de iunie 1534³¹. Cu timpul, se pare, relațiile lor au devenit tot mai strânse. La această alianță a aderat și Statul Moscovit. În iulie 1536, Islam a trimis o solie reprezentativă la Moscova, în frunte cu Baciak bek kiyat. Potrivit cronicilor ruse, trimișii au expus dorința stăpânului lor de a încheia o alianță cu Ivan al IV-lea împotriva lui Safa Giray, hanul Kazan-ului, și împotriva lui Sahib I Giray, hanul Crimeei³².

Avantajele acestei alianțe pentru Țara Moldovei l-au determinat pe Petru Rareș să sprijine activ lupta lui Islam Giray împotriva hanului. Documentul pe care îl publicăm aici arată că ajutorul acordat de domn s-a materializat și prin tri-

²⁸ Ilie Corfus, *Activitatea diplomatică în jurul conflictului dintre Petru Rareș și Polonia*, în „Romanoslavica”, X, 1964, p. 336-338; Liviu Pilat, *Conspirația boierilor moldoveni, negocierile secrete otomano-polone și campania otomană din 1538*, în „Revista istorică”, tom XXXI, 2020, nr. 5-6, p. 453-475; Г. Гонца, Глава V. Внешняя политика Молдавского княжества в первой трети XVI в. // Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (последняя треть XIV – XIX начало в.), отв. ред. Д. Драгнев, Кишинев, Штиинца, 1987, с. 120.

²⁹ Veniamin Ciobanu, *Apărător al moștenirii lui Ștefan cel Mare*, în *Petru Rareș*, red. coord. Leon Șimanschi, București, Ed. Academiei RSR, 1978, p. 130.

³⁰ Г. Гонца, *Молдавия и османская агрессия в последней четверти XV – первой трети XVI в.*, Кишинев, Штиинца, 1984, p. 85-87.

³¹ RGADA, Fond. 123, inv.1, d. 8 (1533-1539), f. 94 verso – 95 verso „А волошской Петр воевода присылал к Ислам8 своего члѣка ѿ соба с тѣми ж вѣстми чтобы ити Ислам8 на цѣтвѣ и брата его Бебѣ салтана тѣрецкой к нем8 ѿпвѣщает. Да и о том сказывают Петръ воевода к Ислам8 писал чтоб Исламѣ дрѣжб8 и братство 8чинил с тобою со гдѣрем.”

³² Львовская летопись, în *Полное собрание Русских Летописей*, vol XX, Часть 2, С-Петербург, 1914, p. 440-441.

miterea în a doua jumătate a anului 1536 – începutul anului 1537 a unor piese de artilerie (zarbuzane) kalga-sultanului, necesare pentru asediarea cetăților și orașelor din peninsula Crimeea. După cum am remarcat mai sus, lipsa armelor de foc a fost una din cauzele eșecurilor anterioare ale lui Islam Giray în lupta contra hanilor Saadet și Sahib Giray. Din documentul publicat, este imposibil să stabilim ce fel de tunuri erau³³. Se pare că în această perioadă tătarii prin termenul otoman *zarbuzan/zarbzhen/darbzhen* desemnau toate piesele de artilerie, deoarece Poarta era principalul furnizor de arme de foc în Hanatul Crimeei.

La 26 martie 1537 la Moscova a ajuns știrea că Islam Giray a trimis la marele cneaz Ivan al IV-lea un curier, pe nume Papai³⁴. El a trecut prin orașul de frontieră Putivl, apoi în Novgorod Seversk a fost primit de cneazul Semion Șestunov³⁵. Aici i s-a dat hrană și transport, urmând calea prin orașul Kaluga³⁶. Papai a ajuns la Moscova la 7 aprilie 1537, fiind primit în aceeași zi de boierul Feodor Karpov³⁷ și diacul Menšov Puteatin³⁸. Aceștea au luat de la trimisul tătar scrisoarea lui Islam Giray, adresată marelui cneaz³⁹. În ziua următoare, la 8 aprilie, Papai, împreună

³³ Despre varietatea tunurilor de tip *zarbuzan* a se vedea – Gabor Agoston, *Firearms and Military Adaptation: The Ottomans and the European Military Revolution, 1450–1800*, în „Journal of World History”, Vol. 25, nr. 1, 2014, p. 102-104; Gabor Agoston, *Ottoman artillery and european military technology in the fifteenth and seventeenth centuries*, în „Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae”, Tomus XLVII (1-2), 1994, p. 40-41.

³⁴ „И тогож лета марта кс (26) ден Великого Князя казаки Бараиш Тулук Гозек к великому князю и с Крыма приехал а сказал великому князю что с ними вместе послал к великому князю Ислам своего человека Папая с товарищи з грамотою. А оставил их Бараиш с товарищи сказывают в Путивле” – RGADA, Fond. 123, inv.1, d. 8 (1533-1539), f. 315.

³⁵ Semion Vasilevici Șestunov-Krivoi (poreclit Strâmbul), cneaz, descendent din dinastia Riurik, ramura Iaroslavovici – A. B. Сергеев, *Князья Ярославские во второй трети XVI в.: историко-генеалогическое исследование* // „Вспомогательные исторические дисциплины”. Вып. XXXIV. СПб., 2014, с. 18.

³⁶ „...И как Папай в Новгородок в Северской приехал. И князь Семен Шестунов Папая с товарищи из Новогородка до Москвы дал шесть поводь да и корм им велел давати едуichi дорожю. И Князь Великий писал встречу к приставу чтоб коней пристав оставил в Колуге у прикащиков у городовых...” – RGADA, Fond. 123, inv.1, d. 8 (1533-1539), f. 315-315 verso.

³⁷ Karpov Feodor Ivanovici – Кром М.М. *Вдовствующее царство: политический кризис в России 30-40-х годов XVI века*. М., 2010. С. 131, 134, 186, 218; Корзинин А.Л. *Политическая борьба в России в годы боярского правления (1533–1538 гг.)* // Вестник Санкт-Петербургского университета. Сер. 2. 2007. Вып. 4. с. 24.

³⁸ Puteatin Grigorii Menşik (Menșoi) Nikitici – unul din diecii confidenți ai marelui cneaz Vasilie al III-lea, a fost și membru al consiliului de regență de pe lângă marele cneaz Ivan al IV-lea – A. Л. Корзинин, *К вопросу об опекунском совете при малолетнем Иване IV* // „Вестник Санкт-Петербургского Университета”, Сер. 2, Вып. 2, с. 5-16; А. Ю. Савосичев, *Дьяк Феодор Мишури: судьба приказного бюрократа XVI в.* // „Вестник Российского университета дружбы народов”. Серия: История России, 2009, nr. 3, с. 76-87.

³⁹ „И князь великий того же дни велел Папаю с товарищи быти на дворе у Федора у Карпова. Феодор не домогав да к Федору послал княз великий на подворье дьяка своего Меншиев Путиятина. А велел Федору и Меншиему у Попая грамоту взяти и речи у него выслушать. И Папай грамоту Федору и Меншиему отдал а речи не говорилъ, все писано в грамотах...” – RGADA, Fond 123, inv.1, d. 8 (1533-1539), f. 315 verso - 316.

cu Baciak bek⁴⁰ – sol al lui Islam Giray, care se afla deja de mai mult timp la Moscova – au fost primiți în audiență de către marele cneaz Ivan al IV-lea⁴¹.

În scrisoare Islam raporta la Moscova că Sahib Giray l-a atacat, inclusiv, cu artilerie, în yurtul său. La început, Sahib a avut noroc, dar apoi Islam a putut să riposteze, fiind, totuși, nevoit să treacă cu oamenii săi în partea dreaptă a râului Nipru. A trimis pe solul său şeyh zade Şaban⁴² la Istanbul, dar acesta a fost reținut de Suleiman I. Relatează mai pe larg știri despre aventurierul moscovit, cneazul Simion Fiodorovici Belsky⁴³, căruia sultanul i-ar fi promis ajutoare ca să cucerească împreună cu Sahib Giray Marele Cnezat al Moscovei; despre trecerea acestuia pe la Cetatea Albă/Akkerman⁴⁴. Se pare că Islam Giray dorea să atragă guvernul Elenei Glinski (care întreținea legături și cu hanul Crimeei) într-o alianță împotriva lui Sahib Giray și a cerut Moscovei tunuri, asigurând că domnul Țării Moldovei este aliatul său și că deja primise două tunuri de la el⁴⁵.

⁴⁰ Solia condusă de el e menționată în cronicile ruse – „...пришел к великому князю отъ царевича Ислама болший его посол Бачекъ князь, Кіятъ Исламов тестъ, да Тетякъ Еди уланъ да бакшей...” – Львовская летопись, în Полное собрание Русских Летописей, vol XX, Часть 2, С-Петербург, 1914, p. 440-441.

⁴¹ „И апрел ѿ (8) велел Князь Великий крымскому послу Бачаку князю с товарищи и крымскому гонцу Папая с товарищи быти на дворе. И как пришли к Великому Князю Бачак князь и Папай и челом ударили и Папай правил Великому князю от Ислама царевича Великому князю поклон. А о грамоте молвил: грамоту у меня взял Федоръ Иванов сын Карпова да дякъ Менишеи Путятин.” – RGADA, Fond 123, inv.1, d. 8 (1533-1539), f. 316 - 316 verso.

⁴² A se vedea scrisoarea lui Islam Giray, adresată sultanului Suleiman, trimisă cu şeyh zade Şaban, prin care îl roagă pe împărat să-l destituie pe Sahib I Giray și să-i acorde puterea lui sau unchiului său Saadet Giray – Özalp Gökbilgin, *Quelques sources manuscrites sur l'époque de Sahib Giray I-er, khan de Crimée (1532-1551): à Istanbul, Paris et Leningrad*, în „Cahiers du monde russe et soviétique”, vol. 11, nr. 3, 1970, p. 465-467; *Le khanat de Crimée dans les archives du Musée du palais de Topkapı*, Pres. par A. Bennigsen, Paris, Le Hays, 1978, p. 127-129; *Документы по истории Волго-Уральского региона XVI – XIX веков из древлехранилищ Турции: Сборник документов*, Сост. И. А. Мустакимов, Казань, Гасыр, 2008, с. 83-89. Editorii au datat scrisoarea cu anii 1533-1537. Reieșind din informațiile documentului publicat de noi mai jos, considerăm că acest interval poate fi restrâns, anul 1536 – până în martie 1537.

⁴³ Mai nou despre Simion Belsky, a se vedea – М. М., Кром, *Судьба авантюриста: князь Семён Фёдорович Бельский* // „Очерки феодальной России” Вып. 4, М., изд. УРСС, 2000, с. 98-115; И. В. Зайцев, «Позабыв бога и наше жалованье и свою душу...» (Приключения князя Семёна Фёдоровича Бельского) // И. В. Зайцев, *Между Москвой и Стамбулом. Джучидские государства, Москва и Османская империя (нач. XV – пер. пол. XVI вв.)*, Москва, изд. Рудомино, 2004, p. 131-158; А. Г. Гуськов, Д. В., Лисейцев, «И которые блиско нас земли есть, и тые... твои, государя великого, будут»: грамота князя Семёна Фёдоровича Бельского турецкому султану Сулейману Великолепному // *Труды Института российской истории*, отв. ред. Ю.А. Петров, Рос. акад. наук, Ин-т рос. истории., Вып. 16, 2021, с. 160-167.

⁴⁴ Un fragment al documentului pe care îl publicăm, cu referință la Simion Belsky, a fost redat de către I. V. Zaițev, scăpându-i însă această mențiune („татаров на твою землю идти. И/ ѿне тот князь Сименъ в Бѣлгородъ/ пришелъ”) – И. В. Зайцев, «Позабыв бога и наше жалованье и свою душу...» ..., с. 137.

⁴⁵ Despre artileria Țării Moldovei în epocă, a se vedea – Gheorghe Postică, *Două tunuri de bronz*

Intențiile lui Islam Giray au rămas nerealizate. La sfârșitul verii anului 1537 yurtul acestuia a fost atacat prin surprindere de către tătarii nogai conduși de Bakî-bei din neamul Mangât/Mansur⁴⁶. În urma acestei agresiuni, Islam Giray a fost ucis. De asemenea nogaii l-au luat în prizonierat pe Simion Belsky care se deplasa din Kaffa spre teritoriile lituaniene⁴⁷. Tot atunci solii ruși, Timofei Brajnikov Zaboloțki și diacul Grigorii Alexandrov Șemet-Vorobiov, împreună cu trimisul moldovean Bustere, care se întorceau din Țara Moldovei și se aflau la Islam Giray, au fost capturați de hanul Sahib I Giray. Ei au fost duși în orașul de reședință al hanilor crimeeni, Kirkor (Kirk-Er)⁴⁸, unde era reținut și solul rus Basalai Nikiforov Kvașnin, trimis în iulie 1537 la Islam Giray⁴⁹.

Constatăm, deci, că izvoarele din arhivele ruse, privitoare la relațiile ruso-tătare, oferă informații inedite și despre raporturile româno-tătare. Documentul prezentat atestă implicarea lui Petru Rareș în luptele interne pentru putere din Hanatul Crimeei și contribuie la reliefaarea politicii externe dusă de el în ultimii ani ai primei sale domnii.

din perioada lui Ștefan cel Mare descoperite în cetatea Orheiului Vechi, în „Arheologia Moldovei”, XXVII, 2004, p. 165-176; Idem, *Orheiul Vechi: cercetări arheologice 1996-2001*, Iași 2006, p. 109-112; Liviu Câmpeanu, *Considerații asupra artileriei lui Ștefan cel Mare*, în „Analele Putnei”, XIV, 2018, nr. 1, p. 321-334; Recent în custodia Muzeului Național de Istorie a Moldovei a intrat o nouă piesă de artilerie de epocă „*Tunul de la Grinăuți-Moldova „Malul Roșu”*”, o mortieră datată cu a doua jumătate a secolului XV – începutul secolului XVI – Gheorghe Postică, *Bombarda de la Grinăuți-Moldova din a doua jumătate a secolului al XV-lea*, în „Conferința științifică a Muzeului Național de Istorie a Moldovei”, ediția a 33-a, 26-27 octombrie 2023: Program. Rezumatele comunicărilor / comitetul științific: Eugen Sava [et al.]. Chișinău, 2023 (Bons Offices), p. 86 A se vedea pagina Facebook a Muzeului Național de Istorie a Moldovei, postarea din 4 septembrie #Exponatul_lunii și www.nationalmuseum.md/ro/news/arhive/septembrie_2023_2023/; Adrian Stroea, Gheorghe Băjenaru, *Artileria română în date și imagini*, București, Ed. Centrului Tehnic-Editorial al Armatei, 2010, p. 12-22; *Enciclopedia Artileriei Române*, Adrian Stroea, Marin Ghinoiu, Gheorghe Băjenaru, București, Editura Centrului Tehnic-Editorial al Armatei, 2013, p. 17-29.

⁴⁶ RGADA, Fond 123, inv.1, d. 8 (1533-1539), f. 403. A se vedea și relatările cronicarului Remmal Hogeа despre Bakî-bei – Рефат Абдужемилев, *Хроника «Тарих-и Сахиб Герай хан»* // „Крымское историческое обозрение”, Казань – Бахчисарай, 2018, 1(10), с. 184-187; Înсуși Sahib I Giray a relatat aceste evenimente regelui Sigismund I – К. Ю. Ерусалимский, *Крымское ханство, Речь Посполитая и Российское государство в 1524–1571 гг.: Посольская переписка из архива Великого княжества Литовского* // „Золотоордынское обозрение”, 2017, Том. 5, № 5, с. 896-897; 905-906.

⁴⁷ А. Г. Гуськов, Д. В., Лисейцев, «И которые близко нас земли есть, и тые... твои, государя великого, будут»: грамота князя Семёна Фёдоровича Бельского турецкому султану Сулейману Великолепному // Труды Института российской истории, отв. ред. Ю.А. Петров, Рос. акад. наук, Ин-т рос. истории., Вып. 16, 2021, с. 160-167.

⁴⁸ Denumirea tătară a orașului Ciufut-Kale.

⁴⁹ Detalii, Eugen Cernenchi, *Un document privind relațiile lui Petru Rareș cu Hanatul din Crimeea (1537)*, în „Revista de Istorie a Moldovei”, 2010, nr. 3-4, p. 35-42.

Anexă

- () = marchează în text literele suprascrise.
 [] = marchează literele întregite ale cuvintelor slavone abbreviate (црѣ, гдрѣ, кнѣзю, нѣшы, нѣѣ, члѣка, ș.a.).
 < > = delimitează locurile ilizibile care nu au putut fi citite, precum și echivalarea cronologică în anii erei de la Hristos.
 . . . = corespund locurilor ilizibile.

943⁵⁰ <1537 martie>

(316 об)

А се грамота с Папае(м)

Великіе Орды ц[а]рь Исла(м) Гиреѣво ц[а]р[е]во слово Многого Ълѣса
 г[о](с)[по]д(а)рю⁵¹ братѣ моемѣ кн[ѣ]зю Иванѣ Васи(ль)евичю
 много покло(нь).

Про мена про брата своего спросишь слава Б[о]гоу мена
 поздоровѣ въдал. Напере(д) сего для того что на твою землю люди
 (317) пошли были, паро(в)ка своего Мѣстоѣѣ Шы(х) Заѣд посла(ль)
 бысти та(къ) же и ка(къ) со ц(а)ремѣ н(а)ше дѣло; и ѡ(нь) ро(з)
 немогѣ да воротит(л)сѣ; и мы ѡпѣстили к тобѣ двѣ ч[е]л[ове]къ,
 своего ч[е]л[ове]ка да твоего, к тобѣ братѣ своемѣ вѣсть подати. И
 та ра(т) ка(к) стала зима и онѣ воротили(сь).

И н[ы]нѣ бы тобѣ братѣ моемѣ то вѣдомо было: ц[а]рь прише(д)
 на на(с) бе(з)вѣстно на(сь) потопталѣ и статки н[а]шы понима(ль).
 И ѡ бра(т) твой ѡпа(тъ) на коне(х) сѣ ѡчини(ль), да ц[а]рѣ есми
 опа(тъ) въ его мѣсто вогна(ль) а людей есми своих и ѡлѣ(сь) на
 Днепрѣ выве(ль) и поздоровѣ есма зимовали.

А напере(д) того коли еще ц[а]рь на мена (317 об) не прише(ль) к
 тѣрскомѣ салтанѣ ч[е]л[ове]ка своего Шабанѣ Ша(х) Зада посла(ль)
 бы(ль) есма. А ц[а]рь ѡ селе похвали(ль) сѣ с ло(ж)ными с рѣчми

⁵⁰ Anul Hegirei.

⁵¹ Tot mai mulți istorici ruși înclină să considere că în titulatura oficială a marilor cnezi ai Moscovei din secolul al XVI-lea, abrevierile – гдрѣ și гѣдрѣ – trebuie citite *господарь* (termen preluat din cancelaria marilor duci ai Lituaniei, echivalent cu lat. *dominus*) și nu *государь* cum transcriau editorii de documente. Termenul *государь* a fost folosit sporadic în secolul al XVI-lea, încetățenindu-se în titulatura oficială a țarilor ruși abia la începutul secolului al XVII-lea, a se vedea – Андраш Золтан, *Interslavica: Исследования по межславянским языковым и культурным контактам*. Москва, Индрик, 2014, с. 46-72; Успенский Б. А., *Загадочная форма в титуле русских царей* // „Slovène = Словѣне”. Т. 9, nr. 1, 2020, с. 163–184; Успенский Б. А., *Отчич и дедич в титуле русских государей* // „Шаги / Steps”, Т. 7, nr. 3, 2021, с. 240-273.

посла(ль), ре(к)ши, га де(н) Исла(м) салтана то(п)та(ль) и би(ль)са с ним вровенъ и прогна(л) и ране(н), самъ салта(н) ътек и чаю его и ъмеръ. А ъ мнѧ люди и земля все по старомъ. И салта(н) ч[е]л[ове]ка моего Шаба(нь) Шыха велѣ(ль) помнати. А говори(ль) коли только Исламъ ъмеръ ино деи вс земля нечтивыхъ моя ся ѡчинила, а коли бѣди Мо(с)ко(в)ской земля моя, а нечтивы(х) земля лито(въ)ская толды ѡ(ж) ѡ меня в рѣка(х). Молва такъ собѣ ѡложили.

И н[ы]нѣ тобѣ братъ (318) моемъ вести то: а твои земли Мв(с)кв(в)ской кн(ж)ства кн[я]же Ѡе(д)оровъ с[ы]нѣ кн[з]ю Сименъ в рѣки Магмедъ са(нь)чага да(ль). А велѣ(ль) емъ съ собою нарядити восьмьдесятъ тысѧ(ч) рати конные да три санчаги Магме(д) санчагъ по(д)да(л) да две тысѧчи паныче(н) са(л)та(н) к ним посла(л), а тысѧчу паныча(н) на ц[а]рѧ да на каѣн(н)ского санчага вскинъ(ль) да велѣ(л) имъ собою взяти сто за(р)бѣзанв(въ) на хри(съ)тянъ нарядъ. И ѡ селе было ц[а]рю со стомъ тысѧ(чъ) татаро(въ) на твою землю идти.

И н[ы]нѣ то(т) кнѧ[зь] Симе(н) в Бѣ(ль)городъ прише(ль), да ѡвѣда(ль) а(ж) мы поздоровъ, а ц[а]рь сидит по старомъ (318 об) в городѣ. И они послали к са(л)тянъ: Исла(м) ден жи(в). И салта(н) ден молви(л): только ден Исла(м) жи(в) и н(а)шемъ ден дѣлѣ съ стати не мо(ч)но. А кнѧ(зь) Симе(н) ко мнѣ к братъ моемъ ч[л]ове]ка присыла(л) дѧ на(с) что(б) мы емъ дорогоу дали да и сами бы емъ товарищы были а зе(м)лѧ ден москв(въ)ская не моя твоя бѣди, а только бы имѧ мое было.

И меня твои великого кн[я]зѧ ѡ⁵² тоба своего ро(д)ного с[ы]на смо(т)ри и рота и пра(в)да межи нами съ сталасѧ, и мы на свои ротѣ и пра(въ)дѣ крепко стон(м). Да и слѣгѣ (319) моемъ Ѡе(д)оръ съ вести посла(ль) сказали а нѣчто намъ не вѣрешъ и мы к тобѣ те(х) людеи ѡпѣстили и ты вступи(в) тѣ(м) повери(в) а ѡ людеи(н) есма съ вести ѡтан(в) послали к тобѣ.

И н[ы]нѣ нѣчто ѡ на(с) дѣмы и совѣта похочешъ и ты вѣдан что тѣ ѡманци лихне люди не кн(ж) Семенова дѧ пригодѣства ни па(к) пригоже ли емъ кн[я]же(нь)е не пригоже ли. Каме(нь) на каме(нь) ѡдари(т) только бы емъ что к собѣ приволочи(ль). А инъ и нашен землѣ ѡпокож не дастъ, с таки(м) ѡстремленьемъ живе(т), не мо(л)витъ того, кто емъ земли доставѧе(т) пригоже ли непригоже

⁵² Două cuvinte ilizibile.

ли (319 об) ко г[оспо]д(а)р[с]твѸ ни па(к) кто ѿ холопа или ѿ робы роди(л)сѧ, так и емѸ даеѸть толко бы емѸ земли приве(ль).

Да после послѸшан моего проше(н)ѧ чтовы еси мнѣ нѣколико зареѸзанѡ(въ) присла(л) в малы(х) дне(х). Да еше бы тобѣ вѣдомо было волоской да(л) бы(л) мнѣ два зареѸзана. И па (з) ими недрѸгоу много недрѸжбы Ѹчини(л) а Ѹ ц[а]рѧ хоти бы Ѹ него и много за(р)еѸзанѡвъ было, а мои(х) людеи не вреди(л). Н[а]шы люди на просто рѣ ходатѣ. А ц[а]р[е]вы лю(ди) в то(т) скотѣ тѣлѣгами кѸренъ радѣтѣ того дѣла пропадаютѣ.

А волошѣскон тѣрского паса(ч)ни(к) а мнѣ товарищем състави(т) и за(р)еѸзаны (320) мнѣ дае(т). А то по мнѣ ѿ тоба ѿ брата моего того не бѸдетѣ ино ве(дѣ) дѣло твое коли к тобѣ придѸтѣ толды и к намѣ придѸтѣ вери(л) бы еси н[а]ше(н) первом правдѣ.

Да нѣкоторыи н[а]ши люди ѡдеи(в)сѧ ѿ на(с) под вашѸ оукраинѸ пошли и ты бы сѧ велѣ(л) веречи.

И толко тѣ(х) всѣ(х) наши(х) рѣчен которые в сен грамотѣ писаны не примешѣ и ты(б) мнѣ вѣдомо Ѹчини(л). Да которы н[а]шы послы Ѹ вас с товарищем и ты н(х) на борзѣ к на(м) ѡпѸсти(л) да и н[а]шего бы еси паро(б)ка Галтанакѧ к на(м) присла(л) с ѲѸфае(м) вмѣсте о(д)ноли(ч)но о(д)ноличнѣ⁵³. А всѣ(х) бы еси (320 об) наборзѣ ѡпѸсти(л), а заде(р)жиш н(х) и тобѣ Ѹбыто(к) и мнѣ Ѹбытокѣ.

Молѡѧ грамотѸ писа(л) еси.

Лѣта дѣѡ(т) сѡ мѣ 943 марта м[е]сѧ ца

Traducere

(316 verso)

Iar aceasta este scrisoarea cu Papai.

Țarul⁵⁴ Hoardei Mari și al Marelui Ulus, Islam Giray, cuvântul nostru împăătesc,

Domnului, fratelui meu, cneazului Ivan Vasilievici, multă închinăciune.

Despre mine, despre fratele tău [dacă] ai întreba, slavă Domnului de sănătos să [ne] știi/.

Întâi, pentru faptul că asupra țării tale oamenii [mei] // (317) au năvălit, l-am tri-

⁵³ Cuvânt de prisos, strecurat din greșeală de pisar.

⁵⁴ Titlul de „Țar” era atribuit de cnezii ruși conducătorilor Hoardei de Aur din dinastia Cinghizilor, după destrămarea ei, titlul a fost conferit și hanilor din Crimeea, membri ai aceleiași dinastii. În textul documentului titlul de Țar îi este atribuit hanului Sahib I Giray.

mis pe sluga mea Mustafa Şih Zade; la fel şi cu treabile noastre, cum să fie cu Țarul⁵⁵; şi el⁵⁶ s-a îmbolnăvit şi s-a întors; iar noi am trimis la tine doi oameni, pe omul meu şi pe al tău, la tine, la fratele meu, veşti să aducă. Şi acea oaste, cum a venit iarna, s-a întors⁵⁷.

Şi acum ție, fratelui meu, acestea îți dăm de știre: Țarul a venit asupra noastră fără de veste, ne-a călcat şi bunurile noastre le-a luat. Şi eu, frate al tău, iarăşi pe cai m-am aflat, şi pe Țar iarăşi l-am băgat la locul său şi pe oamenii şi ulusul meu i-am scos la Nipru şi cu bine am iernat.

Şi mai înainte, când Țarul // **(317 verso)** încă nu a venit asupra mea, la Sultanul⁵⁸ turc pe omul meu Şaban Şah Zade l-am trimis. Iar Țarul s-a lăudat cu aceste cuvinte minciunoase spunând precum că: eu pe Islam-sultan l-am călcat şi m-am luptat cu el la egal şi l-am gonit şi e rănit, însuşi sultanul⁵⁹ a fugit şi gândesc că a murit. Iar oamenii şi pământurile mele sunt precum au fost.

Şi Sultanul a poruncit să fie prins omul meu, Şaban Şah. Şi a vorbit: dacă Islam a murit atunci toate pământurile necredincioşilor vor deveni ale mele, iar dacă va fi Țara Moscovită a mea, atunci şi Țara necredincioşilor, Lituaniană, va fi în mâinile mele. Vorbind, așa au hotărât.

Şi acum ție, fratelui meu, // **(318)** aceste veşti: din țara ta, Cneazatul Moscovit, al cneazului Feodor⁶⁰ fiu, pe cneazul Simeon⁶¹, [Sultanul turc] l-a dat în mâinile sangeacului Mahomed. Şi i-a poruncit să echipeze optzeci de mii de călăreţi, iar trei sangeaci i-au fost daţi lui Mahomed sangeac, şi două mii de ieniceri Sultanul i-a trimis la ei, iar o mie de ieniceri i-a trimis Țarului, şi i-a trimis la sangeac-ul de Kaffa şi le-a poruncit să ia cu ei o sută de tunuri pregătite împotriva creştinilor. Şi de aici Țarul cu o sută de mii de tătari asupra țării tale va fi să meargă.

Iar acum acel cneaz Simeon a venit în Cetatea Albă şi a aflat că suntem sănătoşi, iar Țarul stă // **(318 verso)** în continuare în oraş. Şi ei au trimis [știri] Sultanului: Islam e în viață. Şi Sultanul ar fi spus: dacă zice-se că Islam e viu, atunci şi treaba noastră nu poate fi isprăvită. Iar cneazul Simeon, la mine, la fratele tău, a trimis un om, ca noi să-i dăm trecere liberă, şi însuşi să-i fim aliat, [zicând] – iar Țara Moscovită nu e a mea – a ta este, şi doar [cu] numele a mea să fie.

Şi pe mine, ale tale mare cneaz⁶² ție al tău fiu, să vezi şi jurământ şi legământ între noi s-a făcut, şi noi pe jurământul şi legământul nostru stăm cu tărie. Şi slugii // **(319)** tale Feodor, trimis cu veşti, i-am spus [despre asta], iar dacă nouă nu ne dai crezare, noi pe acei oameni ai tăi i-am trimis la tine şi tu întrebându-i să le dai lor crezare; şi am trimis la tine aceste veşti tăinuindu-le de [restul] oamenilor.

⁵⁵ Hanul Sahib I Giray

⁵⁶ Mustafa Şih Zade

⁵⁷ Prin oastea pomenită aici se are în vedere „oamenii” menţionaţi mai sus, care ar fi atacat teritoriile moscovite.

⁵⁸ Suleiman I Magnificul (1520-1566).

⁵⁹ Islam Giray

⁶⁰ Fiodor Ivanovici Belski

⁶¹ Simion Fiodorovici Belski

⁶² Două cuvinte ilizibile.

Și acum dacă vei dori gândul și sfatul nostru, tu să știi, că acei otomani lotri nu sunt pentru chiverniseala cneazului Semion, nici chiar dacă i se cuvine cnezia sau nu i se cuvine. Piatră de piatră va lovi [Sultanul] numai să se pricopsească cu ceva. Iar el și țării noastre tihnă nu îi va da, cu așa visuri trăiește, fără să le mărturisească; cel care dobândește pământuri, cu cale sau fără de cale, // **(319 verso)** pentru statul său – fie șerb sau născut rob – chiar și lui îi dă, numai să-i aducă pământuri.

Apoi ascultă rugămintea mea ca să-mi trimiți câteva tunuri cât de curând. Și încă să-ți fie știut – Volohul mi-a dat mie două tunuri (zarbuzane). Și eu cu ele dușmanilor multe pagube le-am pricinuit, și chiar dacă Țarul a avut multe tunuri (zarbuzane), dar pe oamenii mei nu i-a vătămat. Oamenii noștri în voie umblă; iar oamenii Țarului cu vitele [stau] în tabere făcute din căruțe, din care cauză pier.

Și Volohul este tributar turcului, iar mie îmi este aliat și // **(320)** tunuri (zarbuzane) mie îmi dă. Iar dacă aceste [tunuri], de la tine de la fratele meu, pentru mine nu le voi primi, căci sunt pentru trebuința ta, dacă la tine vor veni [dușmanii] atunci și la noi vor veni, să dai deci crezare primului nostru jurământ.

Și unii oameni de-ai noștri, separându-se de noi, s-au dus către hotarele voastre, și tu să poruncești să fie păzite.

Și dacă toate acele cuvinte ale noastre, care sunt scrise în această scrisoare, nu le vei accepta, tu să-mi dai de veste, iar pe solii noștri cu însoțitorii lor, care sunt la voi, tu în grabă să-i slobozi la noi; și pe sluga Saltanak să-l trimiți neapărat la noi împreună cu Ftufai; neapărat pe aceștea // **(320 verso)** în grabă să-i slobozi, iar dacă îi vei reține și ție în pagubă îți va fi și mie.

Spunând acestea scrisoare am scris

Anul 943 <1537> în luna martie

Orcid 0009-0000-5700-4852

<https://doi.org/10.58187/rim.137-138.07>

CZU:94(47+57).084

Ion Șișcanu*

DEFINIREA ȘI REDEFINIREA
CONCEPTULUI „CULAC” ÎN URSS**DEFINING AND REDEFINING
THE CONCEPT OF „KULAK” IN THE USSR

În literatura istorică sovietică, termenii „culac/кулак” și „burghezie sătească/țăărăneasă” sunt considerați sinonimi. „Culăcime” este numit stratul socio-economic al „antreprenorilor capitaliști din agricultură care trăiesc pe baza capitalului acumulat din exploatarea țăranimii muncitoare”. Criteriile pe baza cărora această categorie de țărani este clasificată drept culăcime (burghezie sătească) includ „exploatarea muncii salariate, deținerea unităților comerciale și industriale, camătă”¹. Această definiție tradițională a culacului ca reprezentant al burgheziei rurale a fost păstrată și în literatura editată după prăbușirea URSS.

Până la sfârșitul anilor 1920, în literatura științifică din Rusia au existat diverse curente teoretice privind interpretarea termenilor „culac” și „burghezie sătească”. Conform afirmațiilor cercetătorilor din acei ani, nu exista absolut nicio claritate a ceea ce se afla în spatele acestei expresii populare „culăcime”². Confuzia terminologică, în urma căreia în conceptul „culac” au fost introduse semnificații complet diferite, a provocat încercări repetate de a „conveni cu precizie asupra termenilor”. Diversitatea în înțelegere, folosită în anii 1920, a terminologiei explică opinia paradoxală (din punctul de vedere al definiției general acceptate în literatura istorică a vremii) a cercetătorilor agrarieni celebri, a publiciștilor de la

* **ION ȘIȘCANU**, doctor habilitat în istorie, profesor universitar, cercetător științific principal la Institutul de Istorie al Universității de Stat din Moldova, <https://ror.org/0475kvb92>.

** Studiu elaborat în cadrul Proiectului instituțional *Coordonatele modernizării social-economice, politice, administrative și culturale în Moldova, Basarabia, RASSM, RSSM și Republica Moldova în context regional și european (studii, documente, sinteze)*. Codul proiectului: 010401.

¹ Великая Октябрьская социалистическая революция. Энциклопедия. М., 1987. С. 262; Краткий политический словарь. М., 1980, С. 207; С.П. Трапезников, Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос: в 2 т. М., 1967. Т. 2. Исторический опыт КПСС в осуществлении ленинского кооперативного плана. с. 174.

² А.П. Смирнов, Наши основные задачи по поднятию и организации крестьянского хозяйства. М., 1925. с. 22; А. Першин, Два основных источника расслоения крестьянства // Жизнь Сибири. 1925. № 3 (31). с. 3.

partid și a practicienilor locali că „în satul postrevoluționar nu există culac, dar există burghezia rurală, exploatare rurali”³.

Cuvântul „culac” a apărut în satele din Rusia înainte de reforma din 1861 privind abolirea iobagiei. În sat era numit „culac” țăranul care adunase avere prin aservirea consătenilor și care ținea „strâns în pumn” întreaga comunitate țăărănească (seliskaia obșcina/сельская община), aceasta fiind dependentă de el. Eticheta disprețuitoare de „culac” era atribuită țăranilor care, în opinia consătenilor, aveau venituri necinstite, neprovenite din muncă – cămătari, precupeți și comercianți. Originea și creșterea averii lor erau asociate cu afaceri reprobabile. În cuvântul „culac” țăranii puneau, în primul rând, conținut moral, în sens injurios, corespondent al cuvintelor „necinstit”, „ticălos”, „nemernic”. Țăranii care în sat erau stigmatizați cu eticheta „culac” deveneau obiectul disprețului general și al condamnării morale.

Semnificația cuvântului „culac”, răspândit în rândul țăranilor, este prezentată în „Dicționarul Explicativ al Limbii Ruse” de V. Dali (Толковый словарь живого великорусского языка). Conform lui Dali, categoria „culac”, cuprindea micii comercianți cu puțini bani, care circulau prin sate, în bazare și porturi, cumpărând pânză de casă (de in sau de cânepă, fire toarse de in sau de cânepă), in, fuior de cânepă, blănuri de miei, păr aspru pentru confecționarea periilor, unt etc.⁴.

G. P. Sazonov, autorul studiului monografic *Цамăтăрие-кулăциме. Observații și cercetări* (Ростовщичество-кулачество. Наблюдения и исследования), menționează că culacul se evidențiază în economia Rusiei după reforma din 1961, calificându-l drept intermediar sătesc, cămătar „care nu este interesat de niciun fel de producție”, „nu produce nimic”. Culacii, susține Sazonov, „recurg la mijloace ilegale de îmbogățire, chiar și la fraudă”, „se îmbogățesc rapid și ușor prin jefuirea semenilor, se pricopsesc din sărăcirea poporului”⁵. La rândul său, A. N. Engelgardt⁶ a descris profilul culacului din anii 1870 astfel: „[...] kulakului autentic nu-i place nici prelucrarea pământului, nici gospodăria, nici munca; lui îi plac doar banii [...]”. Toată averea culacului se bazează nu pe gospodărie, nu pe muncă, ci pe capitalul pe care îl comercializează, pe care îl împarte ca împrumut cu dobândă. Idolul său sunt banii și se gândește numai la înmulțirea lor. El a moștenit capitalul, obținut nu se știe prin ce mijloace, dar prin înșelătorie⁷.

³ Г.Ф. Доброноженко, „Кулак” во второй половине XIX в. - 20-е гг. XX в.: общеупотребительное слово - научный термин - идеологема.
<https://cyberleninka.ru/article/n/kulak-vo-vtoroy-pолоvine-xix-v-20-e-gg-hh-v-obscheupotrebitelnoe-slovo-nauchnyy-termin-ideologema>

⁴ В. И. Даль, Толковый словарь живого великорусского языка, в 4 т., Мјсrdf, 1989. Том 2, с. 215.

⁵ Г.П., Сазонов, Ростовщичество – кулачество. Наблюдения и исследования, СПб., 1984, сс. 77-87. <https://my.pcloud.com/#page=publink&code=XZOaTZcRy6QY899WRGLLOPILkq8RtFx6jV>

⁶ Alexandr Nikolaevich Engelgardt - fost ofițer militar rus, om de știință în domeniul agriculturii și publicist de orientare narodnicistă

⁷ А.Н.Энгельгардт, Письма из деревни. 1872-1887 гг.,
https://imwerden.de/pdf/engelgardt_pisma_iz_derevni_1872-1887_1999_text.pdf

După 1917, termenul „culac” are o nuanță semantică diferită. Sensul noțiunii de „culăcime” se schimbă în funcție de orientarea cursului PC(b), de fapt, fie aducând „culacii” mai aproape de categoria țăranilor mijlocași, tratând culăcimea ca un fenomen tranzitoriu post-capitalist separat - clasa fermierilor, fie limitând-o la o categorie separată a elitei rurale, o clasă de exploatare, care utilizează pe scară largă munca salariată. Calificarea culacilor în cadrul legislativ al statului sovietic era, de asemenea, ambiguă. Terminologia adoptată la plenarele Comitetului Central al PCUS (b) și utilizată de unii liderii ai RSFSR este diferită. V. I. Lenin oferă, de asemenea, o serie de definiții uneori contradictorii și incompatibile ale termenului „culăcime”. Ambiguitatea este caracteristică și în atitudinea guvernului sovietic față de culacii din Rusia: de la cursul inițial al desculăcirii la „cursul spre susținerea culacului”, după care urmează cel mai crunt curs de „eliminarea culăcimii ca clasă”, unde „culacul” devine, în cele din urmă, un inamic de clasă și adversar al guvernului sovietic.

La sfârșitul anilor 1920, conducerea sovietică pune în aplicare politica colectivizării gospodăriilor țărănești individuale – colectivizarea totală – și, pe această bază, eliminarea culăcimii ca clasă. Însă, pentru a declanșa distrugerea gospodăriilor țărănești înstărite, trebuiau, în primul rând, găsiți culacii.

Baza juridică a desculăcirii a fost un set hotărâri comune ale Comitetului Executiv Central, ale Consiliului Comisarilor Poporului din URSS și ale Comitetului Central al PCUS(b). Problema principală – a apartenenței gospodăriei la categoria „culăcești” – era rezolvată pe baza hotărârii Consiliului Comisarilor Poporului din URSS din 21 mai 1929 „Cu privire la criteriile gospodăriilor culăcești în care trebuie aplicat Codul Muncii”⁸. „Criteriile” includeau: utilizarea sistematică a forței de muncă salariate, deținerea unei mori, a unei oloinițe, a unei rășnițe, a unui utilaj de dărăcit lână sau a unei „întreprinderi industriale” cu motor mecanic, a unei mori de apă sau de vânt, închirierea sistematică a mașinilor agricole complexe cu motor mecanic, spații separate, echipate pentru locuințe sau întreprinderi. În plus, membrii gospodăriei culăcești erau angajați în comerț, cămătorie, intermediere comercială sau aveau alte venituri neprovenite din muncă⁹.

În discursul său „Cu privire la problemele politicii agrare în URSS”, la Conferința uniunii marxiștilor agrari din 27 decembrie 1929, I. V. Stalin a declarat despre tranziția „de la politică de limitare a tendințelor exploatare ale culacilor” la „politica de eliminare a culacilor ca clasă”¹⁰. Principala metodă de colectivizare în afara cadrului legislativ sovietic a fost numită desculăcirea/rascalăcivanie, noțiune juridică inexistentă în URSS.

Indicațiile lui Stalin privind necesitatea trecerii de la politica limitării culăcimii la politica lichidării ei ca clasă au fost puse la baza hotărârilor C.C. al P.C. (b) și ale guvernului sovietic din anii 1929–1930.

⁸ *Документы свидетельствуют...*, с. 221–222.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ Stalin I. V. *К вопросам аграрной политики в СССР: Речь на конференции аграрников-марксистов 27 декабря 1929 г.* https://www.marxists.org/russkij/stalin/t12/t12_10.htm

La 11 ianuarie 1930 ziarul „Pravda” publică editorialul cu titlul „Lichidarea culăcimii ca clasă devine un imperativ al zilei”. „Colectivizarea totală pe care o vom efectua într-un an și jumătate în trei mari regiuni: Caucazul de Nord, Volga Inferioară și Volga de Mijloc, scria oficiosul C.C. al P. C. (b) din întreaga Uniune, în condițiile furtunoaselor procese ale mișcării colhoznice din întreaga țară, a creat și creează un nou raport de clasă și aduce noi momente în situația politică a Uniunii noastre[...]. Lupta de clasă la sate la etapa actuală se desfășoară sub forme deosebit de îndârjite, deoarece colectivizarea aduce moarte culăcimii. Lupta de clasă la sate astăzi este, mai cu seamă, lupta dintre culaci și colhoz. Colhozul, în care culacii nu sunt primiți și în care sunt socializate mijloacele de producție, trebuie să declare un război pe viață și pe moarte culăcimii și, în ultimă instanță, s-o ștergă de pe fața pământului[...]¹¹.

Culacii au fost încadrați în trei categorii: prima, în număr de peste 63 de mii de oameni, urma să fie împușcată sau trimisă la închisoare. În realitate însă, după opinia istoricului american Robert Konkvest, numărul persoanelor din prima categorie, stabilit numai de secțiile locale ale securității de stat (OGPU), a fost în realitate mult mai mare decât cel transmis „de sus” pe teren. Conform datelor aceluiași istoric, confirmate și de istoricii ruși, în prima categorie au fost incluse 100 mii de persoane, în loc de 63 de mii planificate¹².

Persoanele din categoria a doua (aici intrau și familiile de culaci din prima categorie), urmau să fie deportate în Siberia, la Nord, în Urali și alte regiuni. În această categorie trebuiau incluse, cel mult, 150 mii de gospodării.

Persoanele din categoria a treia, considerate „loiale”, urmau să fie supuse exproprierii parțiale și strămutate în alte localități din același raion. Acestea trebuiau să fie folosite la tăiatul pădurilor, la construirea drumurilor și la alte munci grele¹³.

Cu toate că hotărârea Consiliului Comisarilor Poporului din URSS, din 21 mai 1929, stabilea criteriile gospodăriilor culăcești, apăruse o mare problemă. Realitatea era că în Uniunea Sovietică nu mai existau, sau existau foarte puține gospodării care cădeau sub „criteriile” declarate de autoritățile centrale sovietice. Însă „presiunea” asupra culacului continua, iar „criteriile” erau revizuite și precizate în alte documente oficiale. „Criteriile vechi privind culăcimea,- remarcă M. I. Kalinin, - „aproape că au dispărut, altele noi nu au apărut pentru a putea fi fixate”¹⁴. Logica politică a colectivizării revendica o abordare nouă și mai profundă a problemei, pentru a identifica o nouă categorie de „culaci” care, în calitate de cetățeni ai URSS, erau lipsiți de drepturi civile (proprietate, electorale, locuințe, educație etc.) nu numai fără a schimba, ci și fără a aplica în general legislația în vigoare, în cel mai bun caz – o simplă directivă a unei autorități executive.

¹¹ *Документы свидетельствуют...*, с. 299-300.

¹² Роберт Конквест. *Жатва скорби*, în „Вопросы истории”, 1990. nr. 1, p. 141.

¹³ *Ibidem*, p. 142.

¹⁴ Цит. по: Мошков Ю. А. Зерновая проблема в годы сплошной коллективизации. М., 1966. С. 176.

Problema a fost „rezolvată”, ca de cele mai multe ori, de OGPU¹⁵. La 2 februarie 1930, a fost emis Ordinul, stric secret, al OGPU nr.44/21 „Cu privire la eliminarea culăcimii ca clasă”, în care criteriile gospodăriilor „culăcești” au fost semnificativ extinse și au fost elaborate „criterii” noi, mai profunde, pentru a identifica un nou strat de culaci.

Acest document, aproape necunoscut și încă nevalorificat în studiarea procesului de „desculăcire” în RSSM, este foarte important pentru a înțelege cum au fost identificați „culacii”, în anii 1940-1941 și 1944-1949, între Prut și Nistru, având în vedere că gospodăriile, calificate „culăcești” de către regimul sovietic după ocuparea Basarabiei, dispăruse după limitarea terenurilor agricole ale gospodăriilor țărănești individuale în 1940 și, repetat, în 1945.

Ordinul OGPU¹⁶ Nr. 44/21 „Cu privire la eliminarea culăcimii ca clasă”¹⁷

Strict secret

2 februarie 1930

Pentru a realiza lichidarea culacilor ca clasă în modul cel mai organizat și a suprima cu hotărâre orice încercare a culacilor de a zădărnici măsurile guvernului sovietic privind reconstrucția socialistă a agriculturii – în primul rând în zonele de colectivizare totală – în viitorul cel mai apropiat, culăcimii, mai ales celei mai bogate și mai active, părții contrarevoluționare a ei, trebuie să i se dea o lovitură zdrobitoare. Rezistența culacului trebuie și va fi înfrântă decisiv.

Realizarea acestei sarcini istorice va necesita un efort excepțional pe toate direcțiile principale ale muncii de partid și sovietice. Sarcinile atribuite de partid structurilor OGPU sunt deosebit de serioase, complexe și responsabile. Structurile noastre trebuie să manifeste, mai mult ca oricând, un efort excepțional, hotărâre și fermitate, o poziție de clasă excepțională, bună organizare și promptitudine.

Sarcinile stabilite vor fi realizate cu succes numai dacă vor fi susținute necondiționat de masele largi ale batracilor¹⁸, țăranilor săraci și mijlocași; numai atunci când aceste sarcini vor fi legate organic de procesul colectivizării în masă. Sprijinul maselor largi ale batracilor, țăranilor săraci și mijlocași va fi cel mai deplin, cu condiția ca măsurile noastre să fie bazate strict pe principiul de clasă. Trebuie atacați numai culacii. Lovitura asupra activului culăcesc trebuie să dezorganizeze și să neutralizeze toată culăcimea. Activitățile structurilor OGPU trebuie să se desfășoare pe două direcții principale:

¹⁵ Vezi referința nr. 16.

¹⁶ OGPU (ОГПУ при СНК СССР) - Departamentul Politic Unit al Statului din cadrul Consiliului Comisarilor Poporului al URSS - structură specială a Securității Statului URSS. OGPU își concentra activitățile în principal asupra combaterii contrarevoluției, spionajului, asigurării securității statului și combaterii elementelor străine guvernului sovietic.

¹⁷ Documentul a fost publicat în *Трагедия советской деревни. 1917 – 1939 гг.* Том 2, Москва, 2000, c. 163 – 167.

¹⁸ Batrac (барпак) - muncitor angajat în agricultură în Rusia prerevoluționară și sovietică, adesea sezonier, din țărani săraci care aveau un mic teren sau erau complet lipsiți de pământ. Nivelul de viață al batracilor era, de regulă, mizer.

1) lichidarea imediată a activului contrarevoluționar culăcesc, în special a cadrelor organizațiilor contrarevoluționare și insurgente active, a grupurilor și a celor mai rău intenționați, înveterați solitari. (Prima categorie.)

2) deportarea în masă (în principal din zonele colectivizării totale și cele de frontieră) a celor mai bogați culaci (foști moșieri, semi-moșieri, a culacilor cu autoritate locală și întregului contingent culăcesc, din care se formează activul contrarevoluționar, activul culăcesc antisovietic al clericilor și sectanților) și familiile lor în regiunile nordice îndepărtate ale URSS și confiscarea proprietății lor. (A doua categorie.)

Pentru cea mai rapidă și nedureroasă campanie de deportare a culacilor și a familiilor lor, în primul rând este necesar ca structurile noastre să elimine cu hotărâre și imediat toate cadrele active culăcești-albgardiste contrarevoluționare, banditești și, mai ales, organizațiile contrarevoluționare, grupurile și bandele organizate de ei.

Lichidarea formațiunilor contrarevoluționare de acest gen și a unora dintre cele mai active persoane a început deja în toate regiunile principale ale Uniunii RSS, conform directivelor telegrafice ale OGPU. Această operație ar trebui finalizată practic până la începutul desfășurării campaniei de deportare a culacilor și a familiilor acestora. Acțiunile operative decisive împotriva unor astfel de elemente contrarevoluționare și, mai ales, împotriva activității contrarevoluționare și banditești organizate, desigur, ar trebui să se desfășoare în timpul și după campania de deportare.

În primul rând, lovitură trebuie să fie aplicată elementelor active culăcești din prima categorie:

1) Culăcești sunt cele mai agresive și active gospodării, care se opun și zădărnicesc măsurile partidului și ale guvernului privind reconstrucția socialistă. Culaci sunt persoanele care fug din zonele de reședință permanentă și activează clandestin, mai ales asociindu-se cu albgardiștii¹⁹ și bandiții activi.

2) Culaci sunt albgardiștii activi, insurgenții, foștii bandiți; foștii ofițeri albi, repatriații, foștii membri ai detașamentelor de represalii activi etc., care manifestă în prezent activitate contrarevoluționară organizată.

3) Culaci sunt membrii activi ai consiliilor parohiale, ai diferitelor comunități și grupuri religioase, sectante, care se manifestă activ.

4) Culaci sunt cei mai bogați cămătari, speculanți care își distrug gospodăriile, foștii moșieri și mari proprietari de terenuri.

În anumite regiuni ale URSS, este programat a fi ridicat, în timpul operației, următorul număr de elemente culăcești-albgardiste contrarevoluționare active, menționate mai sus :

(Prima categorie.)

În Ucraina-15.000; în Caucazul de Nord – 6 000-8 000; în regiunea Volga Mijlocie – 3 000-4 000; în Zona Centrală de Cionoziom – 3 000-5 000; în regiunea Volga Inferioară – 4 000-6 000; în Bielarus – 4 000-5 000; în regiunea Urali – 4 000-5 000; în Siberia – 5 000-6 000; în Kazahstan – 5 000-6 000.

¹⁹ Albgardist - combatant împotriva bolșevismului în timpul războiului civil din Rusia (1918-1920).

Cei arestați din această categorie vor fi concentrați în departamentele raionale și regionale ale OGPU. Dosarele împotriva lor vor fi finalizate de anchetă în regim de urgență și vor fi examinate de *troica pentru examinarea extrajudiciară a dosarelor*, care vor fi înființate pe lângă Reprezentanțele Plenipotențiare (cu puteri depline) ale OGPU (Полномочные представительства при ОГПУ)²⁰. Majoritatea acestor persoane arestate vor fi internate în lagărele de concentrare; în ceea ce privește cel mai inveterat și perfid activ al organizațiilor și grupurilor contrarevoluționare, ar trebui aplicate pedepse decisive, până la pedeapsa capitală.

Familiiile celor arestați, închiși în lagăre de concentrare sau condamnați la moarte trebuie evacuate în regiunile nordice ale Uniunii, împreună cu culacii și familiile lor, evacuate în timpul campaniei de masă, ținând cont de prezența în familie a persoanelor apte pentru muncă și de gradul de pericol social al acestor familii. Proprietatea acestor familii se confiscă în același mod ca și cea a familiilor culăcești deportate. Campaniile de deportare a culacilor și a familiilor acestora se desfășoară, în principal, în următoarele regiuni ale URSS: 1) din RSS Ucraineană vor fi deportate 30-35 de mii de familii; 2) din Caucazul de Nord și Daghestan – 20 de mii; 3) din regiunea Volga Mijlocie – 8-10 mii; 4) din Regiunea Centrală de Ciornoziom – 10-15 mii; 5) din regiunea Volga Inferioară – 10-12 mii. 6) din Bielarus – 6-7 mii; 7) din Siberia – 25 de mii; 8) din Urali – 10-15 mii; 9) din Kazahstan – 10-15 mii.

În ceea ce privește celelalte regiuni și republici, calculele corespunzătoare vor fi făcute în viitorul apropiat, în coordonare cu Reprezentanțele Plenipotențiare ale OGPU. Locurile de relocare pentru culacii deportați și familiile acestora, și familiile activului culăcesc-albgardist contrarevoluționar ridicat, sunt aproximativ după cum urmează (locurile de plecare și numărul pot fi modificate în funcție de condiții): a) din regiunea Caucazul de Nord în Urali vor deportate 23.000 de familii, iar 5.000 de familii – în Kazahstan; b) din RSS Ucraineană vor fi deportate 50.000 de familii în Ținutul de Nord; din Regiunea Centrală de Ciornoziom vor fi deportate 20.000 de familii în Ținutul de Nord; c) din regiunea Volga Inferioară vor fi deportate 18.000 de familii în Siberia; din regiunea Volga Mijlocie vor fi deportate 14.000 de familii în Siberia; din RSS Bielarus vor fi deportate 12.000 de familii în Siberia.

Termenele orientative privind începerea operațiunii de deportare sunt următoarele: pentru regiunea Caucazul de Nord, regiunea Volga Mijlocie și regiunea Volga Inferioară – 10 februarie 1930; pentru RSS Ucraineană și Regiunea Centrală de Ciornoziom -15 februarie; pentru RSS Bielarus - 1 martie 1930.

Termenele limită pentru începerea trimerii deportaților din punctele de asamblare a eșaloanelor sunt următoarele: pentru regiunea Caucazul de Nord, regiunea Volga Mijlocie și regiunea Volga Inferioară- 15 februarie 1930; pentru RSS Ucraineană și Regiunea Centrală de Ciornoziom -20 februarie; pentru RSS Bielarus - 1 martie 1930.

²⁰ Pentru realizarea sarcinilor în conformitate cu Regulamentul NKVD al URSS și cu rezoluțiile Comitetului Executiv Central, pe lângă OGPU central erau înființate reprezentanțe plenipotențiare ale OGPU (RP OGPU) pentru a uni, gestiona și coordona activitatea organelor locale OGPU de la periferie, din în republicile autonome și regiuni.

Pentru a finaliza toate aceste sarcini, ordon:

1. În cel mai scurt timp să fie finalizată lichidarea tuturor organizațiilor contrarevoluționare active, a grupurilor și a persoanelor contrarevoluționare active. Să fie eliminate bandele active. Să fie asigurată investigarea promptă a tuturor acestor cazuri și examinarea urgentă a dosarelor **în** regim extrajudiciar de către în troica RP OGPU. Fără cea mai mică întârziere să fie încheiate toate dosarele acestor categorii care apar în timpul campaniei de deportate a culacilor.

2. Pentru examinarea dosarelor împotriva persoanelor implicate în aceste cazuri (prima categorie), să fie create imediat troica pe lângă RP OGPU cu reprezentanți ai Comitetului regional al PC(b)US și Procuraturii. Componenta troicii va fi trimisă Consiliului OGPU pentru aprobare.

3. Pentru gestionarea directă a operațiunii de deportate a culacilor și a familiilor acestora (a doua categorie), în ansamblu, pentru concentrarea tuturor materialelor privind operația și pentru organizarea unei comunicări constante cu centrul și periferia, prin ordinul reprezentanțelor plenipotențiare vor fi organizate troici operative.

Pentru aceeași muncă în regiuni (ținuturi), în departamentele regionale ale OGPU vor fi înființate grupuri operative conduse de șeful departamentului OGPU. În raioane, pentru participarea directă la operații, se vor organiza grupuri operative raionale. Pentru primirea, evidența și expedierea neîntreruptă a deportaților, se vor organiza puncte de adunare conduse de comandant. În cadrul punctelor, se vor organiza echipe de informații și investigații. Comandanții punctelor de adunare trebuie să contacteze direct celulele structurilor Departamentului Transport al OGPU din regiune, responsabil cu pregătirea și expedierea eșaloanelor.

4. În caz de posibile complicații, organizați o rezervă militară cekistă pe lângă Reprezentanțele Plenipotențiare (RP) ale OGPU. Organizați grupuri de manevră din unitățile OGPU, care să fie la dispoziția departamentelor regionale ale OGPU, în special în zonele cele mai amenințate (în sensul posibilelor complicații).

În niciun caz nu trebuie implicate în operație unitățile Armatei Roșii. Se permite utilizarea lor numai în cazuri extreme, în caz de revoltă; în coordonare cu organizațiile regionale și CMR (Consiliul Militar Revoluționar²¹) și RP ale OGPU, se organizează, acolo unde nu există suficiente unități ale trupelor OGPU, într-o formă ascunsă, grupuri militare de încredere, filtrate de unități speciale OGPU ale Armatei Roșii.

5. RP OGPU din RSS Ucraineană, Caucazul de Nord, Volga Inferioară, Volga Mijlocie, Regiunea Centrală de Cionoziom, Districtul Militar Bielarus vor prezenta spre aprobare, cel târziu la 7 februarie, planurile finale și detaliate ale operației, elaborate pe baza acestor instrucțiuni. Celelalte RP OGPU să prezinte planul până pe 20 februarie anul acesta.

Pentru clarificarea finală a locațiilor punctelor de adunare și a numărului de deportați prin aceste puncte, RP OGPU din RSS Ucraineană, Caucazul de Nord, Volga In-

²¹ Consiliul Militar Revoluționar (Революционный военный совет -Реввоенсовет, РВС), – organul colegial superior de comandă și conducere a Forțelor Armate ale RSFSR/URSS (1918-1934).

ferioară, Volga Mijlocie, Regiunea Centrală de Cionoziom vor prezenta date exacte, coordonate cu organizațiile regionale nu mai târziu de ora 10, pe 4 februarie anul acesta. RP OGPU a Districtul Militar Bielarus va prezenta aceste date până la 20 februarie.

6. Asigurați, în special în raioane și ținuturi, monitorizarea atentă a întocmirii listei culacilor și a familiilor acestora (pentru deportarea și confiscarea averii), precum și a campaniei de deportare în general. Luați măsurile adecvate prin intermediul comitetelor executive raionale și regionale, utilizând semnalarea și eliminarea erorilor, exagerărilor etc. Monitorizați executarea exactă a calendarului operațiunii și dimensiunii acesteia, în conformitate cu directivele existente.

7. Departamentul Transport (TO) al OGPU va organiza transportul neîntrerupt al eșaloanelor deportate; va elabora urgent instrucțiuni privind ordinea plecării și protecția eșaloanelor.

Deportaților li se permite să ia cu ei avere și și mâncare conform normei. Familiile culăcești deportate sunt obligate, în ceea ce privește mijloacele de producție, să ia cu ele topoare, ferăstraie, lopeți, unelte de tâmplărie, dacă este posibil hamuri și alimente pentru două luni, cu o greutate totală de cel mult 25-30 de puduri pentru o familie. La îmbarcare, topoarele, ferăstraiele, lopețile și alte unelte de muncă vor fi luate și încărcate în vagoane separate ale acelorași eșaloane. Ambalajul trebuie să fie moale.

Structurile RP ale OGPU trebuie să asigure aprovizionarea neîntreruptă a deportaților cu apă fierbinte pe întregul traseu al trenurilor, precum și servicii și îngrijiri medicale prin intermediul Comisariatului transportului al URSS (NKPS). Departamentul Transport al OGPU va organiza puncte de hrănire la stații (care nu sunt destinate unităților militare), cu furnizarea de mâncare caldă, cel puțin o dată la două zile. Dislocarea stațiilor de alimentare și timpul de trecere a eșaloanelor trebuie raportate cu promptitudine RP-ului corespunzător.

8. Să fie luate măsuri privind finalizarea eliberării locurilor de detenție până la începutul campaniei de deportare în masă.

9. RP OGPU din Regiunea Nord, Urali, Siberia și Kazahstan vor finaliza, cât mai curând posibil, organizarea primirii și stabilirii în diferite locuri a deportaților și își vor prezenta opiniile cu privire la modul de gestionare a deportaților.

10. Să fie consolidată activitatea de informație și agentură în toate modurile posibile pe întreaga perioadă a acestor evenimente, asigurând acoperirea aprofundată și cuprinzătoare a raioanelor.

Să fie asigurată vigilența deosebită privind identificarea, în timp util, a tuturor acțiunilor contrarevoluționare active în pregătire și a acțiunilor active ale bandelor și organizațiilor contrarevoluționare pentru a preveni astfel de acțiuni, iar în cazul apariției acestora – să fie lichidate imediat și hotărât.

Departamentul transport al OGPU va consolida activitatea de agentură și informație pe itinerarul de cale ferată, iar departamente speciale – în armată, mai ales în formațiunile teritoriale și unitățile care pot fi implicate în operație.

În timpul operației, să fie intensificată interceptarea corespondenței, în special, pentru a asigura verificarea totală (100%) a scrisorilor expediate în Armata Roșie, pre-

cum și pentru a intensifica verificarea scrisorilor expediate în străinătate și primite de acolo. Consolidarea structurilor de control trebuie realizată pe baza mobilizării securiștilor rezerviști.

11. RP ale OGPU, pe teritoriul cărora nu vor fi efectuate acum deportări ale culacilor, vor asigura activitatea de agentură și informație, cu sarcina specială de a identifica pe deplin starea de spirit privind deportările în desfășurare.

12. Se vor lua toate măsurile privind consolidarea securității frontierelor. Să fie consolidată protecția tuturor construcțiilor și întreprinderilor importante ale statului. Se va acorda atenție deosebită silozurilor. Se va consolida serviciul de securitate și de agentură al tuturor depozitelor în care sunt stocate arme, echipamente de artilerie etc.

13. Se vor lua toate măsurile privind consolidarea activității structurilor noastre în orașe pentru identificarea în întregime a stării de spirit a categoriilor urbane, legăturile lor cu mediul rural și eliminarea manifestărilor contrarevoluționare organizate.

14. UGRO (Уголовный розыск – organele de urmărire penală)²² să obțină consolidarea cuprinzătoare a luptei împotriva banditismului criminal și a criminalității în general.

15. Se va stabili o comunicare clară și neîntreruptă a tuturor RP OGPU cu Centrul. Comunicarea trebuie să reflecte pe deplin și zilnic cursul operațiilor. Pentru organizarea comunicării, urmați instrucțiunile emise. Se va stabili o comunicare strânsă între RP OGPU, care se învecinează geografic, pentru coordonarea deplină a acțiunilor.

16. Se vor lua toate măsurile ca întregul efectiv al structurilor noastre să înțeleagă pe deplin seriozitatea și responsabilitatea excepțională a sarcinilor atribuite organismelor OGPU. În realizarea tuturor activităților se va pune accentul pe promovarea cea mai strictă a poziției de clasă. În același timp, trebuie înțeles că implementarea tuturor celor mai importante direcții ale activității actuale a structurilor noastre nu ar trebui, în niciun caz, să fie slăbită în timpul campaniei de deportare.

Copii ale tuturor ordinelor și directivelor principale, emise de RP la periferie în legătură cu campania de deportare, trebuie trimise OGPU.

Sunt anexate instrucțiunile orientative privind structura organizatorică a operațiunii, activitatea punctelor de concentrare și a echipelor de investigație și agentură în aceste puncte, precum și instrucțiuni privind Departamentul Transport al OGPU.

Vicepreședinte al OGPU G. Yagoda

²² Urmărirea penală are ca obiect strângerea probelor necesare cu privire la existența infracțiunilor, la identificarea făptuitorilor și la stabilirea răspunderii acestora, pentru a se constata dacă este sau nu cazul să se dispună trimiterea în judecată.

ISTORIOGRAFIE

Ion Cheptene*

PREOCUPĂRILE ISTORIOGRAFIEI FRANCEZE CONTEMPORANE PRIVIND ISTORIA SPAȚIULUI ROMÂNESC ÎN EVUL MEDIU. STUDIU DE CAZ: CERCETĂRILE LUI BENOÎT JOUDIQU*

THE CONCERNS OF CONTEMPORARY FRENCH HISTORIOGRAPHY REGARDING THE HISTORY OF THE ROMANIAN SPACE IN THE MIDDLE AGES. CASE STUDY: BENOÎT JOUDIQU'S RESEARCH

Rezumat: Articolul analizează cercetările istoricului francez Benoît Joudiou în domeniul istoriei spațiului românesc în perioada medievală, evidențiind aspectele definitorii a studiilor lui în contextul istoriografiei franceze contemporane. Studiile lui Joudiou se concentrează pe relațiile politice, economice și culturale dintre statele medievale românești și state vecine, cu un accent deosebit pe influențe bizantine, otomane și central-europene. În contextul mai larg al istoriografiei franceze, contribuțiile lui Benoît Joudiou reflectă o preocupare crescută pentru spațiile de periferie ale Europei medievale. Articolele sale acordă o atenție deosebită surselor primare și se axează pe integrarea istoriei spațiului românesc într-o rețea mai largă de schimburi culturale și economice.

Cuvinte-cheie: istoriografie franceză, state medievale românești, Imperiul Bizantin, Imperiul Otoman,

Abstract: The article analyzes the contributions of the French historian Benoît Joudiou towards a better understanding of the history of the Romanian space in the medieval period, highlighting the specificity of his approaches in the context of contemporary French historiography. Joudiou's studies focus on the political, economic

* **Ion Cheptene**, cercetător științific la Institutului de Istorie al USM <https://ror.org/0475kvb92>

** Studiul a fost elaborat în cadrul Proiectului: Coordonatele modernizării social-economice, politice, administrative și culturale în Moldova, Basarabia, RASSM, RSSM și Republica Moldova în context regional și european (studii, documente, sinteze). Codul proiectului: 010401.

and cultural relations between the medieval Romanian states and its neighboring states, with a particular emphasis on Byzantine, Ottoman and Central European interferences. In the broader context of French historiography, Benoît Joudiou's contributions reflect a growing concern with the peripheral spaces of medieval Europe, marking a movement away from centralized perspectives towards a more nuanced understanding of regional interactions.

Keywords: French historiography, Byzantine Empire, Ottoman Empire, medieval Romanian states

Scopul acestui articol este analiza preocupărilor istoricului francez Benoît Joudiou în domeniul evoluției spațiului românesc în Evul Mediu, în contextul examinării tendințelor generale ale istoriografiei franceze contemporane față de istoria medievală a regiunii. Articolul va explora modul în care Joudiou contribuie la redarea și reinterpretarea evenimentelor și proceselor istorice din Țările române, integrându-le în cadrul mai larg al studiilor istoriei medievale din Europa Centrală și de Est.

Precupăările istoriografiei franceze vizează relațiile politice și culturale ale Moldovei cu statele vecine și cu Imperiul Otoman, impactul migrațiilor și al schimburilor comerciale asupra evoluției social-politice și economice în spațiul românesc. De asemenea, se acordă o atenție deosebită studiului instituțiilor politice moldovenești, precum domnia și structurile de guvernare locale¹. Istoricii francezi examinează rolul bisericii² și al religiei în societatea medievală moldovenească, alături de influențele culturale și artistice³ datorate contactelor cu statele europene⁴.

La nivel metodologic, cercetătorii francezi utilizează sursele primare, cum ar fi documente istorice, cronici medievale, corespondență oficială și arhive, pentru a reconstrui evenimentele și contextele politice, sociale și culturale din Moldova medievală⁵. Sursele secundare, inclusiv lucrări de istoriografie existente, sunt examinate pentru a evalua schimbarea modalității de interpretare a subiectelor analizate.

¹ Guillaume Durand, *Histoire et posterité de Dragoș-vodă. De son „descălecat” a la vision des chroniqueurs sur le fondateur de la principauté de moldavie*, în: *Historical Yearbook*, vol. V, 2008, pp. 159-178.

² Guillaume Durand, *Une conséquence inattendue de la politique fiscale du sultan Selim II : de l'origine de la dédicace aux autorités athonites des couvents de Valachie et de Moldavie*, *Turcica*, 44, 2012-2013, pp. 167-199.

³ Benoît Joudiou, *Les principautés roumaines de Valachie et de Moldavie et leur environnement slavo-byzantin*, *Balkanologie*, Vol. II, nr. 1, 1998, pp. 259-278.

⁴ Claudine Delacroix-Besnier, *Les missions dominicaines et les Arméniens du milieu du XIVe siècle aux premières années du XVe siècle*, în: *Revue des Études Arméniennes*, nr. 26, 1997, pp. 179-184.

⁵ Marco Cassioli, *Une ville marchande aux bouches du Danube : Kilia, de la domination génoise à la conquête ottomane (XIVe-XVe siècle)*, în: *New Europe College Yearbook*, 2015, pp. 87-123.

Benoît Joudiou este unul dintre puținii istorici francezi, care s-a dedicat studiului istoriei spațiului românesc timp de aproximativ 30 de ani. De-a lungul acestei perioade, Joudiou a adus o contribuție semnificativă la înțelegerea evoluției Țărilor române în Evul Mediu. Interesul său constant pentru istoria regiunii i-a permis să adâncească studiul privind relațiile dintre spațiul românesc și marile procese istorice ale Evului Mediu, el rămânând o figură distinctă în cercetarea istorică franceză. Importanța cercetărilor lui Benoît Joudiou se manifestă prin faptul că acesta conturează orizontul de interes științific al istoriografiei franceze față de spațiul medieval românesc în perioada Evului Mediu. De aceea, considerăm necesar de a analiza opera lui pentru a determina temele și problematicile ce vizează spațiul medieval românesc, care au interesat istoriografia franceză contemporană. Istoricul francez, în analiza istoriei medievale a spațiului românesc, a recurs frecvent la literatura românească a perioadei interbelice și la lucrările din perioada anilor 1960-1980, demonstrând o apreciere amplă pentru studiile unor autori de marcă din acea epocă. Această literatură, caracterizată printr-o erudiție riguroasă și o metodologie bine conturată, a oferit fundamentul necesar pentru o înțelegere contextualizată a evoluției istorice din Țara Moldovei. Printre autorii români citați de istoricul francez îi putem numi pe: Dinu. C. Giurescu⁶, M. Constantinescu, C. Daicoviciu, S. Pascu⁷, D. Zamfirescu⁸, E. Vîrtosu⁹, Șt. Ciobanu¹⁰, A. Piru¹¹, M. Păcurariu¹², V. Drăguț, P. Lupan¹³, A. Pippidi¹⁴, Valentin A. Georgescu¹⁵ ș.a. Pe lângă aceștia, istoricii francezi au apelat la monografiile și studiile altor istorici români ca: N. Iorga¹⁶, M. Cazacu¹⁷,

⁶ Dinu. C. Giurescu *O istorie ilustrată a românilor*, București: Albatros, 1037 p.

⁷ M. Constantinescu, C. Daicoviciu, S. Pascu, *Istoria României*, București: Didactica și Pedagogica, 1969, 730 p.

⁸ D. Zamfirescu, *Neagoe Basarab și Învățăturile câtrefiul său Theodosie, problemele controversate*, București: Minerva, 1973, 451 p.

⁹ E. Vîrtosu, *Titulatura domnilor și asocierea la domnie în Țara Românească și Moldova (până în secolul al XVI-lea)*, București: Editura Academiei Republicii Populare Române, 1960, 341 p.

¹⁰ Șt. Ciobanu, *Istoria literaturii române vechi*, Ediție îngrijită, note și prefață de Dan Horia MAZILU, București: Editura Eminescu, 1989, 470 p.

¹¹ Al. Piru, *Istoria literaturii române de la origini până la 1830*, București: Editura Științifică și Enciclopedică, 1977, 751 p.

¹² M. Păcurariu, *Istoria bisericii ortodoxe române*, vol I., București: Institutul Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1981, 726 p.

¹³ V. Drăguț, P. Lupan, *La peinture murale de la Moldavie (sec. XV-XVI)*, București: Meridiane, 1982, 314 p.

¹⁴ A. Pippidi, *Tradiția politică bizantină în Țările române în secolele XVI-XVIII*, București: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1983, 274 p.

¹⁵ Valentin A. Georgescu, *Bizanțul și instituțiile românești până la mijlocul secolului al XVIII-lea*, București: Editura: Academiei Republicii Socialiste România, 1980, 296 p.

¹⁶ N. Iorga, *Byzance après Byzance, continuation de l'histoire de la vie byzantine*, București: Institutul de studii bizantine, 1935, 290 p. (reeditat în limba franceză în anul 1992)

¹⁷ M. Cazacu, *La tolérance religieuse en Valachie et en Moldavie depuis le xiv siècle*, în: *Histoire des idées politiques de l'Europe centrale*, C. Delsol et M. Maslowski dir., Paris, 1998. pp. 109-124.

S. Ulea¹⁸, P. Chihaia¹⁹, Ș. Papacostea²⁰, P. Cernovodeanu²¹ ș.a.

Joudiou a demonstrat o cunoaștere temeinică a izvoarelor istorice medievale românești, atât în ceea ce privește Țara Moldovei, cât și întreg spațiu medieval românesc, utilizând în studiile sale colecțiile de documente cum ar fi: *Documente privitoare la istoria Românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki*²², *Documenta Romaniae Historica*²³, *Cronicile slavo-române din secolele XV-XVI publicate de Ion Bogdan*, ed. P.P. Panaitescu²⁴.

În pofida contribuției valoroase la interpretarea și contextualizarea interacțiunilor culturale și politice din regiune, Benoît Joudiou alături de alți istorici francezi, care s-au ocupat de istoria Moldovei medievale, nu a adus surse inedite, care să nu fi fost cunoscute anterior de istoricii români. Acest fapt reflectă o tendință metodologică mai degrabă analitică, decât exploratorie în cercetarea istoriei spațiului medieval românesc de către istoricii francezi, care s-au concentrat pe reinterpretarea și reevaluarea surselor deja disponibile în istoriografia românească. Joudiou nu a adus în discuție perspective sau interpretări fundamentale noi față de cele deja consacrate în istoriografia națională. Lucrările acestuia s-au concentrat, în mare parte, pe reevaluarea materialelor existente și pe recontextualizarea evenimentelor din Evul Mediu românesc în cadrul mai larg al interacțiunilor culturale și politice est-europene și bizantine.

Cu toate acestea, interpretările și concluziile lui, în esență, sunt consonante cu cele ale istoricilor români, fără a aduce schimbări semnificative de paradigmă. El a preferat o abordare comparativă, punând în lumină specificul românesc în raport cu alte teritorii din Europa Centrală și de Est.

Este important să subliniem că istoriografia franceză pune accent pe comparația și contextualizarea Moldovei medievale în raport cu alte state și regiuni din Europa Centrală și de Est. Această abordare permite cercetătorilor să identifice influențele reciproce, să analizeze schimburile culturale și să înțeleagă mai bine dinamica politică și socială dintre statele medievale românești și alte țări. Cerce-

¹⁸ S. Ulea, *Origines et signification idéologique de la peinture extérieure des églises moldaves*, în : *Revue Roumaine d'Histoire*, Bucurest, nr.II/1 , 1963, pp. 29-71

¹⁹ P. Chihaia, *Cu privire la învățători și la câteva monumente din vremea lui Neagoe Basarab*, în : *Neagoe Basarab, 1512-1521. La 460 de ani de urcarea sa pe tronul Țării Românești*, București, 1972, pp. 130-202.

²⁰ Ș. Papacostea, *Moldova în epoca Reformei. Contribuții la istoria societății moldovenești în veacul al XVI-lea*, Studii.Revista de istorie, X, 1958, 4, pp. 55-78

²¹ P. Cernovodeanu, *Călătoria lui Pierre Lescalopier în Țara Românească și Transilvania la 1574*, în : *Studii și materiale de istorie medie*, IV,1960, p. 444.

²² *Documente privitoare la istoria Românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki*, vol. XIV/1, ed. N. Iorga, București, 1915.

²³ *Documenta Romaniae Historica*, B. Țara Românească, volum I (1247-1500), ed. P.P. Panaitescu-D. Mioc, București, 1966.

²⁴ *Cronicile slavo-române din sec. XV-XVI*, publicate de Ion Bogdan. Ed. revăzută și completată de P.P.Panaitescu, București, 1959, 332 p.

tările se bazează adesea pe abordări interdisciplinare²⁵, integrând elemente din istoria culturală, antropologia istorică și studii religioase pentru o înțelegere mai profundă a complexității societății medievale românești. Abordarea respectivă include analiza obiceiurilor, ritualurilor, mentalității și structurilor de putere în contextul religios. Aceste direcții de cercetare sunt esențiale pentru a dezvolta o înțelegere detaliată a istoriei Moldovei în Evul Mediu, reflectând angajamentul istoriografiei franceze contemporane la explorarea și interpretarea trecutului european și global.

În acest sens Benoît Joudiou este cunoscut pentru studierea riguroasă a istoriei medievale cu utilizarea metodologiei bine elaborate, care implică realizarea analizei istorice îmbinate cu aspecte socio-economice și politice. Această metodologie este conformă cu tendințele istoriografiei franceze contemporane, care pune accentul pe interdisciplinaritate. Joudiou a analizat relațiile Moldovei medievale cu alte puteri din Europa, inclusiv, cu Imperiul Otoman, Polonia și Ungaria. Acest lucru reflectă preocupările istoriografiei franceze față de dinamica relațiilor internaționale și rolul regiunii de sud-est în contextul geopolitic european. Istoriografia franceză contemporană a fost puternic interesată de noțiuni, precum identitatea națională și memoria colectivă. Joudiou a explorat modalitatea de dezvoltare a identității românești în Evul Mediu, contribuind la înțelegerea complexității construcției identitare din Europa de Est, zona care a fost adesea neglijată în cercetările istorice franceze. Studiile lui Joudiou au contribuit la înțelegerea modului în care s-au format și s-au consolidat statele medievale în Europa de Est. Analizând evoluția Țării Moldovei, istoricul a oferit perspective valoroase asupra proceselor similare din alte regiuni, ceea ce a îmbogățit dezbaterile istoriografice franceze privind formarea statelor medievale.

În cercetările sale, Joudiou a început să identifice tipare și tendințe în funcționarea societății și a statului moldovenesc. De exemplu, efectuând studiul de caz al relațiilor feudale înregistrate în documentele vremii, cercetătorul a formulat teze despre structura și dinamica sistemului social din spațiul românesc. Istoricul a examinat documente diplomatice, tratate și cronici, care descriu interacțiunile Moldovei cu: Polonia, Ungaria și Imperiul Otoman, fiind deduse anumite tipare de comportament politic și diplomatic al conducerii Moldovei medievale, pe care le-a generalizat pentru a explica strategia generală a prezenței Țării Moldovei în relațiile internaționale.

În primul său studiu din 1998 dedicat spațiului românesc, istoricul a cercetat influențele culturale slavo-bizantine²⁶. El considera că identitatea politică și culturală a Valahiei și Moldovei nu a apărut ca un fenomen integrat, fiind un rezultat

²⁵ Jean-Louis Bacquè-Grammont, Nicoară Beldiceanu, Matei Cazacu, *Recherches sur les Ottomans et la Moldavie ponto-danubienne entre 1484 et 1520*, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, Vol. 45, 1982, pp. 48 – 66.

²⁶ Benoît Joudiou, *Les principautés roumaines de Valachie et de Moldavie et leur environnement slavo-byzantin*, în : Balkanologie, vol. II, nr. 1, 1998, pp. 259-278.

al unui proces de aculturație, care a fost puternic influențat de elementele slave²⁷, în speță elemente venite pe filiera bulgară în urma pătrunderii bisericii bulgare în spațiul etnogenezei române. Analizând istoria Moldovei în perioada de mijloc al secolului al XV-lea și anii 1520, istoricul consideră că domnia lui Ștefan cel Mare (1457-1504) a inaugurat epoca de aur a culturii românești²⁸, care a înflorit în secolul următor, astfel dezvoltându-se la maxim scrierea cronicărească în spațiu carpato-dunabiano-pontic. Autorul analizează bogatul patrimoniu cultural ortodox din statele medievale românești, subliniind importanța literaturii liturgice slavo-române și a curentului isihasmului asupra acesteia. Isihasmul, stabilit în mănăstirile de la Muntele Athos, fiind sub dublul patronaj al patriarhului Euthymius de Trnovo (1375-1393) și al țarului Ioan Alexandru (1331-1371), a pătruns activ în spațiul românesc, inclusiv prin strădaniile patriarhului Constantinopolului Nifon al II-lea (1486-1488, 1497-1498, 1502), exilat în Țara Românească la începutul secolului al secolul al XVI-lea.

Astfel, Joudiou concluzionează că cultura română în sensul larg al cuvântului, care include religie, politică, istorie, literatură, arhitectură, iconografie etc., relevă o sinteză cu caracteristici originale, alimentată de contribuțiile slavo-bizantine. Prezența manuscriselor copiate în limba greacă, care este una rară, atestă faptul transmiterii moștenirii bizantine către români prin filiera slavo-bulgară²⁹. Ortodoxia, care a menținut legăturile dintre români și elenismul post-bizantin, reprezintă un punct de legătură între Țările române și cultura bizantină, care în acest mod au intrat în „familia statului bizantin”, ideea susținută de istoricul Benoît Joudiou. Autorul analizează rezistența la amenințări, care au venit la adresa Moldovei ortodoxe, precum: cucerirea otomană, într-o mai mică măsură, proselitismul catolic și pătrunderea Reformei.³⁰ Mai mult ca atât, cercetătorul atrage o atenție deosebită la perpetuarea tradițiilor creștine în literatura istoriografică slavo-română, care manifesta o „solidaritate cu întreaga Ortodoxie subjugată de otomani”³¹.

Benoît Joudiou observă o puternică moștenire bizantină în evoluția instituției domniei, structurilor locale de guvernare și construcția ideologiei politice a Țării Moldovei, care are o puternică reminiscență bizantină. El a dedicat un studiu aparte analizei „modelului princiar” în literatura politică din Țara Românească și Moldova în secolele XV-XVI³², exemplificând prin aspectele moștenirii bizantine și influența modelului imperial a lui Constantin cel Mare asupra acesteia, ceea ce a creat ideea de imperialism post-bizantin în Moldova, care însă

²⁷ *Ibidem*, p. 259.

²⁸ *Ibidem*, p. 260.

²⁹ Benoît Joudiou, *Les principautés roumaines de Valachie et de Moldavie ...*, p. 261.

³⁰ *Ibidem*, p. 265.

³¹ *Ibidem*, p. 266.

³² Benoît Joudiou, *Les modèles princiers dans la littérature politique de la Valachie et de la Moldavie aux XVeme-XVIeme siècles*, în : Erytheia, vol. 21, 2000, pp. 137-166.

nu se baza pe „universalitatea basileului”³³ și avea limitele de rigoare pe fundal ascensiunii otomanilor.

O altă zonă de interes pentru istoricul francez o reprezintă reacția populației ortodoxe față de străini în Țara Moldovei în secolul al XVI-lea, având în centrul atenției sale mentalitățile politice și religioase între anii 1520 și 1570. Cercetând cronicile locale și relațiile străinilor, Benoît Joudiou menționează că manifestările xenofobe din Moldova erau în contradicție puternică cu tradiție politico-socială a țării³⁴. Astfel, prezența în cronicile moldovene a atitudinii ostile față de străini se datorează efectului mental al ascensiunii otomanilor și dispariției politice ale unor state creștine din Balcani, care a căpătat conturul de „sfârșitul timpurilor”. Tradiția bizantină influența percepția românilor că otomanii reprezentau „Flagelul lui Dumnezeu”, care urma să-i pedepsească pe ortodocși pentru păcatele lor. Doar rugăciunea sinceră și pocăința puteau da speranța unei eliberări finale, care va veni doar după o perioadă de dominație „păgână”. Restaurarea finală a Imperiului Creștin va marca înfrângerea Antihristului (sultanul otoman) în viitorul îndepărtat³⁵, iar cronicarii precum Macarie, vedeau în invazia tătară a Moldovei în 1514 „mânia lui Dumnezeu”, ceea ce se încadrează în tendința generală a textelor ecleziastice de a poziționa invaziile păgânilor drept pedeapsă pentru păcatele „bieților creștini”, care prevestesc Judecata de Apoi³⁶.

Analizând cronicile moldovene despre campania lui Soliman Magnificul în Moldova din anul 1538, Benoît Joudiou atenționează asupra argumentării cronicarului Macarie că aceasta se datorează unor „indivizi păcătoși din interiorul țării”³⁷. Unele acțiuni ale domnilor erau apreciate în izvoarele timpului ca fiind opera unor credincioși răi catolici sau protestanți și a ne-ortodocșilor. Analiza izvoarelor îi permite istoricului să concluzioneze că intoleranța nu reprezintă o tendință persistentă în politica românească, iar cronicile conțin un discurs ostil străinilor, doar referindu-se la secolul al XVII-lea și având în vedere grecii-ortodocși din anturajul domnilor, acuzați de jefuirea țării și de lăcomia lor. Aceștia nu mai sunt condamnați în numele ortodoxiei, ci în numele apărării obiceiurilor țării³⁸. Joudiou observă că în scrierea istorică moldovenească s-a format un curent tradiționalist, unde străinii adesea aveau o imagine negativă, pe seama lor fiind plasate nevoile țării.

Interesat de problematica moștenirii bizantine în viața cultural-politică și ideologică a Moldovei, istoricul studiază procesul electiv al domnului în Țara

³³ Benoît Joudiou, *Les principautés roumaines de Valachie et de Moldavie ...*, p. 270.

³⁴ Benoît Joudiou, *La réaction orthodoxe face aux étrangers dans les principautés roumaines au XVIe siècle*, în: *Migrations et diasporas méditerranéennes*, 2002, p. 244.

³⁵ A. Argyriou, *Les exégèses grecques de l'Apocalypse à l'époque turque (1453-1821). Esquisse d'une histoire des courants idéologiques au sein du peuple grec asservi*, Thessalonique, 1982, p. 100.

³⁶ Benoît Joudiou, *La réaction orthodoxe face aux étrangers dans les principautés roumaines au XVIe siècle*, în: *Migrations et diasporas méditerranéennes*, 2002, pp. 246-250.

³⁷ *Ibidem*, p. 251.

³⁸ *Ibidem*, p. 255.

Moldovei. În studiul publicat în 2003, el explorează acest aspect și evidențiază câteva elemente-cheie: ritualul legitimării, influența boierilor în procesul de succesiune domnească, dimensiunea diplomatică a succesiunilor la tron, precum și continuitatea dinastică din Moldova și Țara Românească³⁹.

În același context, un subiect de interes pentru Joudiou este și rolul crucial al domnițelor în Țara Românească și Țara Moldovei în secolele al XIV-lea și al XV-lea, care prin căsătoriile lor au consolidat alianțele politice, au asigurat continuitatea dinastiilor domnești și au fost actori importanți în jocurile de putere dintre marile regate vecine, cum ar fi Imperiul Otoman, Regatul Ungariei sau Polonia. Istoricul ajunge la concluzia că alianțele cu Polonia sau Ungaria prin intermediul căsătoriilor dinastice au fost folosite pentru a contracara influența otomană în creștere în regiune⁴⁰. Ieșind din cadrul cronologic enunțat, istoricul aprecia destul de înalt impactul activității doamnei Elisaveta Movilă, soția domnului Ieremia Movilă, care exercita o influență semnificativă în politica moldovenească. Doamna Elisaveta Movilă a îndeplinit funcția de regent pe lângă fiii săi, atribuindu-și chiar rolul de suveran⁴¹ în Moldova.

Joudiou manifestă un interes deosebit față de istoria Moldovei din secolul al XVI-lea, iar studiile sale urmăresc cu atenție evenimentele de la domnia lui Ștefan cel Mare până la căderea dinastiei Movileștilor, o familie ce a jucat un rol esențial în echilibrul politic al regiunii. El explorează transformările din Moldova post-Ștefan cel Mare, o epocă în care statul se confruntă cu provocări interne și externe tot mai complexe, fiind prins între ambițiile Poloniei, Imperiului Otoman și principatelor vecine.

Cele două articole ale lui Benoît Joudiou despre alegerea domnilor în Țara Românească și Moldova și studiul rolului domnițelor române în secolele al XIV-lea și al XV-lea relevă ideea centrală de legitimitate politică în statele românești. Pe de o parte, alegerea domnilor ilustrează complexitatea puterii centrale, marcată de un echilibru delicat între interesele locale ale boierilor, influențele dinastice și presiunea puterilor externe. Acest proces electoral arată modul în care legitimitatea domnilor trebuia să fie în permanență reafirmată și negociată într-un context de instabilitate politică. Pe de altă parte, domnițele din Țările române, prin alianțele lor matrimoniale și prin rolul lor în transmiterea drepturilor dinastice,

³⁹ Benoît Joudiou, *La signification de l'élection du prince régnant dans les provinces roumaines de Valachie et de Moldavie (XVe-XVIIe siècles)*, în: FS Petre S. Nasturel, 2003, pp. 285-298.

⁴⁰ Benoît Joudiou, *Les princesses des pays roumains (XIVe-XVe siècle): transmission de légitimités et rôle politique*, în: Augusta, Regina, Basilissa. La souveraine de l'Empire romain au Moyen Âge, 2018, pp. 259-283.

⁴¹ B. Joudiou examinează originea titlului de „suveran” în contextul statelor medievale românești, analizând modul în care termenul a fost folosit și înțeles de-a lungul secolelor. El discută influența structurilor feudale și a practicilor juridice ale vremii în modelarea noțiunii de suveranitate cât și utilizarea diplomatică și juridică a termenului în spațiul românesc. Vezi: Benoît Joudiou, *Remarques sur la signification du titre «souverain» dans les Principautés Roumaines*, în: Studii si materiale de istorie medie vol. 19, 2001, pp. 67-77.

au jucat un rol fundamental în consolidarea puterii și continuității dinastiilor domnești. Influența lor politică, deși adesea indirectă, a fost crucială în menținerea echilibrului de putere în cadrul statelor medievale românești.

În articolele publicate autorul evidențiază complexitatea mecanismelor de legitimitate a puterii în spațiu românesc medieval, unde puterea domnească a trebuit să se reajusteze constant în fața dinamicii politice interne și externe. Pe parcursul cercetărilor istoriei spațiului românesc, Benoît Joudiou este interesat de tradițiile bizantine⁴² prezente în Țările române și, în special, de influența acestor tradiții și a tradițiilor dezvoltate de către țările vecine asupra modelelor puterii domnilor români⁴³. În articol sunt analizate diverse cronică românești și documente oficiale, ceea ce i-a permis să concluzioneze că sursele respective au fost utilizate pentru a construi și a propaga imaginea ideală a unui conducător în aceste două state românești. Autorul identifică elemente ale „modelului lui Constantin”⁴⁴ în construirea și prezentarea chipului domnului român, atât în Țara Românească, cât și în Țara Moldovei. Aceste elemente promovează imaginea unui domn, ca fiind un conducător drept, protector al creștinismului și lider militar capabil să apere țara de invadatori și păgâni. Istoricul analizează influența contextului religios și militar al epocii asupra formării modelelor unui domn ideal, promovate în cadrul cronicilor acelor timpuri. Este explorat impactul mișcărilor culturale și politice din Europa de Vest și Bizanț asupra literaturii politice românești. Joudiou subliniază modul, în care ideile despre puterea regală și virtutea imperială din Occident și Bizanț au fost adaptate la realitățile locale din Țara Românească și Moldova. Este evaluat impactul acestor modele princiere asupra dezvoltării identității naționale⁴⁵ și a ideologiilor politice în Țara Românească și Moldova. El ilustrează modul, în care literatura politică a contribuit la consolidarea ideii de legitimitatea puterii domnești și definitivarea structurii puterii centrale. Articolul său oferă o perspectivă valoroasă asupra modului de utilizare a scrierilor de către elitele intelectuale și politice din Țara Românească și Moldova, pentru a modela și legitima puterea domnului amenințată de provocările interne și externe.

⁴² Joudiou analizează modul în care modelul bizantin de îmbogățire a fost adoptat și adaptat de elitele din Țările române și explorează influențele culturale și politice bizantine asupra țărilor Române, subliniind cum domnitorii și elitele locale au utilizat modelul bizantin pentru a-și legitima puterea și a extinde influența politică. Joudiou subliniază impactul de lungă durată al modelului bizantin asupra structurii sociale și politice a Țărilor Române, evidențiind cum aceste concepte au continuat să influențeze relațiile de putere și structurile economice mult timp după căderea Imperiului Bizantin. Vezi : B. Joudiou, *La fortune et le pouvoir: le modèle byzantin de l'enrichissement*, în: Studii și materiale de istorie medie vol. 26, 2008, pp. 11-35.

⁴³ Idem, *Les modèles princiers dans la littérature politique de la Valachie et de la Moldavie aux XVème-XVIème siècles*, în: Erytheia vol. 21, 2000, pp. 137-166.

⁴⁴ Istoricul francez afirmă că „Vita Constantini” a ajuns pe tărâmul românesc în versiunea bulgară a lucrării Viața lui Constantin cel Mare, scrisă în secolul al XIV-lea de patriarhul bulgar Euthymius de Trnovo.

⁴⁵ *Ibidem*, pp. 162-166.

Fiind interesat de tema „chipului ideal al domnului”, istoricul nu a putut să treacă cu vederea personalitatea și activitatea domnului Moldovei, Ștefan cel Mare și Sfânt (1457-1504). Prin studiile sale despre modelele princiare și literatura politică din perioada medievală a țărilor române, Joudiou a adus o contribuție semnificativă în cercetarea domniei lui Ștefan cel Mare. El a explorat modul în care Ștefan cel Mare a fost reprezentat și poziționat în sursele literare și cronicile vremii, subliniind importanța sa ca model de conducător în contextul politic și religios al epocii. Cercetătorul a examinat modalitatea de prezentare a personalității lui Ștefan cel Mare prin prisma modelului unui „domn ideal”, fiind descrise trăsăturile apărătorului creștinismului și liderului militar puternic⁴⁶. Aceste caracteristici au fost esențiale pentru consolidarea puterii sale și asigurarea independenței Moldovei în fața amenințărilor externe, în special din partea Imperiului Otoman. Istoricul a adus în discuție sursele contemporane domniei lui Ștefan cel Mare, cum ar fi diverse cronici și documente, care au contribuit la crearea unei imagini eroice a domnului. Joudiou a subliniat modul de utilizare a surselor istorice în scopul legitimării domniei lui Ștefan cel Mare, prezentându-l ca un conducător exemplar contemporanilor și generațiilor viitoare.

Conform studiilor cercetătorului, Ștefan cel Mare a avut un impact semnificativ asupra formării identității naționale și a conștiinței istorice a românilor. Prin promovarea imaginii sale de simbol al rezistenței creștine și virtuții princiare, domnul a devenit o figură centrală în tradiția politică și culturală a Moldovei și a spațiului românesc. Joudiou a poziționat domnia lui Ștefan cel Mare în cadrul relațiilor complexe dintre Moldova și puterile vecine, cum ar fi Polonia, Ungaria și Imperiul Otoman, evidențiind influența contextului religios și a necesității de apărare a teritoriului Țării Moldovei asupra politicii externe și alianțelor lui Ștefan cel Mare⁴⁷. Prin aceste contribuții, Benoît Joudiou a oferit o perspectivă asupra modului de reconstruire a imaginii domnilor din Țara Moldovei în literatura politică și istoriografia vremii, inclusiv, prezentând analiza domniei lui Ștefan cel Mare ca lider politic al acelor timpuri⁴⁸. Studiile sale ajută la înțelegerea mai detaliată a modului, în care Ștefan cel Mare a devenit un simbol durabil al conducerii și al identității naționale românești⁴⁹.

Trebuie să remarcăm faptul că istoricul explorează câteva teme definitorii. Joudiou examinează rolul căsătoriilor și alianțelor dinastice în cadrul politicii statelor medievale românești, evidențiind modul în care aceste relații strategice au fost folosite pentru a obține sprijin politic și militar din partea puterilor vecine și a influența dinamica regională. El analizează strategiile geopolitice ale domnilor

⁴⁶ Benoît Joudiou, *La régne d'Étienne le Grand et la succession: une perspective idéologique*, în: Ștefan cel Mare și Sfânt. Atlet al credinței creștine, 2004, pp. 415-420.

⁴⁷ Ibidem pp. 422-425.

⁴⁸ Benoît Joudiou, *Le rôle des chroniques roumaines dans la transmission des traditions «nationales»: propagande et «mémoire»*, In: Hommage Alain Ducellier, 2004, p. 237-254

⁴⁹ Benoît Joudiou, *La régne d'Étienne le Grand et la succession: une perspective idéologique...*, p. 428.

români și interacțiunile lor cu marile puteri europene, precum Imperiul Otoman, Polonia și Habsburgii, examinând modul în care statele române și-au promovat interesele în contextul alianțelor și conflictelor schimbătoare ale vremii. Joudiou cercetează activitatea diplomatică a statelor medievale românești, concentrându-se pe negocierile și tratatele lor cu puterile străine, examinând implicarea lor în cruciade și campanii militare, în special, participarea lor la luptele antiotomane, fiind prezentată participarea domnilor la strategiile militare europene mai largi⁵⁰. Sunt analizate structurile politice și sociale interne ale statelor medievale românești, inclusiv rolul nobilimii, administrarea teritoriilor și impactul presiunilor externe asupra guvernării.

După prezentarea principalelor direcții de investigații ale istoricului francez, urmează să analizăm metodele sale de cercetare istorică, pentru a elucida elementele din istoria statelor medievale românești. Joudiou examinează o varietate de surse primare, inclusiv documente edite⁵¹, cronici⁵² și acte oficiale, pentru a construi o imagine detaliată a evenimentelor și structurilor politice. Analiza critică a acestor surse contribuie la înțelegerea relațiilor internaționale și strategiilor politice ale vremii. Cercetătorul analizează activitatea personalităților istorice românești integrată în contextul istoric și geografic al Europei de Sud-Est, examinând influențele externe și interne asupra politicii statelor medievale românești.

Joudiou folosește metoda comparativă pentru a elucida specificul fiecărui stat românesc, în parte, și particularitățile lor în raportul cu modelul de dezvoltare a statelor europene, ceea ce ajută la identificarea similitudinilor și diferențelor în strategiile politice și dezvoltarea diplomației Țărilor Române. O parte importantă a cercetărilor sale include analiza strategiilor politico-militare adoptate de către conducătorii statelor medievale românești, precum și a implicațiilor acestora asupra geopoliticii regionale și europene prin încheierea de alianțe, semnarea tratatelor și participarea la conflicte militare. Acest aspect este crucial pentru înțelegerea rolului domnilor în cruciade și în alte acțiuni îndreptate împotriva Imperiului Otoman.

Abordarea interdisciplinară adoptată de către Benoît Joudiou a permis integrarea metodelor și perspectivelor din diverse domenii pentru a obține o percepere mai complexă și nuanțată a istoriei medievale românești. Cercetătorul a îmbinat studiul documentelor istorice cu izvoarele arheologice, pentru a analiza

⁵⁰ *Les Projets de croisade: Géostratégie et diplomatie européenne du XIVe au XVIIe siècle*, Sous la direction de Jacques Paviot, Joudiou, Benoît, Baloup Daniel, Toulouse: Presses universitaires du Midi, 2014, 384 p.

⁵¹ Istoricul utilizează colecțiile *Documenta Romaniae Historica*, *Călători străini despre Țările române* (George Reicherstorffer, *Chorographia Moldaviae*) ș.a.

⁵² B. Joudiou utilizează date din „Cronica lui Ștefan cel Mare” descoperită de profesorul polonez Olgierd Górka, în anul 1937 care se integrează în grupul cronicilor slavo-române. Cronica lui Macarie și Letopisețul lui Azarie, ed. trad. P. P. Panaitescu, în: *Cronicile slavo-române din secolele XV-XVI* publicate de Ioan Bogdan, București, 1959. *Cronica de la Bistrița și Cronica de la Putna*, *Letopisețul Țării Moldovei de Grigore Ureche*, ș.a.

evoluția politică, economică și socială a statelor medievale românești. Datele istorice despre fortificații, așezări și biserici au fost corelate cu sursele scrise, pentru a oferi o imagine complexă a societății medievale românești, iar înțelegerea obiceiurilor, tradițiilor și structurilor sociale a făcut posibilă, prin utilizarea istoriografiei românești, înțelegerea modului în care identitatea, cultura și credințele religioase au influențat viața de zi cu zi și organizarea socială a oamenilor.

Abordarea interdisciplinară îi permite lui Joudiou să contureze o imagine integrată și completă a statelor medievale românești. Prin îmbinarea diverselor perspective, cercetătorul analizează complexitatea realităților istorice și sociale ale vremii, contribuind la cunoașterea istoriei acestei regiuni. Interdisciplinaritatea îmbogățește și nuanțează înțelegerea modului în care factori, precum geografia, religia și economia au influențat evoluția politico-socială a statelor medievale românești.

Benoît Joudiou explorează rolul religiei creștine în viața politică și socială a statelor medievale românești, ceea ce implică analiza textelor religioase, a crono-grafelor bisericești și a documentelor ecleziastice, precum și a rolului mănăstirilor în calitate de centre de putere și cultură. Prin utilizarea geografiei istorice, el studiază influența mediului geografic asupra dezvoltării statelor medievale românești, ceea ce include analiza căilor de comerț și a pozițiilor strategice ale fortificațiilor. Cercetările sale integrează aspecte economice, cum ar fi structura agrară, relațiile comerciale și sistemele fiscale. Acestea sunt esențiale pentru a înțelege bazele economice ale puterii politice și a modului, în care economia a influențat relațiile internaționale ale statelor medievale românești.

Joudiou a studiat pe larg strategiile politice și militare ale domnilor moldoveni, în deosebi cele ale lui Ștefan cel Mare, evidențiind eforturile lor în menținerea autonomiei în fața amenințărilor externe din partea Imperiului Otoman, Ungariei și Poloniei, inclusiv prin examinarea alianțelor și conflictelor dintre Moldova și statele vecine, concentrându-se în special pe rolul Moldovei ca stat tampon între puterile regionale. El a evidențiat modul în care identitatea culturală a Moldovei a fost influențată de elementele culturale și politice bizantine și catolice occidentale, integrând spațiul respectiv în contextul european mai larg.

Joudiou abordează peisajul religios al Moldovei medievale prin prisma interacțiunii Bisericii Ortodoxe cu catolicismul, arătând cum religia a influențat identitatea culturală și politică a Moldovei medievale, aliniindu-se interesului mai larg al istoriografiei franceze față de schimburile culturale și influențele religioase. Cercetările lui Benoît Joudiou reliefează anumite tendințe definitorii în cadrul istoriografiei franceze. Istoricii francezi nu au analizat în profunzime rolul Moldovei în peisajul geopolitic al Europei de Est, ca regiune de frontieră între Occidentul creștin și Imperiul Otoman musulman, precum și relațiile sale cu Polonia, Ungaria și Țara Românească. Din aceasta perspectivă, studiile lui Joudiou se încadrează în analiza istoriei politice și militare și marchează dezvoltarea unei direcții în

cadrul istoriografiei franceze, cu precizarea că ele se bazează pe realizările mediului istoriografic românesc și se aliniază rezultatelor cercetărilor români.

Considerăm oportun să menționăm că în istoriografia franceză s-a format o tradiție puternică a studierii interacțiunilor culturale și religioase în cadrul societăților medievale. Istoricii francezi, utilizând, spre exemplu, edițiile *Călători străini...* au arătat că Moldova a servit drept punte culturală între Europa de Est și Europa de Vest, asimilând diverse tradiții artistice, arhitecturale și literare. Articolele lui Joudiou privind istoria religioasă și culturală a Moldovei se încadrează plenar în aceasta direcție de cercetare, prin explorarea dublei influențe ortodoxe și latine din regiune.

Lucrările lui Benoît Joudiou completează și continuă cercetările realizate de alți istorici francezi, între care și Michel Balard⁵³. Lucrarea sa explorează influența genovezilor în spațiul românesc medieval, cu accent pe expansiunea lor economică și politică la Marea Neagră și în Levant. Este una dintre primele lucrări care analizează prezența genovezilor în regiunea respectivă. Astfel, opera lui Benoît Joudiou este un element indispensabil în preocupările istoriografiei franceze contemporane față de istoria medievală a spațiului românesc, istoricul fiind unul din puținii cercetători, care și-a dedicat cercetarea în exclusivitate perioadei medievale a românilor.

În concluzie, istoriografia franceză contemporană a adus o perspectivă nuanțată și critică studierii istoriei medievale a Moldovei. Principalele direcții de cercetare ale istoriografiei franceze includ o analiză meticuloasă a surselor primare, o abordare comparativă cu regiunile învecinate și un accent pe integrarea narațiunilor istorice privind Moldova într-un context european mai larg. Studiile istoricilor francezi au aprofundat înțelegerea trecutului Moldovei și au evidențiat interacțiunea complexă dintre evoluțiile istorice locale și europene. Dialogul dintre istoricii francezi și români continuă să ajute la elucidarea complexităților istoriei medievale a românilor, favorizând o apreciere mai amplă a semnificației acesteia și încurajând cercetările ulterioare și schimburile academice.

⁵³ Michel Balard, *La Romanie génoise (XIIe - Début du XVe siècle)*. Rome : Ecole française de Rome, 1978. 1046 p. online: <https://www.persee.fr/>

PERSONALITĂȚI

А.С. Стыкалин*

МИХАИЛ НИКОЛАЕВИЧ ГИРС – ПОСЛАННИК РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В РУМЫНИИ (1902–1912 ГГ.)

MIKHAIL NIKOLAYEVICH VON GIERS – THE ENVOY
OF THE RUSSIAN EMPIRE IN ROMANIA (1902–1912).

Abstract: The article focuses on the most important stage in the diplomatic career of Mikhail Nikolayevich von Giers (1856-1932), one of the highly professional Russian diplomats of the late 19th – early 20th centuries. We are concentrating on his 10-year service at the head of the Russian diplomatic mission in Romania, since 1902 till 1912. The son of the long-time Minister of Foreign Affairs of the Russian Empire Nikolay Karlovich von Giers (1820-1895), Mikhail N. von Giers from a young age associated himself with the diplomatic department, his career developed in the countries of Latin America and the Far East, the outbreak of the First World War found him as ambassador to Turkey, and the collapse of Empire as ambassador to Italy. However, it was von Giers' activities in Romania that left really noticeable mark in the history of Russian diplomacy. Based on von Giers' diplomatic reports from Bucharest, the article examines his view on a wide range of problems of international relations in the Balkans in a broader pan-European context, including ways to resolve the Bosnian crisis of 1908-1909, unraveling the tangle of contradictions in Macedonia, and the intensification of Austro-Hungarian diplomacy in the Balkans (and above all in Bulgaria) in the context of an increasingly weakening Turkish influence in the region and the anticipated complete ousting of Turkey from South-Eastern Europe, the intensification of the Austro-Serbian confrontation and of the geopolitical rivalry between Vienna and St. Petersburg on the eve of the Balkan Wars 1912-1913. An attempt has been made to show in all their diversity von Giers' contacts with representatives of the Romanian royal house and the political elite. The article analyzes von Giers' reaction to the revival of Romanian nationalism in its inextricable connection with the situation and the status of Romanians in Austro-Hungarian Thansylvania and also the emergence of the Bessarabian Romanians movement in the Russian Empire. The years of von Giers' stay

* **Stycalin Alexandr S.**, PhD, coordinating researcher, Institute of Slavic Studies, Russian Academy of Sciences, Moscow.

in Bucharest coincided with Romania's slow drift from orientation towards the Central Powers to rapprochement with the Entente, and his undeniable merit was the gradual overcoming by the Romanian elite of distrust of Russia as a partner. The apotheosis of this trend was the meeting of the monarchs of the two countries in Constanța shortly before the outbreak of the First World War, which was prepared largely due to previous activities of Mikhail N. von Giers.

Keywords: The Russian Empire, Russian Foreign policy in the Balkans, Romania, Mikhail N. von Giers, the Austro-Hungarian Monarchy, Bessarabia, the Romanian movement in the Russian Empire, the Balkan Wars of 1912-1913.

Выходец из старинного русского дворянского рода шведского происхождения сын министра иностранных дел Российской империи в 1882 – 1895 гг. Николая Карловича Гирса (1820 – 1895) Михаил Николаевич Гирс (1856 – 1932) относился к числу видных российских дипломатов начала XX в. На протяжении своей четвертьвековой дипломатической карьеры он побывал главой российской дипломатической миссии (посланником либо послом) в Бразилии (а по совместительству и в Аргентине), в Китае в период мощного Ихэтуаньского восстания рубежа века. Затем его карьера продолжалась в Румынии. Начало Первой мировой войны застало Гирса послом в Турции. В 1915 г. он стал послом в Италии, где после февраля 1917 г. представлял уже не Российскую империю, а Временное правительство. С приходом к власти большевиков М.Н. Гирс остался в эмиграции и связал себя с Белым движением, продолжая при этом заниматься дипломатией, но в несколько ином амплуа. Он был членом Русского политического совещания, образованного в Париже, возглавлял совет русских послов, созданный для представительства на международной арене зарубежных структур бывшей Российской империи, не признающих Советскую власть. В этом качестве он представлял и генерала П.Н. Врангеля на переговорах с державами-победительницами.

Наиболее длительный этап дипломатической карьеры М.Н. Гирса был связан с Румынией, где он служил 10 лет – с 1902 по 1912 год. За это время в истории обеих стран произошли значительные события, которые в той или иной мере сказались на двусторонних отношениях. Это революция 1905-1907 гг. в России, оставившая свой след и в румынской истории, поскольку двукратное прибытие в Констанцу в июне 1905 г. мятежного броненосца «Потемкин» на протяжении целой недели держало в напряжении всю страну¹, а по-

¹ На переговорах с румынскими властями после первой высадки в Констанце 20 июня мятежники отказались принять требование о капитуляции на условиях военных дезертиров, не подлежащих выдаче своей стране, и вернулись в море, объявив о намерении продолжить борьбу с царизмом. В конце концов осознание бесперспективности дальнейшего сопротивления заставило их в ночь на 25 июня вновь вернуться в Констанцу и принять в ходе новых переговоров условия румынской администрации.

следующее предоставление членам экипажа права убежища стало дополнительной нагрузкой для непростых российско-румынских отношений². Это и мощное крестьянское восстание 1907 г. в самой Румынии, которое Гирс называл в своих донесениях «отголоском печальных событий, переживаемых нашим отечеством»³ – в приграничной Бессарабской губернии в это время принимаются срочные меры в целях недопущения распространения беспорядков на территорию Российской империи, где по другую от Румынии сторону неширокой реки Прут проживало этнически родственное восставшим крестьянам население. Наиболее значительным событием международной жизни, пришедшимся на десятилетие, проведенное Гирсом посланником в Бухаресте, был Боснийский кризис 1908-1909 гг., завершившийся аннексией Австро-Венгрией Боснии и Герцеговины, находившейся после Берлинского конгресса 1878 г. под габсбургской оккупацией, но формально принадлежавшей Османской империи.

О М.Н. Гирсе вспоминает в своих мемуарах Ю.Я. Соловьев, один из немногих царских дипломатов, связавших себя после 1917 г. с советским Наркоминделом. По свидетельству Соловьева, который в 1906 – 1908 гг. был первым секретарем русской миссии в Румынии, само назначение Гирса на пост посланника в соседней и стратегически очень важной стране означало не только признание его заслуг на прежнем месте службы⁴, но и повышение значимости румынского внешнеполитического направления в глазах официального Санкт-Петербурга, равно как и престижа русской дипломатии в Румынии. Гирс, пишет Соловьев, «был дипломатом старой школы и притом с определенно канцелярским уклоном»; он был не просто сыном преемника князя А.М. Горчакова Н.К. Гирса, на протяжении 13 лет возглавлявшего русскую дипломатию, но «фактически в течение 7 лет являлся личным секретарем своего отца»⁵. В силу этого он «велико-

² «Ни одна из перипетий, пережитых Россией за последнее время, не произвела такого впечатления, как известие о бунте на нашем броненосце и распространившиеся одновременно слухи о мятежном настроении, охватившем будто бы экипажи большинства судов нашего Черноморского флота», читаем в российском дипломатическом донесении 1905 г.. См.: Архив внешней политики Российской империи (далее: АВПРИ). Ф. 151. Политархив. Оп. 482. Д. 679. Л. 19.

³ Там же. Д. 683. Л. 45.

⁴ Надо сказать, что за свою эффективную деятельность в Китае в качестве посланника в период Ихэтуаньского восстания М.Н. Гирс был награжден орденом Святой Анны 1-й степени с мечами. По его инициативе были приняты действенные меры в целях защиты Китайско-Восточной железной дороги и российских подданных.

⁵ Род Гирсов дал и других видных дипломатов. Так, племянник Николая Карловича и двоюродный брат Михаила Николаевича Александр Александрович Гирс (1850 - 1923) входил в близкое окружение А.П. Извольского, как карьерный дипломат служил во многих странах, а в период Боснийского кризиса возглавлял Санкт-Петербургское телеграфное агентство. Первая мировая война застала его посланником в Черногории. В отличие от многих царских дипломатов он не гнушался участия в партийной политике, был членом Союза 17 октября.

лепно знал все закулисные тайны министерства, но за границей выделялся лишь своей необыкновенной осторожностью, даже в разговорах с глазу на глаз». При этом М.Н. Гирс обладал физическим недостатком, в частности был несколько глуховат, что затрудняло для него общение в кругу нескольких лиц. Однако благодаря своей профессиональной компетентности он, по свидетельству Соловьева, завоевал в Бухаресте для себя и всего состава миссии весьма хорошую репутацию⁶. При Гирсе, утверждает Соловьев, с русской миссией в Бухаресте по своему влиянию могли конкурировать лишь германская и австро-венгерская.

Стоит заметить, что связи с румынскими землями были у рода Гирсов давние и, можно даже сказать, родственные – Николай Гирс начинал свою службу в 1841 г. драгоманом при российском консульстве в Яссах, а в 1848 г. был представителем МИД Российской империи при генерале А.Н. Лидерсе, командовавшем русскими войсками, занявшими Дунайские княжества в целях пресечения революции. В 1859 г. он был генконсулом в Молдавии и Валахии в момент объединения двух этих румынских княжеств. Александр Гирс довольно долгое время находился на дипломатической службе в Румынии в 1890-е годы. К этому можно добавить, что мать М.Н. Гирса (племянница А.М. Горчакова) относилась к румынскому боярскому и русскому княжескому роду фанариотско-греческого происхождения Кантакузен, оставившему заметный след в истории Дунайских княжеств, а родная сестра была замужем за многолетним румынским посланником в России Георге Розетти-Солеску. Сам Михаил Гирс в юности, по окончании Пажеского корпуса, стал участником русско-турецкой войны 1877-1878 гг. Память о контактах с офицерами союзнической румынской армии он сохранял и через четверть века, периодически общаясь в Бухаресте с представителями военной элиты Румынии.

Что же касается М.Н. Гирса-дипломата, в источниках можно встретить разные, иногда весьма двойственные его оценки. Так, обосновавшийся в Италии левый русский журналист И.А. Крейнерт (1880 – 1948), больше выступавший под псевдонимом Ketoff, характеризует его как хотя и крепкого профессионала дипломатической службы, но прежде всего как человека системы, причем системы исторически обреченной. «Безукоризненный облик Гирса, – пишет он, – со всей определенностью выдавал в нем дипломата. Сдержанные движения, безразличная улыбка, даже манера его речи были точно выверены и придавали ему вид солидный и

⁶ Тем более, что его предшественником на посту главы российской дипмиссии в Румынии был дипломат совершенно иного стиля, Н.А. Фонтон, склонный уделять слишком большое внимание светской жизни. Если верить Соловьеву, он жил в окружении двух француженок, «что даже для легкомысленного Бухареста было чересчур» (Соловьев Ю.Я. Воспоминания дипломата. М.: Соцэкгиз, 1959. С. 179-180).

значительный»⁷. Конечно, Гирс выгодно отличался от своего предшественника во главе русского посольства в Риме А.Н. Крупенского, выходца из влиятельнейшего дворянского рода Бессарабии, показанного мемуаристом полным ничтожеством. Он никогда не допускал профессиональных проколов. «Однако, чтобы понять, что он был за человек, нужно было наблюдать его вблизи, видеть его в те редкие моменты, когда он занимался служебными делами и не мог ограничиться скупыми жестами и отточенными формулами дипломатического этикета, но должен был высказываться решительно и открыто. Гирс был идеальной фигурой для абсолютистского режима. Он отлично владел приемами профессионального этикета, и при этом отличался исключительным невежеством в отношении собственной страны и своего народа, и совершенно определенно не был намерен вникать ни в то, ни в другое. Глубоко убежденный в мощи и жизнеспособности российского абсолютизма, он полагал излишним интересоваться всем тем, что находилось вне этой государственной формы, что ей противоречило или было враждебно. Как истинный служака российского царизма, он не видел и не мог видеть самых очевидных явлений в жизни своей страны, если они не входили в сферу его деятельности. Привыкнув существовать в замкнутой искусственной среде, он равным образом не желал узнать жизнь народа той страны, где ему довелось оказаться. Вся Италия сводилась для него к Риму, а Рим – к дворцу Консульта⁸. Причем эти особенности Гирса проистекали не из его принципов или личных убеждений, их можно скорее объяснить своеобразным складом ума: он всегда концентрировался на сиюминутных обстоятельствах, прямо связанных с текущим моментом, игнорируя всё прочее и совершенно не задумываясь о будущем, даже самом ближайшем». Что же касается личных принципов и убеждений, то мемуарист, будучи знаком с Гирсом достаточно близко, констатировал полное их отсутствие: «их место занимали конъюнктурные соображения и полнейшая беспринципность, что позволяло ему приспособиться к любым обстоятельствам»⁹. Очевидно, что в этих довольно едких характеристиках нашли отражение черты, присущие не только лично Гирсу и не только дипломатам его генерации.

Десятилетнее пребывание Гирса в Румынии пришлось на время, которое выдающийся историк В.Н. Виноградов характеризует как период медленного дрейфа Румынии к Антанте¹⁰. Хотя в экономике продолжало

⁷ «Среди русских дипломатов». Из воспоминаний русского корреспондента в Риме // Ежегодник Дома русского зарубежья имени А. Солженицына. 2016. М.: ДРЗ, 2016. С. 198–199.

⁸ Последний по времени своего создания дворец эпохи позднего барокко в Риме. В рассматриваемый период в нем располагалось министерство иностранных дел Италии.

⁹ В мемуарах были приведены и конкретные примеры. См.: «Среди русских дипломатов». Из воспоминаний русского корреспондента в Риме. С. 198–199.

¹⁰ См. его главу «Румыния: медленный дрейф к Антанте» в коллективном труде под его же редакцией: В «пороховом погребе Европы». 1878–1914 гг. М.: Индрик, 2003. С. 135–164.

преобладать германское влияние, во внешнеполитических ориентациях проявляются все сильнее колебания, особенно с вхождением в политическую элиту молодого Ионела Брэтиану (1864–1927), перенявшего от отца, И.К. Брэтиану главенствующую роль в наиболее влиятельном в румынской политике клане. Это открывало перспективы улучшения не только румыно-французских, но и румыно-российских отношений¹¹. В период Боснийского кризиса 1908-1909 гг. в политических кругах Румынии все сильнее выражалось недовольство слишком тесной привязанностью к Тройственному союзу на фоне продолжавшихся притеснений трансильванских румын¹² и не очень дружественной таможенной политики Австро-Венгрии, обусловленной незаинтересованностью прежде всего венгерских аграриев в проникновении румынской аграрной продукции на рынки Дунайской монархии¹³. Оценивая ситуацию в 1908 г., еще до разрешения Боснийского кризиса, Гирс предлагал воспользоваться ею в российских интересах, учитывая, что «сочувствие румын к австро-германской политике ее правителей очень охладело и рядом с этим почва к возбуждению более дружественного их отношения к нам становится благоприятнее, чем она была за последние 30 лет»¹⁴. Со временем критика румынскими политиками (независимо от их партийной принадлежности) Вены продолжала усиливаться¹⁵,

¹¹ См.: *Каширин В.Б.* Румынские маневры: 1900 – 1914 гг. // История Балкан. На переломе эпох (1878 – 1914 гг.) / отв. редактор К.В. Никифоров. М.: Инслав РАН, 2017. С. 231 – 269.

¹² Особое возмущение общественного мнения в королевской Румынии вызвал новый венгерский школьный закон (так называемый закон Аппони, 1908), осложнивший условия функционирования румынских школ в венгерской половине двуединой монархии. Из литературы см.: *Стыкалин А.С.* Межэтнические трения в Трансильвании конца XIX – начала XX в. глазами русских наблюдателей // Взгляд чужеземца. Дипломаты, публицисты, ученые-путешественники между Востоком и Западом в XVIII- XXI вв. / отв. редактор О.В. Хаванова. М.-СПб: Нестор-История, 2020. С. 115-135.

¹³ Как явствовало из донесений русских дипломатов, в румынском высшем обществе в это время получили все более широкое хождение разговоры о том, что Румынию заставила сблизиться с Тройственным союзом проявленная к ней несправедливость: оказавшись в стане победителей в войне 1877-1878 гг., она должна была тем не менее вернуть России Южную Бессарабию, утраченную ею по итогам Крымской войны. И даже получение в качестве компенсации Добруджи не смягчило возобладавшего после 1878 г. антироссийского вектора в румынской политике, что привело к установлению союзнических отношений с Германией и Австро-Венгрией. Однако пренебрежение в Вене интересами Румынии, по оценке российских дипломатов, сделанной на основе бесед с румынскими деятелями, давало последним основания задуматься над необходимостью более прагматичной политики, не предопределенной принадлежностью страны к определенному союзу.

¹⁴ АВПРИ. Ф. 151. Оп. 482. Д. 688. Л. 58.

¹⁵ Большое раздражение в Бухаресте, например, вызвало то, что венский кабинет, не спросив румын, бесцеремонно обещал Болгарии румынский нейтралитет в деле провозглашения полной независимости Болгарского государства. При всем сочувствии чаяниям болгар румыны сами хотят располагать собой, а не быть пешкой в политических играх Вены, говорили Гирсу его румынские собеседники (Донесение от 26 октября 1908 г. См.: Там же. Л. 686. Л. 178-181).

публикуются резолюции с осуждением сохраняющегося «венгерского гнета» над трансильванскими румынами. Российская миссия информировала свой МИД о принятых на этом фоне мерах по дополнительной охране австро-венгерского посольства.

Довольно большое внимание М.Н. Гирс уделял поддержанию монархических связей Российской империи с румынским королевским двором, не упуская случая по тому или иному поводу посетить не только бухарестский зимний дворец, но и летнюю королевскую резиденцию в Синае, на восточных отрогах Южных Карпат. В его аналитических записках и донесениях даются характеристики короля Кароля (Карла, из династии Гогенцоллернов-Зигмарингенов), его племянника и наследника Фердинанда, писал он и о роли самого монархического института в политической системе Румынии, принимая во внимание то обстоятельство, что ни один действительно серьезный законопроект (независимо от того, находятся ли у власти либералы или консерваторы) не выносится на парламентское обсуждение, не получив предварительного одобрения монарха. Обеспечив за собой решающий голос в государственных делах (особенно во внешней политике), король, находящийся у власти более 4 десятилетий¹⁶ и верящий в свою миссию, вселил в своих подданных убеждение, что его влияние не только выступает залогом определенного уважения к Румынии в мире (особенно со стороны Центральных держав), но во внутривластном плане способно выступить противовесом узким партийным стремлениям, преодолеть ситуацию, когда у партий, оказавшихся у власти, ослабленных раздорами, нет ни энергии, ни воли для принятия решительных мер¹⁷. С тем большим вниманием румыны следят за здоровьем уже пожилого короля. Влияние короля на политическую жизнь, пишет Гирс, «настолько значительно и благотворно, что им вполне объясняется то волнение, которое охватывает общественное мнение при известии об ухудшении состояния его здоровья»¹⁸. Внутривластная борьба в таких случаях обостряется, каждая

¹⁶ Кароль Гогенцоллерн-Зигмаринген (1839 – 1914) стал князем объединенных княжеств Молдовы и Валахии в 1866 г., после свержения своего предшественника Александру Иоана Кузы. С преобразованием этого государства (получившего полное международное признание на Берлинском конгрессе 1878 г.) в 1881 г. в королевство короновался в качестве короля Румынии.

¹⁷ «Насколько низко пал нравственный уровень этих партий», завязших в мелких дрязгах, «настолько же возрос за последние годы авторитет короля Карла, являющегося в стране единственным элементом благоразумия и прочности», констатировал Гирс (*Documente privind istoria românilor* / Дипломатические документы российских представителей в Румынии. 1899 – 1905. Ed. F. Solomon etc. București-Brăila, 2020. P. 608).

¹⁸ Цитата из донесения сентября 1906 года. См.: АВПРИ. Ф. 151. Оп. 482. Д. 680. Л. 168. См. аналогичные рассуждения и в другом, февральском донесении того же года: Там же. Л. 24-28. Надо сказать, что по мере пребывания Гирса в Румынии его взгляд на короля Кароля менялся, становился более уважительным. В ранних своих донесениях (1903 г.) он склонен был видеть в Кароле прежде всего проводника не национальных, а

из ведущих партий надеется быть у руля в момент, когда произойдет смена монарха, опасаясь, что ее противники злоупотребят властью в свою пользу, а возможности злоупотребить на выборах были для правящей партии безграничны¹⁹. Впрочем, «возможность перемены царствования» внушала, как замечал Гирс, не только партийным политикам, но и рядовым «румынам некоторые опасения за будущность, представляющуюся им вполне неизвестною»²⁰. Наследный принц Фердинанд при этом воспринимался румынской элитой и обществом как деятель не только менее опытный, но в принципе меньшего, нежели Кароль, масштаба, способный попасть под чужое влияние, идет ли речь о влиянии другого государства или кого-либо из сильных румынских политиков²¹.

При всем своем авторитете Кароль, дорожа своей самостоятельностью, был в то же время, по оценке Гирса, очень осторожным политиком, опасавшимся преждевременно заключать какие-либо формальные международные соглашения и «политические договоры, могущие связать Его свободу действий в будущем. Его практическому уму ... соответствовало бы более желание подготовить почву ко всяким случайностям, сохраняя за собой возможность воспользоваться ими лишь настолько, насколько они окажутся выгодными»²². Это имело свои преимущества и с точки зрения интересов России. «С ослаблением же его воли или же с воцарением Его

чужеземных (германских) влияний, при всех своих достоинствах так и не снискавшего любви и популярности среди своих подданных: он «слишком явно обнаруживал свое пренебрежение к управляемому им народу и придал всей своей деятельности характер чужеземного благодеяния, основанного на убеждении, что будущность Румынии кроется в ее германизации и в водворении в нее германских интересов». См.: *Documente privind istoria românilor* P. 396-397. Однако уже в декабре 1905 г. Гирс должен был признать: не будучи любимым в Румынии, король Карл, сумел, однако, благодаря своей настойчивости и выносливости снискать авторитет и сосредоточить власть в своих руках (*Ibid.*, P. 608).

¹⁹ АВПРИ. Ф. 151. Оп. 482. Д. 680. Л. 57 – 59. Наблюдая за румынской внутривнутриполитической жизнью, русские дипломаты описывали случаи, когда после принятия королем решения о смене кабинета партия, на которую делалась ставка, по сути организовывала выборы «под себя», имея механизмы для обеспечения своей победы. Во время сопровождавшихся полным произволом и злоупотреблениями избирательных кампаний румынские государственные деятели, по резонному замечанию Гирса, в большей мере стремились завлечь избирателя, нежели «отстоять убеждения, редко устойчивые». См. также: *Documente privind istoria românilor* P. 487-488, 496, 506-507 etc. Отношение русской дипломатии к румынской электоральной практике оставалось негативным, ведь поверхностно заимствовав некоторые западные формы организации политической жизни, румынская элита так и не сумела органично привить их на национальную почву (*Ibid.*, P. 51).

²⁰ Из донесения июля 1908 г. См.: АВПРИ. Ф. 151. Оп. 482. Д. 686. Л. 143.

²¹ «Отдавая справедливость высоким качествам своего монарха», замечал Гирс, румыны особенно дорожат им в тревожное для Европы время, тем более, что наследник – «далеко не выдающаяся личность, не внушающая им доверия и уважения» (*Documente privind istoria românilor* P. 608).

²² Из донесения января 1908 г. См.: АВПРИ. Ф. 151. Оп. 482. Д. 686. Л. 6.

наследника, политический облик коего недостаточно еще выяснился, обстоятельства могут измениться и нынешние несомненно близкие отношения Румынии не только к Австро-Венгрии, но и к Германии принять более формальный и обязательный характер»²³.

Большое значение М.Н. Гирс придавал династическим контактам. Он не раз напоминал своему МИДу о том, что в условиях, когда румыны взвешивали возможности ослабить решающее влияние Центральных держав на свою внешнюю политику, никак нельзя было задевать их самолюбие. Необходимо было считаться с тем, что румынское общественное мнение всегда было чувствительно к посещению страны высокими особами, при этом внимательно следило за жестами уважения, проявленными Россией к другим монархиям региона (Греции, Сербии, Черногории, Болгарии). И если в Румынии проявляли настойчивое желание, чтобы на торжества по случаю 40-летия пребывания Кароля у власти (и одновременно 25-летия его коронации в качестве короля) прибыл один из наиболее влиятельных великих князей из рода Романовых, эту просьбу было бы целесообразно, по мнению Гирса, удовлетворить. Вопрос о посещении Румынии высокими особами Дома Романовых по тому или иному поводу вставал довольно часто, что находило отражение в переписке М.Н. Гирса с российским МИ-Дом²⁴.

Вполне естественно, что в донесениях российского посланника в Бухаресте уделялось первоочередное внимание анализу положения в балканском регионе. М.Н. Гирс справедливо замечал, что румынская элита ревниво отрицает принадлежность своей страны к числу балканских, считая ее в большей мере средневропейским государством, якобы давно освободившимся от тревог, до сих пор волнующих жителей Балканского полуострова. Вместе с тем в силу уже своего географического расположения она не скрывает своих политических интересов на Балканах, не может оставаться безучастной к развитию событий в близлежащем регионе и строит свою политику здесь на основе если не сохранения статус-кво, то во всяком случае поддержания равновесия²⁵. При этом хочет предстать перед балкански-

²³ Там же.

²⁴ А осенью 1909 г. Гирс лоббировал на Певческом мосту предложение Ионела Брэтиану о посещении румынской наследной четой Ливадии для аудиенции у Николая II и бесед с другими высокопоставленными особами. Правда, эта инициатива не получила поддержки российского императора, приезд был сочтен несвоевременным. В высочайшей секретной телеграмме, пересланной из МИДа Гирсу, говорилось: «Братиано следует дать понять, что его приверженность к сближению с Нами ценится Мною и что в будущем это посещение может состояться». Вместе с тем император выразил пожелание, «чтобы за Ливадию и впредь сохранялось значение местопребывания исключительно для отдыха», а не для встреч, имеющих политическое значение. См.: Там же. Д. 2789. Л. 8 – 11.

²⁵ Требование соблюдения равновесия в отношениях между балканскими государствами стало в этот период одной из базовых идеологием румынской внешней политики.

ми соседями «авангардом Европы на Балканах» и одновременно показать себя в глазах великих держав фактором стабильности, силой, способной при необходимости «возвысить свой голос» и дать элитам соседних государств «советы благоразумия»²⁶.

В годы пребывания М.Н. Гирса на дипслужбе в Румынии резко обострились румыно-греческие отношения. Причиной стали насильственные акции греческих радикалов против этнически близкого румынам населения, составлявшего определенный процент жителей балканских владений Османской империи (прежде всего Македонии)²⁷. Македонские греки при поддержке афинского правительства настаивали на богослужении в районах проживания этой этнической группы (куцовлахов) на греческом языке, препятствовали созданию румынских школ. В свою очередь Константинопольская патриархия, будучи готовой пойти на некоторые уступки куцовлахам в школьном деле, вместе с тем категорически противилась созданию у них собственной церковной организации со своей иерархией. Всё это приводило к ответным акциям: в Румынии учащаются случаи террора (поджоги домов, покушения на отдельных лиц) против проживавших в стране этнических греков, примерно 80-тысячного национального меньшинства, обладавшего весомыми позициями как в экономической, так и в церковной жизни в некоторых городах страны²⁸. Это привело к разрыву дипломатических отношений между двумя странами, и российской дипломатии пришлось представлять в Бухаресте интересы Греции, что создавало официальному Санкт-Петербургу определенные неудобства, особенно в свете не прекращавшихся инцидентов.

В своих многочисленных донесениях, касавшихся этого вопроса, Гирс постоянно напоминал о том, что Россия в данном случае никак не является одной из сторон конфликта²⁹, а если и может посредничать, то крайне осторожно, тем более в условиях, когда румыны периодически прибегают к запугиванию своих оппонентов возможным русским вмешательством,

²⁶ См., в частности: АВПРИ. Ф. 151. Оп. 482. Д. 683. Д. 219; Д. 686. Л. 223-224об.; Д. 689. Л. 94-95.

²⁷ Македоно-румыны или аромуны. В российской дипломатической корреспонденции за ними закрепился этноним «куцовлахы».

²⁸ Эти нападения совершали, как правило, выходцы из куцовлахов, переселившиеся в Румынию. О том, что «преступное своеволие македонцев» вредит добру имени Румынии, Гирс говорил и королю в ходе периодических аудиенций (АВПРИ. Ф. 151. Оп. 482. Д. 683. Л. 37). При этом в своих донесениях в МИД он обращал внимание на осторожность опытного монарха в куцовлахском вопросе, значимость которого с точки зрения интересов страны он никак не хотел раздувать.

²⁹ Современные румынские исследователи Ф. Соломон и А. Кушко справедливо видят суть конфликта в «динамике конкурирующих национализмов, которые все более определяли внешнеполитические приоритеты развивающихся государств Юго-Восточной Европы и осложняли игру великих держав в данном регионе» (Documente privind istoria românilor. P.48).

чтобы побудить османские власти и Константинопольскую патриархию к уступчивости по отношению к «румынским вожелениям»³⁰. Вообще, по принципиальному убеждению Гирса, России никак не следовало поддаваться попыткам вовлечь себя в крайне запутанный клубок македонских противоречий на чьей бы то ни было (болгарской, сербской и т.д.) стороне, особенно если это угрожало ухудшением отношений с Константинопольской патриархией³¹. Требование обеспечения богослужения куцовлахов на родном языке он считал при этом вполне справедливым (против этого по большому счету не возражали и османские власти), тогда как другое, создания самостоятельной епископии для них – чрезмерным: Патриархия никогда на это не пойдет, упорство может только усугубить положение румыноязычного населения Македонии. Он понимал, что в этом конкретном вопросе румыны едва ли смогут заручиться и поддержкой извне, со стороны какой-либо из великих держав³². Со стороны официального Санкт-Петербурга предпринимались попытки воздействовать на обе стороны в целях недопущения того, чтобы куцовлахский вопрос испортил отношения Румынии не только с Грецией, но и с Турцией. Любое резкое движение с румынской стороны, как отмечалось в одной из депеш с Певческого моста Гирсу (май 1905 г.), «при нынешних тревожных обстоятельствах создает лишь благоприятную Оттоманскому правительству почву для борьбы против балканских православных народностей», что же касается куцовлахского населения, то «в его выгодах не устранять крайней резкостью» своей позиции «возможности полюбовного решения возникших между Румынией и Турцией недоразумений»³³.

Перспективы румыно-болгарских отношений, непростых к моменту прибытия Гирса в Бухарест, рассматривались им в контексте назревших (а с июля 1908 г., с начала младотурецкой революции, реально происходивших) внутривосточных изменений в Османской империи. Пользуясь слабостью последней, князь Фердинанд из Саксен-Кобург-Готской династии провозгласил в сентябре 1908 г. полную независимость Болгарии и продолжал править ею уже в качестве царя. Ввиду не скрывавшихся в Софии претензий на Одрин (Эдирне, Адрианополь) с Фракией, на выход

³⁰ Там же. Д. 680. Л. 179-180об.

³¹ Там же. Д. 680. Л. 148-149об. У России, как это подчеркивалось и в депешах МИД Гирсу, не было интереса и в том, чтобы румыно-греческие «недоразумения» негативно сказались на отношениях Санкт-Петербурга с Бухарестом (Там же. Д. 681. Л. 27).

³² Защищать перед Константинопольской патриархией право куцовлахов отправлять культ на родном языке он считал возможным, в то же время российской дипломатии, по его мнению, никак нельзя было поддерживать те «стремления, при исполнении коих Великие Державы сами создали бы новые затруднения к улажению без того уже сложного вопроса о водворении спокойствия в македонских провинциях Османской империи» (Там же. Д. 680. Л. 173-174об).

³³ Там же. Д. 678.

к Эгейскому морю, а также на бóльшую часть Македонии, витали в воздухе ожидания болгарско-турецкого столкновения. Предвидя еще в 1906 г. острый конфликт между Болгарией и Турцией, Гирс постоянно отмечал опасения румын, что при дележе османского наследства в Юго-Восточной Европе, на которое помимо Болгарии претендовали Греция, Сербия и Черногория, они могут оказаться в проигрыше, если нарушится равновесие сил в регионе и, в частности, Болгария усилится в ущерб Румынии и сможет даже заявить претензии на пересмотр в свою пользу границ в Добрудже³⁴. С румынской стороны в ходе контактов с болгарскими официальными лицами давали понять, что в Бухаресте заинтересованы в дружбе с южной соседкой и ее полной, международно признанной независимости от Турции, однако при определенных гарантиях собственной безопасности: чтобы в случае значительного территориального расширения Болгарии Румыния получила бы право на вознаграждение – речь шла об уступке ей болгарскими придунайского города-крепости Силистра (Силистрия). Румыния, прогнозировал Гирс дальнейшее развитие событий, «несомненно будет порывать-ся, насколько позволят ей обстоятельства, противодействовать слишком быстрому развитию международного положения Болгарии или же, для сохранения нынешнего соотношения сил добиваться соответствующей компенсации»³⁵.

Постановка с румынской стороны вопроса о праве на получение компенсации от болгар в виде Силистрии (в случае их усиления) не теряла актуальности до конца дипмиссии Гирса в Бухаресте (что находило постоянное отражение в его донесениях³⁶), а особую остроту румыно-болгарский

³⁴ Стремясь сохранить добрососедские отношения с Болгарией, Румыния всё же, опасаясь за участь Добруджи, по наблюдению Гирса, «не перестает относиться крайне ревниво к каждому шагу Княжества на пути к его независимости или к его усилению» (Там же. Д. 680. 162-163). См. также: Там же. Л. 143-147об, 165-167об., 188-190об., 198-199. В первом из этих донесений, от 25 августа 1906 года, Гирс по итогам беседы с министром иностранных дел генералом Я. Лаховари ссылаясь на начатое Болгарией перевооружение, сопровождаемое возбуждением общественного мнения против турок. Во втором из них, от 19 октября 1906 г., он писал о желании румынской элиты загодя, не доводя дело до конфликта, договориться с Болгарией о пересмотре границ в ожидании более существенных территориальных изменений на Балканах. В свою очередь, русская миссия в Софии в октябре 1906 г. излагала свое видение событий: в румынские расчеты не входит способствовать усилению Болгарии, так как интересы и цели двух стран далеко не везде гармонируют друг с другом, существует лишь некоторое их совпадение в македонском вопросе, поскольку дело касается борьбы против общих противников – Вселенской Патриархии и греческих банд (Там же. Д. 682. Л. 26).

³⁵ Донесение от 16 июня 1907 г. См.: Там же. Д. 686. Л. 91.

³⁶ «Румынское правительство, не питая предвзятых враждебных чувств к Болгарии, живет под страхом нарушения равновесия на Балканах чрезмерным усилением соседнего молодого королевства в ущерб Румынии», - писал он в декабре 1911 г. (Там же. Д. 693. Л.153-154). Собственно говоря, и проблемы Македонии при всей рассчитанной на отечественную публику патриотической панрумынистской риторике интересовали

территориальный спор вокруг этой крепости и прилегающих к ней территорий Южной Добруджи приобрел вскоре после его отбытия из Бухареста, с началом осенью 1912 г. Первой Балканской войны, по мере успехов болгарской армии. Претензии на Силистрию послужили поводом для вступления Румынии летом 1913 г. во Вторую Балканскую (Межсоюзническую) войну, завершившуюся для Болгарии трагическим исходом. Став яблоком раздора между двумя соседними государствами, Силистрия отошла, как известно, Румынии по итогам этой войны по Бухарестскому мирному договору 1913 г. и принадлежала ей до 1940 г.

Румынско-болгарские отношения находились в тесной связи с румыно-турецкими. Декларируя свой нейтралитет там, где дело касалось болгаро-османских противоречий, румыны в то же время, по наблюдению Гирса, не прочь были иногда шантажировать турок своим возможным сближением с Болгарией, чтобы добиться от них уступок, касающихся положения куцовлахов (македоно-румын)³⁷. Если Порты желала видеть в Румынии определенный противовес усиливающейся и все более опасной для себя Болгарии³⁸, то София не хотела уступать Стамбулу инициативу на румынском направлении внешней политики, ощущая для себя угрозу в возможном румыно-турецком сближении. Оценивая перспективы такого сближения, Гирс полагал, что король Кароль в силу присущей ему осторожности не доведет дело до заключения военной конвенции с Турцией с принятием на себя определенных обязательств³⁹, поскольку это может создать Румынии осложнения в отношениях практически со всеми балканскими государствами, а отнюдь не только с Болгарией. Скорее он предпочтет иметь свободные руки, будет выжидать, чтобы в конце концов встать на сторону более сильного в споре между государствами региона. Вместе с тем при всей сомнительности румыно-турецкого союза Румыния не только не поддержит Софию в случае болгаро-турецкого военного конфликта, но и сосредоточит свои войска вдоль болгарской границы, что явно невыгодно Болгарии в силу имеющихся у нее с Румынией территориальных проблем. Помимо всего прочего, независимо от изменений общественных настроений, в стране сохранялось сильное австро-венгерское влияние, и Гирс считал маловероятным, чтобы осторожный король согласился бы

румынскую элиту, как не без оснований полагал Гирс, не столько в связи с судьбой этнически близких, но довольно малочисленных куцовлахов, сколько из опасений территориального расширения Болгарии. См.: *Documente privind istoria românilor*. P. 406.

³⁷ АВПРИ. Ф. 151. Оп. 482. Д. 682. Л. 49. По убеждению Гирса, румыны, претендуя на Силистрию, не имели никакого интереса связывать себя с болгарями в военном отношении, но видимостью переговоров хотели произвести впечатление на Стамбул (из донесения 1906 г.).

³⁸ Гирс был прав, в своих донесениях отмечая некоторую общность Турции и Румынии в подходе к проблеме равновесия на Балканах.

³⁹ АВПРИ. Ф. 151. Оп. 482. Д. 683. Л. 44.

связать свою страну союзными обязательствами, которые не были бы одобрены Веной.

На рубеже 1900-х – 1910-х годов, по мере осложнения положения в балканском регионе и назревания острых вооруженных конфликтов всё большее значение приобретала оценка потенциала румынской армии. Его анализ входил в компетенцию аккредитованных в Румынии представителей военного министерства (военных агентов)⁴⁰. Это, однако, не означало, что возглавляемой Гирсом дипмиссии приходилось полностью отстраняться от изучения таких вопросов, особенно на фоне внутривосточной нестабильности в самой России. В ноябре 1905 г., в разгар русской революции, бессарабский губернатор А.Н. Харузин⁴¹ обращался в российское консульство в Яссах за подтверждением информации о сосредоточении вдоль границы по реке Прут румынских войск. Вставал вопрос о том, представляет ли это угрозу целостности российского государства в случае возникновения в Бессарабии серьезных беспорядков в среде молдавских крестьян (чем могли бы воспользоваться прорумынски настроенные агитаторы), усиления сепаратистских тенденций в масштабе всей империи и стремления Румынии при поддержке Австро-Венгрии, используя внутренний кризис, переживаемый Россией, заявить свои территориальные претензии хотя бы на часть Бессарабии. Хотя Гирс считал такого рода опасения преувеличенными, он неустанно держал саму проблему в поле зрения⁴². Учитывая существование в Румынии разного рода панрумынских «патриотических обществ», в условиях хаоса в России пускающих слух о том, что румынский корпус мог бы овладеть при благоприятных условиях Бессарабией, и более того, направляющих через Прут эмиссаров для пробуждения среди молдавских крестьян национальных чувств, бессарабским губернским властям, по его мнению, никак нельзя было упускать всё это из виду⁴³.

⁴⁰ Деятельность русской военной агентуры в балканском регионе в этот период подробно рассматривалась в работах: *Сергеев Е.Ю., Улунян Ар.А.* Не подлежит оглашению. Военные агенты Российской империи в Европе и на Балканах, 1900-1914 гг. М., 2003. С. 352-399; *Каширин В.Б.* Дозорные на Балканах: Русская военная разведка в странах Балканского полуострова накануне и в годы Первой мировой войны. М., 2014.

⁴¹ Сегодня известный больше как видный ученый-этнограф.

⁴² Вопрос этот не раз всплывал и в дальнейшем, судя, в частности, по документам 1908 г., когда русская революция ушла в прошлое, но международные отношения осложнил Боснийский кризис. См.: АВПРИ. Ф. 151. Оп. 482. Оп. 686. Л. 80; Ф. 169/2. Оп.511/2. Д. 2. В Бессарабии распространились осенью 1908 г. слухи о том, что Румыния собирает 100-тысячную армию и размещает ее вдоль Прута в целях противодействия гипотетическому проходу русских войск на Балканы с тем, чтобы помочь Болгарии в войне с Турцией, а Сербии в войне с Австро-Венгрией (а кроме того вооружает население, создает отряды местной самообороны). Гирс считал такого рода предположения не основанными на реальной оценке ситуации. См.: Там же. Ф. 151. Оп. 482. Д. 688. Л. 47, 55.

⁴³ Там же. Д. 2796.

На годы дипломатической службы М.Н. Гирса в Румынии пришлось строительство при иностранной помощи порта в Констанце, «морских ворот» страны, в целом отвечавших современным европейским стандартам, – этой теме, а в более широком плане интеграции (довольно успешной) в румынское государство Добруджи, приобретенной в 1878 г. волей великих держав, и ее румынизации⁴⁴ в документах дипмиссии уделялось большое внимание. Проекты превращения Румынии в морскую державу предполагали и создание военно-морского флота, что, по мнению Гирса, не отвечало российским интересам как знак чрезмерного и слишком демонстративного военного усиления соседней малой страны⁴⁵.

В бытность посланником в Бухаресте М.Н. Гирс уделял должное внимание отношению румынской элиты и более широкого общественного мнения к положению этнических румын в соседних странах – Австро-Венгерской монархии, где более 3 млн. румын проживало в Трансильвании, Банате, Восточной Венгрии, Буковине⁴⁶, а также в Российской империи, где они компактно проживали (численностью более 1 млн. человек) не только в Бессарабской, но и в Херсонской губернии. Российский дипломат обращал внимание на всеобщность убеждения румын в том, что «этнографическая карта» (так определил он карту расселения румын) далеко заходит за пределы «карты политической», т.е. за пределы Королевства Румыния, и это внушает многим надежды на возможность расширения территории страны. Если другие балканские государства, возникшие на развалинах Оттоманской империи, как правило, ограничивают свои «вождедения» пределами этой империи, «взоры Румынии ввиду ее географического положения прикованы к сопредельным и единоплеменным ей провинциям двух политически мощных империй [т.е. России и Австро-Венгрии – А.С.]. Обстоятельство это, обнаружив всю несбыточность румынских мечтаний, тем не менее их не прекращает; лишая их всяких трезвых основ, оно ве-

⁴⁴ Данные о менявшемся национальном составе этого поликультурного края постоянно приводились и в документах российской дипмиссии. Следует иметь в виду, что начиная со средневековья Добруджа была пристанищем для мигрантов и на момент ее вхождения в состав Румынии здесь проживали как мусульмане (турки; потомки переселившихся крымских и буджакских татар), составлявшие в конце XIX в., по встречающимся в источниках данным, не менее трети населения края, так и православные румыны, болгары, греки, а на севере, близ устья Дуная, преобладали переселившиеся целыми селами сюда, на пустующие земли Османской империи, русские старообрядцы-липоване, а также украинцы (выходцы из Запорожской Сечи). И те, и другие проживали в Северной Добрудже компактно. После 1878 г. приглашаются и селятся также немецкие колонисты.

⁴⁵ Чтобы не поощрять такого стремления румынской стороны, он предложил оставить без внимания поступивший из Бухареста в Петербург запрос об аккредитации Россией не только военного, но и военно-морского агента (атташе). См.: АВПРИ. Ф. 151. Оп. 482. Д. 680. Л. 169-170.

⁴⁶ В отличие от других вышеперечисленных земель Буковина входила в состав не венгерской, а австрийской половины дуалистической монархии.

дет к болезненному процессу румынского политического мировоззрения, отымая подчас у местных политиканов всякую уравновешенность»⁴⁷. Правительство, отмечал он также, старается пробудить в своих подданных чувство единения с соотечественниками за рубежом, воспитывая в них идею о будущем соединении под одной властью⁴⁸. Аналогичный «дух румынской солидарности» поверх существующих границ деятельные агитаторы пытались развить в зарубежных единоплеменниках, получая отпор как российских, так и венгерских властей, но иногда имея успех (например, в австрийской Буковине, где румыны обильно представлены в местном сейме)⁴⁹. Главным, наиболее принципиальным врагом румын пропаганда вполне обоснованно представляла венгров, причем глубоко укорененная вражда к ним весьма причудливо сочеталась с принадлежностью обеих стран к Тройственному союзу⁵⁰. Вена, в свою очередь, понимая взрывоопасность трансильванской проблемы, ставящей под угрозу целостность всей конструкции дуалистической монархии, стремилась по возможности переключить внимание румынской элиты с Трансильвании на Македонию и куцовлахский вопрос, а также на Бессарабию.

М.Н. Гирс особо отмечал влияние на усиление румынского национализма⁵¹ как внутренних потрясений 1905-1907 гг. в России, так и острого политического кризиса 1904-1906 гг. в Венгрии, ставшего первым серьезным внутренним вызовом системе австро-венгерского дуализма, продемонстрировав укрепление венгерских националистических сил, готовых поставить перед Веной вопрос о пересмотре базового соглашения 1867 г. Эти события, по оценке русского посланника, придали новую силу «национальным вождениям румын», причем наиболее горячие из активистов лелеяли надежды, что благодаря смутам в двух соседних империях близок час, когда можно будет «наложить руку на Трансильванию» или по крайней мере добиться пересмотра границ в пользу королевской Румынии⁵².

⁴⁷ Донесение от 10 августа 1907 г. См.: АВПРИ. Ф. 151. Оп. 482. Д. 683. Л. 175об.

⁴⁸ См.: Там же. Д. 680. Л. 153-155об.

⁴⁹ См. донесение о приезде делегации румын из Буковины: Там же. Д. 686. Л. 72-73; Д. 1704.

⁵⁰ Там же. Д. 683. Л. 75-78. Возбуждение трансильванских румын против венгров, усилившееся из-за неуступчивости венгерских властей их требованиям, по оценке Гирса, «находит полное сочувствие в их соплеменниках Королевства», а поскольку сношения с венгерскими румынами становятся всё ближе, это порождает «здесь надежду, что трансильванцы, нисколько до сих пор не желавшие присоединения к Румынии, отнесутся благоприятнее к этой сильно лелеяемой здесь мечте».

⁵¹ Уже используя, хотя и крайне редко, это понятие, он чаще прибегал к другим оборотам, такому, например, как «национальное возбуждение».

⁵² АВПРИ. Ф. 151. Оп. 482. Д. 680. Л. 5-5об. Российская дипломатия в лице Гирса, хотя и с некоторой осторожностью, но в целом достаточно позитивно воспринимала румынские национальные устремления в отношении Трансильвании, видя в них (исходя из сугубо прагматических соображений) средство причинить дополнительные неудобства конкурирующей державе (Австро-Венгрии). Сложнее обстояло дело с отвлечением внимания

При этом Гирс в своих депешах в Петербург показывал, что не только вышеупомянутый греко-румынский конфликт из-за македонских куцов-лахов, но куда в большей мере вопрос о положении румын в Трансильвании использовался во внутривластной борьбе королевской Румынии при частой смене правительств и правящих партий: какая бы из партий ни находилась у власти (либералы либо консерваторы с участием «третьих сил»), оппозиция обвиняла действующее правительство в уступчивости, пренебрежении национальными интересами, причем обвиняла в расчете на то, что наберет очки в предвыборной борьбе и, заручившись поддержкой короля, окажется у власти. Наблюдая за перипетиями румынской внутренней политики и критикой разными силами друг друга за невнимание к нуждам трансильванских соплеменников, Гирс неизменно видел в жесткой национальной политике Будапешта фактор в общем благоприятный для России, ибо он способствовал отдалению Румынии от Австро-Венгерской монархии, а значит хотя бы некоторому усилению в ее внешней политике проантантовского и пророссийского вектора.

Вместе с тем «национальное возбуждение» румын, как справедливо отмечал Гирс, касалось напрямую не только западного соседа королевской Румынии, т.е. Австро-Венгерской монархии, но и (пусть в чуть меньшей степени) ее восточного соседа – Российской империи⁵³. С усилением румынского национализма он связывал заметную активизацию в условиях русской «смуты» румынофильского движения бессарабских молдаван, поддержанного извне – она отчетливо проявилась уже в 1906 г. с возникновением в Бессарабии прорумынских печатных изданий. По оценке российской дипломатии, даже если вспомнить историю с мятежным броненосцем, бросившим якорь в румынских водах, события, развернувшиеся начиная с 1905 г. в России и «потрясающие ее внутренний строй», не произвели на румынское общество слишком уж сильного впечатления; при отсутствии у здешнего населения серьезных экономических интересов в России оно, несмотря на близость границы, взирает на происходящее в соседней державе с известным равнодушием, большее внимание привлекает греко-румынский конфликт. Однако это господствовавшее в местном обществе настроение пришлось не по вкусу тем, кто, «не довольствуясь успехами, достигнутыми консервативным правительством в македонском вопросе и

румынской элиты от бессарабского вопроса переориентацией его на Трансильванию, ведь румынский национализм, как отмечалось выше, был оружием, потенциально угрожавшим территориальной целостности обеих империй.

⁵³ Как читаем в одном из донесений, висящая на витрине главной яесской книжной лавки символическая карта исторических молдавских земель с намеком на румынскую принадлежность Бессарабии и Буковины свидетельствует «о бодрствующем ирредентизме румын, усердно насаждаемом и заботливо культивируемом здесь с молодых лет в подрастающем поколении самую школу» – в этом достаточно убедиться, полистав любой румынский учебник истории. См.: Там же. Д. 1704. Л. 26.

считая вероятно настоящий момент особенно удобным для расширения своей националистической пропаганды», был «не прочь вызвать далеко не желательные нам осложнения в Бессарабии», считая состояние умов в этом крае благоприятным для такой деятельности ввиду «сильного ослабления русской административной власти и ее престижа»⁵⁴.

По оценкам Гирса, звучавшим в его донесениях 1906-1908 гг., эта работа румынских агитаторов в Бессарабии пока еще не представляла, как отмечалось и выше, серьезной опасности для целостности российского государства, однако если она не будет своевременно обуздана, то смогла бы увлечь и «благоразумные элементы», приобретя угрожающие масштабы и приведя к совсем нежелательным последствиям⁵⁵. Поэтому не только губернские власти должны были принять соответствующие меры предосторожности; румынскому правительству также следовало бы заняться осевшими в стране поборниками радикальных национальных устремлений из числа коренных бессарабцев (типа бывшего российского политического ссыльного, а ныне яесского профессора Константина Стере, при поддержке Ионела Брэтиану прорвавшегося в румынскую политическую элиту)⁵⁶. И не только ими, но и эмигрировавшими в Румынию русскими социалистами и анархистами, не проявляющими особого интереса к проблеме национального единства румын поверх государственных границ, но склонными (если для этого сложатся условия) использовать и ее как орудие ослабления российской власти⁵⁷. Мощное крестьянское восстание весны 1907 г. в Румынии, и не в последнюю очередь в Запрутской Молдове, в непосредственной близости от российско-румынской границы, лишь усилило озабоченность как дипломатической миссии, так и губернаторской и даже центральной власти, опасавшихся, что усилиями разного рода подстрекателей волнения перекинутся и в Бессарабию с ее отчасти «одноплеменным населением» (этого не произошло)⁵⁸.

⁵⁴ Там же. Ф. 169/2. Оп.511/1. Д. 188. Л. 16-20.

⁵⁵ Там же. Ф. 151. Оп. 482. Д. 680. Л. 128-129об.

⁵⁶ Как говорил Гирс Я. Лаховари, в интересах самого румынского правительства «положить предел предосудительной пропаганде, могущей привести к нежелательным недоразумениям между нашими государствами» (Там же). В связи с деятельностью Стере см.: Там же. Д. 683. Л. 61-65.

⁵⁷ Как констатировал в письме Гирсу русский консул в Яссах, «соседняя страна становится всё более и более излюбленным местом убежища для известной категории русских политических выходцев, поддерживающих деятельные сношения с последователями небезопасных для нас тенденций и домогательств румынского национализма» (Там же. Ф. 169/2. Оп.511/1. Д. 189. Л. 25-26. См. также: Там же. Ф. 151. Оп. 482. Д. 683. Л.134-136об

⁵⁸ Волнения с каждым днем принимают все более тревожный характер, захватывая почти всю страну, телеграфировал Гирс на Певческий мост 12 марта 1907 г., «полагаю, что в виду его эпидемического характера необходимо спешно принять чрезвычайные меры предосторожности, дабы оно не распространилось на Бессарабию» (Там же. Д. 684. Л. 17). См. также: Там же. Д. 683. Л. 145. Весьма показательна также телеграмма Гирсу министра

Как явствует из его депеши, относившейся к 1906 г., Гирс ожидал, что румынское правительство, заинтересованное в российской поддержке в македонском вопросе (давлении на Константинопольскую патриархию в интересах обеспечения прав куцовлахов на пользование родным языком в богослужении), до некоторой степени обуздает своих пропагандистов, в том числе нашедших прибежище в Румынии радикально настроенных выходцев из Бессарабии. Король Кароль, хотя и поощряет развитие национальных стремлений румын, поддерживая непосредственные сношения «с вожаками румынской народности в Трансильвании и Буковине», вместе с тем в силу присущей ему осторожности, приобретенной за четыре десятилетия правления, никак не решится выступить со знаменем национальных воцелений румын, пока для этого не сложатся благоприятные обстоятельства, способные обеспечить его стране безнаказанность. По мнению Гирса, не подлежало, однако, сомнению, что «благодаря крайнему развитию национальных чувств румыны в душе всегда будут сочувствовать всему, что может послужить к сближению бессарабцев с их соплеменниками Королевства»⁵⁹. И сам король внимательно следил за положением в Бессарабии, «лелея, может быть, мечту, что приближается время присоединения этой нашей губернии к Румынской короне»⁶⁰. Хотя обстоятельства для этого не сложились, Гирс призывал быть к ним готовыми.

В своей переписке с бессарабскими губернскими властями (а за его 10-летнее пребывание во главе российской миссии в Бухаресте в этой губернии сменилось несколько губернаторов, в том числе такие яркие фигуры, как князь С.Д. Урусов и А.Н. Харузин) М.Н. Гирс не уставал им напоминать о стремлении румынского правительства к поддержанию среди румын, разбросанных по разным странам, чувств национального единства. «Оставляя в стороне тенденциозные планы о соединении в будущем румынских народностей под одной властью, я не могу не признать, что систематически проводимые в жизнь идеи эти создают в приграничных к Румынии странах весьма ненадежный элемент, тяготеющий по своим симпатиям к своим иностранноподданным сородичам. Существование означенного элемента необходимо иметь в виду при тех или иных осложнениях»⁶¹. Считая важным выявление настроений в приграничных с Бессарабией румынских уездах, Гирс снабдил консульство в Яссах необходимыми инструкциями.

иностраннных дел А.П. Извольского от 11 марта: «Происходящие в Молдавии беспорядки ввиду принятых ими размеров по соседству с нашей территорией весьма озабочивают МВД. Благоволите самым тщательным образом собирать сведения о совершающемся и периодически сообщать таковые министерству по телеграфу» (Там же. Д. 684. Л. 15).

⁵⁹ Там же.. Д. 2796; Documente privind istoria românilor. P. 604.

⁶⁰ Ibid.

⁶¹ См.: АВПРИ. Ф. 151. Оп. 482. Д. 686. Л. 83-84.

В 1906-1907 гг., когда на волне революции в российских политических кругах (и в том числе в Государственной думе) дискутировался вопрос о возможном предоставлении автономии некоторым национальным окраинам империи, вести об этом дошли до российской миссии в Румынии. Исходя из своего дипломатического опыта, Гирс приходил к следующему выводу: каков бы ни был взгляд императорского правительства на возможность предоставления автономии нашим окраинам, нельзя допустить, чтобы автономные стремления были искусственно вызываемы пропагандой далеко не беспристрастной, исходящую из соседнего государства⁶².

Не ограничиваясь в своих донесениях проблемами международных отношений и национальным вопросом, Гирс уделял должное внимание и внутренней политике страны, не отделимой от острой межпартийной борьбы, и ее экономическому развитию. Приоритетным для румынской элиты делом должно было стать, по его глубокому убеждению, разрешение аграрного вопроса, об остроте которого дало знать мощное крестьянское восстание 1907 г. Только принятие чрезвычайных мер могло гарантировать неповторение такого рода потрясений, угрожавших перекинуться и в Бессарабию. Гирс, однако, хорошо осознавал и трудности в преодолении социального конфликта, в котором землевладельцам из знатного боярства и выступавшим от их имени арендаторам (как правило, еврейского происхождения) противостояло обнищавшее крестьянство, по своему материальному положению и культурному уровню отличавшееся в невыгодную сторону не только от румынских крестьян Трансильвании, но и от крестьян Болгарии, где после 1878 г. было по сути ликвидировано феодальное землевладение. По его прогнозам, «немногочисленный, но европейски образованный и опытный в государственном управлении класс землевладельцев – будь то консерваторы или либералы – привыкший сосредоточивать в своих руках все политическое влияние в стране, не легко расстанется со своим привилегированным положением, а с другой стороны, темные народные массы, полные несбыточных надежд на возмещенные реформы, едва ли удовлетворятся теми полумерами», на которые готово пойти правительство⁶³. На путь открытого выражения недовольства, продолжал он, их будет толкать пропаганда социализма, свившего себе гнездо в Румынии усилиями, не в последнюю очередь, выходцев из России. Вместе с тем по мере развертывания реформ, которые проводило либеральное правитель-

⁶² Там же. Д. 683. Л. 65. Если даже допустить, что Бессарабия действительно «стала уже настолько русской губернией, что никакие сепаративные стремления не могут иметь там места, все же не следует терять из виду, что румыны Королевства иначе смотрят на дело; - они нисколько не отказались еще от надежды на возможность, хотя бы в отдаленном будущем, воссоединения с Румынией этой области, населенной их сородичами», - читаем в другом донесении Гирса (1908): Там же. Д. 688. Л. 57-60.

⁶³ Там же. Д. 683. Л. 129-130.

ство с участием молодого Брэтиану, Гирс уже был склонен предостерегать от чрезмерного радикализма реформаторов, по его мнению, чересчур увлеченных улучшением быта румынского крестьянина в ущерб законным интересам землевладельцев. Слишком радикальным ему показался принятый закон об ограничении площади арендуемых земель, ставивший его инициаторов из либерального лагеря в очень уязвимое положение перед лицом политических противников из стана консерваторов, которые после возвращения к власти предпримут усилия для его пересмотра, что не будет способствовать внутривластной стабильности⁶⁴.

В донесениях дипмиссии не обходились стороной и проблемы экономических связей России и Румынии. Гирс не раз доводил до сведения Петербурга, что русским предпринимателям имело бы смысл воспользоваться очевидными трениями в торговых отношениях Румынии с Австро-Венгрией в интересах продвижения российских товаров на румынский рынок⁶⁵. По мнению дипмиссии, Россия могла бы успешно выступить в качестве поставщика железнодорожного подвижного состава, рельсов и других продуктов металлургии, причем ее более активное присутствие в экономике стало бы, как постоянно подчеркивал Гирс, и фактором расширения политического влияния в Румынии. В то же время существовала установка не оказывать прямого содействия румынским фирмам в их проникновении на российский рынок, ибо это не способствовало бы развитию отечественного производства в соответствующих отраслях экономики⁶⁶.

Высокий профессионализм М.Н. Гирса как карьерного дипломата позволял ему нередко давать верные прогнозы, касавшиеся как хода внутривластной борьбы в Румынии, так и эволюции ее внешней политики. Довольны точны были его характеристики отдельных политиков. Так, в одной из телеграмм 1908 года, адресованных в МИД, он предвидел большое политическое будущее И. Брэтиану младшего, «несомненную роль его

⁶⁴ Там же. Д. 686. Л. 60-61.

⁶⁵ Как отмечалось выше, существовало противодействие венгерских аграриев ввозу в пределы двуединой монархии конкурентоспособной румынской аграрной продукции. Тем не менее, в 1909 г. после длительных проволочек Вена пошла на продление двустороннего торгового договора на достаточно выгодных для Бухареста условиях, что поставило Румынию в более благоприятное положение в сравнении с Сербией и Болгарией. Эта уступка, ставшая дипломатическим успехом румынской стороны, была связана с заинтересованностью Австро-Венгрии в том, чтобы заблокировать возникшую на фоне Боснийского кризиса возможность сближения Румынии с Сербией, а в конечном итоге и с Россией.

⁶⁶ Как писал российский консул в Яссах в декабре 1907 г. в оргбюро всероссийского союза экспортеров и торговых посредников, «было бы однако неосновательно ожидать от Русского Консульства деятельного участия или хотя бы только содействия в таком предприятии, как задуманное Оргбюро систематическое поощрение и облегчение иностранного ввоза в Россию к явному ущербу родной промышленности». См.: АВПРИ. Ф. 169/2. Оп.511/2. Д. 189. Л. 123.

в дальнейшем направлении политической жизни страны»⁶⁷. Отмечая его крайний национализм и политический цинизм, выразившийся в готовности воспользоваться внутренними проблемами в Российской империи для активизации пропаганды в Бессарабии⁶⁸, он в то же время обращал внимание на присущие ему гибкость и тактическое мастерство, проявлявшееся в склонности к «свободе рук», нежелании связывать себя далеко идущими обязательствами ни с одной из противостоящих сторон (будь то Тройственный союз или Антанта), в умении выжидать, чтобы встать в конце концов на сторону потенциального победителя – эта тактика в полной мере использовалась в его деятельности во главе румынского правительства в годы Первой мировой войны – постоянные зигзаги Брэтиану, нарушения им договоров, измены недавним союзникам воспринимались во всем мире как апофеоз политической беспринципности, но позволили королевской Румынии не только оказаться в стане победителей, но почти вдвое увеличить свою территорию⁶⁹. В полной мере сбылись в 1918 г. и прогнозы Гирса 1906-1907 гг. касательно притязаний Румынии на Бессарабию, с которыми она не преминет выступить в условиях глубокого внутриполитического кризиса в Российской империи, угрожающего ее развалом.

Говоря же об общей динамике российско-румынских отношений в период пребывания М.Н. Гирса во главе дипмиссии в Бухаресте, то она была позитивной, во многом и благодаря усилиям его как дипломата, успешно и последовательно проводившего на своем конкретном направлении общую линию российского МИДа. Как справедливо заметили румынские историки Ф. Соломон и А. Кушко, «конечно, было бы преувеличением утверждать, что напряженность и взаимная подозрительность, настолько часто проявлявшиеся в течение двух десятилетий после Берлинского конгресса, совершенно исчезли, или что Российская империя перестала играть роль некоего “другого”, угрожающего и всегда присутствующего во внешнеполитических соображениях румынских властных структур. Это являлось, скорее, лишь началом постепенной “нормализации” образа России, которая достигнет своей кульминации лишь в период Балканских войн и будет окончательно “освящена” визитом Николая II в Констанцу в июне 1914 г. «И все же, в эти годы появлялись многократные примеры совместимости российской и румынской внешней политики, которые с трудом можно было бы представить ранее. Такая динамика была обусловлена, прежде всего, относительно осторожной политикой России в балканском регионе, начало которой было положено соглашением 1897 г. между Австро-Вен-

⁶⁷ Там же. Ф. 151. Оп. 482. Д. 686. Л. 223-224об.

⁶⁸ Там же. Л. 146-148.

⁶⁹ См.: Виноградов В.Н. Румынский сфинкс Ионел Брэтиану // До и после Версаля. Политические лидеры и идея национального государства в Центральной и Юго-Восточной Европе / отв. редактор А.Л. Шемякин. М.: Инслав РАН, 2009. С. 196-220.

грий и Россией»⁷⁰. Россия все более воспринималась румынской элитой как потенциальный партнер по серьезному диалогу в условиях изменения баланса сил в Юго-Восточной Европе.

Донесения и телеграммы Михаила Николаевича Гирса в МИД Российской империи в бытность его посланником в Румынии в 1902 – 1912 гг. – ценный источник по истории русско-румынских отношений в начале XX в., позволяющий дать их более полную картину и в определенной мере раскрывающий методы, к которым в данный исторический период российская дипломатия прибегала в этой соседней стране, имевшей немалое стратегическое значение для политики Санкт-Петербурга на балканском направлении.

⁷⁰ Documente privind istoria românilor. P. 45.

ISTORIE LOCALĂ

Sergiu Tabuncic*

O ÎNTREPRINDERE GASTRONOMICĂ CU FUNCȚIE MIXTĂ DIN CHIȘINĂU: RESTAURANTUL ȘI MAGAZINUL PODSUDEK (1937-1938). PUBLICITATE, MENIU, PREȚURI, MUZICĂ ȘI DANS**

A MIXED-PURPOSE GASTRONOMIC ENTERPRISE FROM CHISINAU: THE PODSUDEK RESTAURANT AND SHOP (1937-1938). ADVERTISING, MENUS, PRICES, MUSIC AND DANCING

Rezumat: Unele articole de ziar, oferind mărturii inedite, sunt o oglindă ce nu fletează, ci reflectă realitățile fără retușuri, uneori excesiv de dramatic. Aceste surse se asimilează documentelor primare, dând posibilitatea unei cercetări obiective prin coroborări cu alte materiale, după care se conturează anumite certitudini de evoluție. Pe baza analizei unui articol al lui Volbură Poiană Năsturaș din cotidianul *Gazeta Basarabiei* și prin explorarea materialului publicitar, ancheta noastră pune în lumină unele aspecte ale istoriei restaurantului Podsudek din Chișinău (1937-1938). Aceste izvoare furnizează variate informații despre starea sanitară a stabilimentului și calitatea personalului, despre meniuri și prețuri, despre programele artistice ale localului. În afară de restaurant, în aceeași incintă funcționa un magazin specializat în comercializarea produselor fabricii de mezeluri Podsudek din Cernăuți. În felul acesta, întreprinderea Podsudek din Chișinău era o unitate gastronomică cu funcție mixtă: magazin și restaurant.

Cuvinte-cheie: Podsudek, restaurant, magazin, Cernăuți, Chișinău, publicitate, meniu, preț, Alla Baianova, George Ipsilanti, muzică jazz, dans.

* **Sergiu Tabuncic**, doctor în istorie, cercetător științific coordonator la Institutul de Istorie al USM, <https://ror.org/0475kvb92>.

** Studiul a fost elaborat în cadrul Proiectului: Coordonatele modernizării social-economice, politice, administrative și culturale în Moldova, Basarabia, RASSM, RSSM și Republica Moldova în context regional și european (studii, documente, sinteze). Codul proiectului: 010401.

Abstract: Some newspaper articles, by offering previously unpublished testimonies, are a mirror that does not flatter, but reflects facts without any retouching, sometimes excessively dramatically. These sources can be assimilated into primary documents, offering the possibility of an objective research throughy corroboration with other materials, ultimately shaping some evolution certainties. Based on the analysis of an article by Volbură Poiană Năsturaș in the newspaper *Gazeta Basarabiei* and by exploring the advertising material, our investigation sheds light on certain aspects of the history of the Podsudek restaurant in Chisinau (1937-1938). These sources provide valuable and varied information about the establishment's sanitary condition, the quality of its staff, its menu and prices, as well as its artistic programs. Apart from the restaurant, a shop specializing in selling product from Podusek sausage factory in Cernauti also operated on the same premises. Thus, the Podsudek enterprise in Chisinau was a gastronomic establishment with a mixed function: both a shop and restaurant.

Keywords: Podsudek, restaurant, shop, Cernauti, Chisinau, advertisement, menu, price, Alla Baianova, George Ipsilanti, jazz music, dance.

Sub numele de Volbura Poiana, ofițerul și scriitorul Volbură Poiană Năsturaș¹, băștinaș de prin mijlocul Moldovei din dreapta Prutului, semnala „*Gazelei Basarabiei*” (27 septembrie 1937)² nefericita experiență trăită în restaurantul „Podsudek” din Chișinău. Articolul respectiv cuprinde impresii despre aspectul neîngrijit al curții și localului, ținuta și manierele grotești ale chelnerului, taraful ce interpreta melodii greu de ascultat, prestația repugnantă a grupului de dans, la care se adaugă constatarea despre starea gravă antisanoitară a instalațiilor igienice.

Volbura Poiana decide să ia masa în seara zilei de sâmbătă, 25 septembrie 1937, într-un restaurant din capitala Basarabiei, împreună cu un amic. Își doreau să se răsfețe cu bunătăți gastronomice tradiționale, preferințele pornind de la respirarea unui „aer de mititel sau de cotlet de purcel, bine fript, pe varză”, numaidecât cu băutură autentică alături, răcită în frapieră. Totul, firește, într-o atmosferă caldă și primitoare. Iar reușita sau nereușita deservirii consumatorilor depindea de personalul de serviciu. Între speranțe și temeri cu privire la instruirea chelnerilor, Volbura Poiana alege să viziteze restaurantul „Podsudek”. Înainte de aceasta, nu mai fusese vreodată acolo. Chelneri buni nu mai întâlneau niciodată în vreun restaurant din Chișinău, lucru surprinzător dacă ne gândim că buna servire a consumatorului este esențială în industria ospitalității³.

¹ Despre personalitatea acestuia vezi: Horia Truță, *Volbură Poiană-Năsturaș*. În: *Arca. Revistă de literatură, eseu, arte vizuale, muzică*. Apare sub egida Uniunii Scriitorilor din România. Editor: Consiliul Județean Arad prin Centrul Cultural Județean Arad. Nr. 4-5-6 (301-302-303), 2015 (disponibilă în format pdf: <https://shorturl.at/BQUfW>). Moștenirea sa literară include și o plachetă de versuri dedicate provinciei dintre Prut și Nistru: Volbură Poiană Năsturaș, *Basarabia. Poezii*. Chișinău, Tipografia Tiparul Moldovenesc, 1934, 29 pag.

² Vezi textul lui Volbura Poiana în Anexele articolului nostru.

³ O listă bilingvă în română și rusă a restaurantelor chișinăuene cu adresele lor, din 1924, vezi în: *Anuarul orașului Chișinău și al județelor din Basarabia precum și Calendarul pe anul 1924*. Chi-

Restaurantul „Podsudek” se afla în partea de sus a vechii vetre moldovenești a Chișinăului, într-o curte înconjurată de case. Accesul în ogradă se făcea printr-o poartă cu prag de la care pornea un mic gang. Volbura Poiana zice că doamnele în pantofi cu toc ar fi străbătut cu greu acel loc de trecere, din cauza caldarâmului cu pietre colțuroase. Percepția asupra curții i-a fost negativ influențată de ambi-anța ei opacă și dăunătoare: construcțiile împrejmuitoare răspândeau un miros de mucegai și obturau lumina și așa slabă aruncată de becuri, inducând o stare de anosteală. Totuși, citindu-l atent pe Volbura Poiana, ne dăm seama că lumina nu era chiar atât de firavă. De pildă, trupurile dansatoarelor localului erau revelate până într-atâta, încât le-a făcut o descriere amănunțită.

O dezamăgire i se conturează după ce descoperă în capătul curții o terasă deschisă cu pereți, desenele murale fiind o „mâzgăleală”. La terasă, proaspeții clienți își aleg o masă liberă, dar abia iau loc pe scaune, că i-a și năpădit un chelner: „Deodată se repede un om sălbatic la masa noastră, trântind în nas o listă de mâncare”. „E chelnerul Chișinăului” – declară Volbura Poiana, dând o formulare sintetică unei situații particulare. Ar fi un personal ce strivește standardele de comportament moral și conduită profesională și care nu respectă nici normele de igienă. Veșmintele profesiei i-ar fi străine chelnerului. Aducerea preparatelor se face într-un timp prea lung, încât oamenii încep să ștepe la el. Din neîndemânarea lui, în timpul servirii exista riscul să se păteze cu mâncare îmbrăcămintea clienților.

Volbura Poiana se mârșește că meniul înfățișa felurile de mâncare într-o limbă română caricaturală ce venea să batjocorească „limba cronicarilor moldoveni, a lui Miron Costin, cel fierestuit⁴, a lui Neculce, a lui D. Cantemir”. Iată bucătăria cu pricina: „Aperetive, icră tarama, scumbrie maionez, marinad, de dunerea, salat de scrumbie, rinichi de porc, mumița, ujer, frigarii de porc, brizol movilov, suprem de volai, satern, bijoace burju”.

Ar trebui să apelăm la alfabetul culinar românesc pentru a descâlci denumirile bucatelor din meniul respectiv. Unele rămân o enigmă. Pe altele le-am limpezit: aperitive, icre tarama, salată de scrumbie marinată de Dunăre, maioneză, rinichi de porc, momiță, ujer, frigărui de porc⁵.

șinău, Editura Ș. Șapocinic. *Адресно-справочная книга Весь Кишиневъ съ уездами Бессарабіи и Календарь на 1924 годъ*. Кишиневъ, Издание III. Шапочника, p. 161; Pentru o listă similară, în limba română, din 1940, vezi: *Anuarul Chișinăului pe anul 1940*. Alcătuitori: Al. Terziman și I. Kalughin. Chișinău, Editura Arpid, 1940, p. 87, 111.

⁴ (Notă S. Tabuncic) Se are în vedere osândirea lui Miron Costin la moarte tragică, în decembrie 1691, „când au pus Costantin Cantemir-vodă de i-au tăiat capul în Roman” (fapte povestite de Ion Neculce cronicarul). Pe urmă, Costantin Cantemir își va regreta porunca nedreaptă ce a curmat viața lui Miron Costin, cel acuzat, fără dovezi, că ar fi complotat împotriva sa. Zvonul fals fusese lansat de fratele lui Miron, Velico mare vornic. Despre cauzele și împrejurările uciderii fraților Costinești vezi: I. Tanoviceanu, *Marele spătar Ilie Țîfescu și omorîrea lui Miron și Velișco Costin. Cu 1 stampă*. În: *Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice*. Seria II, Tomul XXXII (extras), București, 1910, p. 1-38.

⁵ Pentru orientare în rețetele românești din perioada interbelică vezi: *Dictatura gastronomică. Carte de bucătărie. 1501 feluri de mâncări*. Prefața de Constantin Bacalbașa. București, Tipografia ziarului Universul, 1935.

Despre oferta de bucate de la „Podsudek”, Volbura Poiana făcea următoarea aserțiune: „Această listă poate fi a oricărui restaurant din înstrăinatul Chișinău”. Este o percepție pesimistă asupra unui oraș rupt de românism și o generalizare privind condiția limbii române în urbe.

Găsim în relatările contemporanilor lui Volbura Poiana mărturii despre stările de lucruri mult mai bune în stăpânirea limbii române în Chișinăul anilor 1930. Din acest deceniu, există numeroase dovezi despre îmbunătățirea comunicării în limba română. O înrăurire pozitivă asupra procesului a avut-o prezența în oraș a regătenilor, precumpănitor ieșeni (angajați în varii funcții profesionale). Totodată, este adevărat că starea limbii române la Chișinău, în anii 1920, încă era una precară. S-a atras atenția că orașenii explorau diverse idiomuri străine care formau un gerg. Pe scurt, românii din țară, vizitând Chișinăul, se izbeau de un „limbaj macaronic” adânc infiltrat în felul de a vorbi și de a se exprima al localnicilor⁶.

Un ingredient al reușitei unei petreceri este muzica. Restaurantul „Podsudek” ținea să-și întâmpine vizitatorii cu o atmosferă de voie bună, pe care tariful localului avea chemarea să o scoată în evidență. În compania unor muzicanți de ispravă, clienții trebuiau să savureze alături de bucatele și băutura preferată și o porție de bună dispoziție.

Nu știm dacă tariful era o formație pe gustul celor mai mulți vizitatori ai restaurantului. Cert este un lucru: prestația trupei l-a indispus pe Volbura Poiana, care nu digera melodiile unor muzicanți lipsiți de valoare, dar plini de sine. Pe aceștia îi compară cu lăutarii de la baștina sa, afirmând următoarele: „Cântau mai armonios țiganii mei în comuna Galbeni, din județul Roman, în acea comună unde m-am născut, decât pretențioșii artiști de la Podsudek”.

Se pare că tariful restaurantului era puțin numeros, dar din bandă sigur nu lipseau vioristul și tobașul. Vioristului, care era și conducătorul orchestrei, i-a dat următoarea descriere: „Primașul, ca un paralytic, tremură mai abia decât arcușul, cu ochii întorși la cucoane”. În loc de sunete plăcute, Volbura Poiana s-a confruntat cu un „scârțâit de instrument lung și miorlăituri” – scoase de muzicanți ce cântau la instrumente cu coarde, poate și la instrumente aerofone. Bătăile tobei nu accentuau pulsul melodiei, ci se transformau în bubuituri asurzitoare, dublate de trăsnete de talgere. Își închipuia că trăiește într-un vacarm apocaliptic: „Îmi părea că zbuciumul sunetelor ajunge la capătul pământului – de unde se întoarce iar în urechi”. Ar fi niște cântece improvizate parcă de muzicanți de ocazie, dar nu știm dacă aceste melodii au exasperat și alți vizitatori ai „Podsudek”-ului.

Volbura Poiana comentează și spectacolul de dans al restaurantului, care ar fi fost o aberație culturală îngăduită la vedere. Aflăm că reprezentația coregrafică

⁶ Lidia Prisac, „Limbajul macaronic” în Chișinăul interbelic. În: *Sesiunea științifică a Departamentului Istoria Românilor, Universală și Arheologie. Ediția IX. În memoria Ion Niculiță (1939-2022)*. Vineri, 26 mai 2023. Program. Rezumatele comunicărilor. Universitatea de Stat din Moldova, Facultatea de Istorie și Filosofie. Editor: Aurel Zancu. Chișinău, CEP USM, 2023, p. 71-72.

„A pus în morișcă trei fete scofălcite și un valet”, iar mesajul dansului era că aceștia „își zburdă oasele înaintea lumii”. Neavând vreun simț al coordonării, interpreții compromiteau buna desfășurare a demersului artistic: „Nici o armonie în ritmul dansului, n-au îndoiri de linii în lungul coapselor”.

Volbura Poiana ar fi un prețuitor al frumuseții feminine, dacă ar răzbate contururi expresive, chiar prin dezgolirea parțială a trupului: „Înțelegem: dansatoarea poate să-și dezvăluie formele până la șolduri, ca să-și înfățișeze geometria trăsăturilor, să-ți desfete ochiul, să-ți trezească sentiment de admirație pentru făptura pe care o respectăm”. În pofida luminii reduse, scoate cele trei fete din câmpul frumuseții, șarjând: „Dansatoarele de la Podsudek prezentau fusele picioarelor într-o totală lipsă de armonie feminină, carne moale ca răcitură, produse de scârbă”.

Oare dansatoarele s-au simțit vexate de total nepotrivita punere în scena presei? Cine știe, cu adevărat, câți admiratori o fi avut aceste artiste? Iar vreun craidon, care nîcîcînd nu tace, ar spune că Volbura Poiana s-a exprimat rău prin cuvînt. De aceea, ținem minte că totul se rezumă la discutabilul „bun gust” al fiecăruia și la alegerea pe care o face. Frumusețea feminină, de cînd e lumea, este cîntărită diferit.

Observațiile lui Volbura Poiana dezvăluie o gravă amenințare pentru securitatea sanitară a restaurantului. Condiția veceului l-a oripilat: „Acel loc, este o batjocură a tot ce se poate chema om, nerușinată murdărie, pe care țiganii ar scuipa-o”. Dezastrul pe care l-a găsit anula „noțiunea de igienă umană și animală”.

O anume formulare a lui Volbura Poiana ține de o prejudecată etnică. El o împărtășește prin comparația de mai sus care tratează țiganii pe nedrept. Prejudecata este negativă și transmite ideea că aceștia erau mai refractari în respectarea normelor generale de igienă. Este unul dintre stereotipurile legate de acest grup etnic, adînc înrădăcinate în mentalul românesc interbelic și care produc efecte și în prezent.

O chestiune sesizată de Volbura Poiana ar fi specula practică la „Podsudek”. „Ajungem la totala ruină a sănătății noastre cu astfel de restaurante”, unde patronii lor „de obicei nu au în vedere decît să diminueze vîlga omenească, sub orice formă”. Flagelul trebuia înfrînat și reprimat. Volbura Poiana susține că speculanții Chișinăului erau „străinii”, evitînd specificarea etniei lor. În orice caz, era tentat să-i înfiereze pentru lăcomia de câștig ilicit, ce strivește consumatorul, economic și moral.

Gusturile alimentare ale lui Volbura Poiana s-au dovedit a fi peste măsură de exigente. El își termină articolul cu o notă culinară – că friptura nu i-a fost pe plac. Ne amintim că de la început i-a venit poftă de carne friptă. Nu spune dacă a fost sau nu preparată bine, poate a rămas parțial crudă, dar zice că la înghițituri îi rămînea în gât, ca un nod⁷.

⁷ Senzația de nod în gât, cunoscută și sub numele de glob faringian, nu reprezintă o amenințare pentru sănătate. Afecțiunea poate avea multiple cauze, variînd de la factori fiziologici la cei psihologici. Pe fundalul expunerii lui Volbura Poiana, expresia dobîndește, firește, un accent vitriolant.

În continuare, vom examina materialele publicitare ale întreprinderii gastronomice „Podsudek”, publicate în „*Gazeta Basarabiei*”. Întreprinderea era alcătuită din două unități: magazin și restaurant. „Podsudek”-ul din Chișinău era reprezentanța Fabricii de mezeluri⁸ „Podsudek” din Cernăuți, care își deschisese filiale și în alte orașe⁹. La Chișinău, magazinul și restaurantul „Podsudek” ocupau un imobil cu subsol și etaj și o curte, pe strada „Regina Maria”.

Fabrica „Podsudek” din Cernăuți și-a înființat la Chișinău un magazin specializat precum și o Grădină – Restaurant de vară. Un aviz publicitar din 30 mai 1937 semna că deschiderea restaurantului pe lângă magazin urma să aibă loc în scurt timp¹⁰.

Magazinul și restaurantul aveau regimuri de funcționare ce păreau a se suprapune. Referitor la programul de lucru al magazinului și la unele preparate, reclamele din 5 aprilie și 9 octombrie 1937 precizau: „Se servește grătar special de la ora 12 amiază până la ora 1 noaptea. Toată ziua gustări calde” și alte feluri de bucate¹¹. Se găsește „Grătar special de la prânz până la închidere” în grădina restaurantului, notează reclama din 29 august 1937¹².

⁸ Reclamele din anul 1924 (*Anuarul orașului Chișinău 1924*, p. 37, 172 și în pagini nenumotate) atestă fabrica automată de mezeluri G. Grabois & Fii din Chișinău, din strada Dabija Vodă (fosta Svecinaia [rus.: Свечная]) nr. 33. Magazinul întreprinderii se afla în Piața Nouă nr. 122. Alte două fabrici de mezeluri – Covalschii L. și Bociarov P., se localizau în strada Pușkin nr. 14. O reclamă a fabricii de mezeluri Moștenitorii L.L. Covalschi S.A. din strada Regele Carol I (fosta Pușkin) nr. 14, telefon no. 29, apare în *Tabloul cu denumirea străzilor din cuprinsul municipiului Chișinău aprobat de Primărie pentru anul 1937*. Chișinău, Ediția Biroului de reclame și Agenției de publicitate Ș. Șapocinic, 1937, p. 1 (nenumotată). În anul 1940, la Chișinău funcționau patru fabrici de producere a mezelurilor: Grabois și Fii (strada Sturdza nr. 33; telefon no. 16-56); S.A.R. Covalschii L.L. (strada Regele Carol I nr. 14); Poleacov H. (strada Alexandru cel Bun nr. 11) și Poleacov I. (strada Buna Vestire nr. 19). Fabricile purtau numele întemeietorilor sau proprietarilor. În plus, fabricii Grabois și Fii i se detaliază anul fondării – 1888 (*Anuarul Chișinăului 1940*, p. 64, 88). Materiale publicitare și fotografii din perioada țaristă și interbelică ale fabricii și magazinelor Ковальский Л.Л./L.L. Covalschi se regăsesc pe site-ul „Мой город Кишинёв” (OldChisinau.com) (<https://shorturl.at/nv4Kn>).

⁹ Un ghid al orașului Iași din anul 1932 atestă un magazin de mezeluri Podsudek pe strada Lăpușneanu (Aurica Ichim, *Strada Lăpușneanu. Schiță istorică*. În: Ioan Neculce, *Buletinul Muzeului de Istorie a Moldovei* (serie nouă). VIII-IX, 2002-2003. Complexul Muzeal Național „Moldova” Iași. Iași, 2003, p. 107-108). În anul 1943, la București, pe strada Apele Minerale nr. 39 era amplasată întreprinderea St. Podsudek, S.A., pentru industria cărnii (*Monitorul Oficial. Regatul României. Partea I-a*. București, Imprimeria Centrală. Anul CXI – Nr. 31, Sâmbătă 6 februarie 1943, p. 1063). Având 28 de salariați și forța motrice instalată 128 H.P., întreprinderea Podsudek (specificul: conserve, carne) a fost naționalizată în anul 1948 (Alexandru Cebuc, *Naționalizarea principalelor mijloace de producție din București – 11 iunie 1948*. În: *Materiale de Istorie și Muzeografie*. Muzeul de Istorie a orașului București. Volumul IV. București, 1966, p. 229).

¹⁰ *Gazeta Basarabiei* (în continuare se va cita: GB), Anul III, No. 461, Duminică 30 mai 1937, p. 2 (Viața locală).

¹¹ GB, Anul III, No. 418, Luni 5 aprilie 1937, p. 4 (Ultimele știri); GB, Anul III, No. 574, Sâmbătă 9 octombrie 1937, p. 4 (Ultimele știri).

¹² GB, Anul III, No. 539, Duminică 29 august 1937, p. 4 (Ultimele știri).

Nefiind un stabiliment de lux destinat doar persoanelor cu venituri mari, restaurantul „Podsudek” țintea un segment larg de clientelă. Din baza de vizitatori făceau parte și cadrele ofițerimii (iar ofițer era și Volbura Poiana), care puteau fi atrase cu ajutorul publicității, inclusiv. Bunăoară, dintr-un aviz din 13 aprilie 1937 aflăm că restaurantul nu era interzis armatei și altor organisme militare – „Frequentarea pentru d-nii ofițeri este permisă”¹³. În cazul ofițerilor în armată, permisiunea pentru accesul lor în restaurante putea emana dintr-un ordin al Garnizoanei Chișinău.

Restaurantul „Podsudek” folosea în reclame sintagmele „Serviciu ireproșabil”/„Serviciul ireproșabil” (25 și 29 august 1937)¹⁴, vrând să garanteze vizitatorilor o deservire perfectă. În asemenea localuri, clienții năzuiau să găsească o ambianță plăcută, o atmosferă de destindere și reconfortare, pe fondul unei solitudinini din partea personalului. În pofida acestei asigurări, restaurantul „Podsudek” l-a făcut pe Volbura Poiana să nu mai voiască a-i călca vreodată pragul.

O modalitate de captare a clienților a constat în utilizarea reclamelor cu mesaje privitoare la prețuri. Anunțurile de prețuri joase sau de reduceri de preț dădeau clientului impresia că economisește și cumpără mai mult, sporindu-i satisfacția. Legate de grădina restaurantului, o reclamă din 30 mai 1937 ademenea vizitatorii prin „Prețuri moderate”¹⁵, iar alta, din 25 august 1937, îi momea prin „Prețuri modeste”¹⁶. Și reclamele magazinului aduceau oferte avantajoase prin reducerea prețurilor. Cea din 1 martie 1937 dezvăluia: „Pentru a menține clienții vechi și a obține clienți noi am scăzut simțitor prețurile pentru mezeluri, salate și paștete”. Se mai nota că fabrica de mezeluri „Podsudek” din Cernăuți era furnizoarea Casei Regale¹⁷, crezându-se că acest fapt poate influența preferințele consumatorului.

Unele reclame ale întreprinderii „Podsudek” vizează îmbunătățirile aduse imobilului și modificările făcute în spațiul de lucru. Pe data de 5 aprilie 1937 se finaliza extinderea încăperii magazinului – „Astăzi deschiderea! Magazinul pentru desfacerea produselor de mezeluri, șuncă și salam a renumitei fabrici ST. Podsudek. Str. Regina Maria colț Alexandru cel Bun. Aduce la cunoștința onor. sale clientele că începând de astăzi și-a mărit localul”¹⁸. Purtând aceeași dată, numărul următor al ziarului inserează același text publicitar, dar cu o diferență de o zi în datarea evenimentului – „[...] că începând de ieri și-a mărit localul”¹⁹. „Am mărit localul nostru” – în felul acesta era titrată o publicitate a magazinului din 13 aprilie 1937²⁰.

¹³ GB, Anul III, No. 423, Marți 13 aprilie 1937, p. 2 (Viața locală).

¹⁴ GB, Anul III, No. 535, Duminică 25 august 1937, p. 4 (Ultimele știri); GB, Anul III, No. 539, Duminică 29 august 1937, p. 4 (Ultimele știri).

¹⁵ GB, Anul III, No. 461, Duminică 30 mai 1937, p. 2 (Viața locală).

¹⁶ GB, Anul III, No. 535, Duminică 25 august 1937, p. 4 (Ultimele știri).

¹⁷ GB, Anul III, No. 388, Luni 1 martie 1937, p. 2.

¹⁸ GB, Anul III, No. 418, Luni 5 aprilie 1937, p. 4 (Ultimele știri).

¹⁹ GB, Anul III, No. 419, Luni 5 aprilie 1937, p. 3 (Ce se petrece în Basarabia).

²⁰ GB, Anul III, No. 423, Marți 13 aprilie 1937, p. 2 (Viața locală).

Menținerea condițiilor sanitare optime la întreprindere depindea de ventilația clădirii. Ventilația naturală nu asigura pătrunderea în subsol a cantității suficiente de aer proaspăt și înlăturarea din încăperea aerului viciat. Soluția a constat în instalarea unui sistem electric de ventilație, care realiza schimbările de aer în spațiile interioare. Această dotare tehnică era semnalată în reclamele din 9 și 10 octombrie 1937 – „Subsolul renovat cu ventilație electrică s-a redeschis”²¹.

Potrivit lui Volbura Poiana, closetul restaurantului era într-o stare deplorabilă, probabil de multă vreme. Grupul sanitar necesita o reabilitare urgentă, ceea ce se putea face prin primenirile aduse „Podsudek”-ului la sfârșitul anului 1937. Pentru scurt timp, activitatea sa a fost sistată. Avizul din 13 decembrie anunța: „Din cauza reparațiilor întreprinderea noastră va fi închisă câteva zile”²². Indirect, avizul denotă legăturile funcționale și circuitele complementare care existau între încăperile magazinului și restaurantului.

În reclamele magazinului din anul 1937, pe lângă mezeluri, șuncă, salam, salate, paștete, gustări calde și grătar special, de care am mai pomenit, apare „ciorba de potroace”²³, „paste, sandvichuri și alte diferite gustări delicioase”²⁴. Sortimentul băuturii includea branduri de bere românească și vinuri de calitate superioară. „Bufet de prim rang”²⁵ – așa era prezentată bucătăria magazinului cititorilor „*Gazetei Basarabiei*”.

Fabrica „Podsudek” din Cernăuți acorda o atenție sporită prospețimii, realizând livrări zilnice de produse către magazinul din Chișinău²⁶. Bufetul magazinului asigura condiții pentru a servi masa pe loc, iar magazinul vindea produse pentru consum la domiciliu.

Cât privește Grădina – Restaurant, în reclamele ei din primăvara și vara anului 1937 nu lipsește grătarul spaniol²⁷. Din băuturi erau disponibile berea Bragadiru și diverse tipuri de vin, prezentate drept „Vinuri alese”²⁸, „Vinuri selecționate”²⁹ și, mai mult încă, „Vinurile cele mai selecționate”³⁰.

În lunile februarie și martie 1938, restaurantul „Podsudek” propunea clienților o servire rapidă a mesei, la prețuri unitare. Sortimentul standardizat se baza pe un singur fel de incluzând de asemenea băuturi alcoolice și nealcoolice

²¹ GB, Anul III, No. 574, Sâmbătă 9 octombrie 1937, p. 4 (Ultimele știri); GB, Anul III, No. 575, Duminică 10 octombrie 1937, p. 2 (Viața locală).

²² GB, Anul III, No. 630, Luni 13 decembrie 1937, p. 4 (Ultimele știri).

²³ GB, Anul III, No. 388, Luni 1 martie 1937, p. 2.

²⁴ GB, Anul III, No. 418, Luni 5 aprilie 1937, p. 4 (Ultimele știri); GB, Anul III, No. 423, Marți 13 aprilie 1937, p. 2 (Viața locală); GB, Anul III, No. 574, Sâmbătă 9 octombrie 1937, p. 4 (Ultimele știri).

²⁵ GB, Anul III, No. 423, Marți 13 aprilie 1937, p. 2 (Viața locală); GB, Anul III, No. 574, Sâmbătă 9 octombrie 1937, p. 4 (Ultimele știri).

²⁶ GB, Anul III, No. 575, Duminică 10 octombrie 1937, p. 2 (Viața locală).

²⁷ GB, Anul III, No. 461, Duminică 30 mai 1937, p. 2 (Viața locală); GB, Anul III, No. 477, Duminică 20 iunie 1937, p. 2 (Viața locală); GB, Anul III, No. 478, Luni 21 iunie 1937, p. 4 (Ultimele știri).

²⁸ GB, Anul III, No. 535, Duminică 25 august 1937, p. 4 (Ultimele știri).

²⁹ GB, Anul III, No. 478, Luni 21 iunie 1937, p. 4 (Ultimele știri).

³⁰ GB, Anul III, No. 461, Duminică 30 mai 1937, p. 2 (Viața locală).

– „Grătar special. Vin Aligote kgr. Lei 16”³¹; „Cu 20 lei un meniu fix 2 feluri și un șpriț. Cu 25 lei 3 feluri și un șpriț”³²; „Cu 7 lei la Chișinău un aperitiv – cald sau rece – cu băutură. Restaurant Podsudek”³³.

Cercetătorii au relevat, prin comparația de cifre referitoare la anii 1935 și 1937, cu cât au sporit prețurile la articolele de primă necesitate, timp de doi ani (funcționarii publici suferind cel mai mult de pe urma scumpetei). Dintr-un articol semnat de președintele funcționarilor publici din Basarabia, St. Stelian, găzduit de „Gazeta Basarabiei” din 18 iulie 1937³⁴, aflăm prețurile medii ale unor produse alimentare (necesare inclusiv bucătăriei unui bufet sau restaurant) din Chișinău. Astfel, în vara anului 1935 pâinea neagră costa 4,50 lei și 7 lei în vara lui 1937; pâinea albă – 8 lei, respectiv – 12 lei; prețul cărnii de vită, în dependență de categorie, oscila între 12-14 lei, respectiv – 22-26 lei; carnea de porc, după calitate, varia de la 18 la 25 lei, respectiv – 30-45 lei; grăsimea de porc – 25-30 lei, respectiv – 45-50 lei; untul – 35-40 lei, respectiv – 75-80 lei; ouăle – 0,70-0,80 lei, respectiv – 1,20-1,50 lei; laptele – 3,50-4 lei, respectiv – 6-7 lei. Raportând această listă de prețuri la ofertele restaurantului „Podsudek” din lunile februarie și martie ale anului 1938, deducem că cele din urmă par a fi greu accesibile persoanelor cu venituri modeste, cum erau micii slujbași. În anii 1935-1937 se înregistra o tendință ascendentă a prețurilor la alimente, dar salariile funcționarilor publici au rămas neschimbate în toată această perioadă.

³¹ GB, Anul IV, No. 688, Luni 26 februarie 1938, p. 2.

³² GB, Anul IV, No. 690, Luni 28 februarie 1938, p. 2.

³³ GB, Anul IV, No. 703, Miercuri 16 martie 1938, p. 3 (Ce se petrece în Basarabia).

³⁴ Vezi textul lui St. Stelian în Anexele articolului nostru. Autorul, între altele, face o referire la metoda postului terapeutic documentată de Suvorin – „Suvorin cel cu postul de 40 zile”. Menționăm că nota îl vizează pe Alexei Alexeievici Suvorin (1862 – 1937, Paris), fiul cel mare al proeminentului jurnalist, editor, critic de teatru și dramaturg rus Alexei Sergheievich Suvorin (1834-1912). A.A. Suvorin (pseudonim – Alexei Poroșin) a fost un publicist, scriitor și editor, redactor al ziarului „Новое время” (rom.: Timpul Nou). A absolvit un curs la Facultatea de Istorie și Filologie a Universității din Sankt-Petersburg. Refugiat în Iugoslavia, devine la maturitate doctor, absolvind Institutul de Medicină din Belgrad. Este cunoscut îndeosebi pentru cărțile sale despre medicina alternativă și postul terapeutic (unele au beneficiat de reprint; A.A. Суворин, *Метода Суворина. Лечение голоданиемъ. I. Основы методы. II. Практика голодания. Съ 13-ю рисунками въ текстъ, одной таблицей массажа и рисункомъ въ 3-хъ краскахъ. Бѣлград, Изд-во «Новый Человекъ», 1931 [Репринт с издания. Белград, 1931]*). În anul 1931, se stabilește în Basarabia, recrutând o mulțime de prozești, propovăduind practicarea curei de foame în toate bolile. Un articol semnat de medicul spitalului Hotin, dr. Ion Bordeianu (*Cura de foame [Câteva considerații în legătură cu o psihoză prin orașele și târgurile basarabene: vindecarea definitivă a tuturor bolilor prin cura de foame după metoda lui Suvorin]*. În: *Mișcarea Medicală Română. Revistă Lunară de Medicină Generală*. Anul V-lea. No. 9-10. Septembrie-octombrie 1932. Craiova, Scrisul Românesc, 1932, p. 628-634), scoate în evidență reticența cu care terapia lui Suvorin a fost întâmpinată în cercurile medicinei oficiale, chiar dacă Ministerul Sănătății îi aprobase activitatea. Metoda sa a fost adoptată precumpănitor de persoane provenind din pătura socială cunoscută sub denumirea de „intelligenția”, care cuprindea intelectualii orașelor, târgurilor și satelor formați în spiritul culturii ruse oficiale.

Împărțind clasa funcționarilor publici (cuprinzându-i și pe militari) în șase părți egale, St. Stelian constata că trei părți ridica un salariu sub 3.000 lei, două părți erau remunerați cu 3.000 – 6.000 lei și numai o parte erau plătiți de la 6.000 lei în sus (în anul 1937). Concluzia care se desprinde era că nivelul de trai al funcționarilor cu salarii de 5.000 – 6.000 lei în 1937 corespundea cu cel al slujbașilor cu leafă de 3.000 lei în 1935 ș.a.m.d. „Cine se întinde mai mult să știți că se întinde sub altă plapomă”, afirma St. Stelian, prevalându-se de următoarea realitate: în 1935, costul lunar aferent traiului minim decent al unei persoane adulte era de 3.000 lei (bugetul includea articole indispensabile vieții referitoare la alimentație, locuință și îmbrăcăminte).

Dezvoltată în Cernăuți, fabrica „Podsudek” avea prăvălii în diferite orașe, inclusiv o bodegă la Vatra Dornei. Localitatea era cunoscută încă din secolul al XIX-lea ca stațiune balneară, bucurându-se, în anii interbelici, ca și în prezent, de o mare popularitate în rândul basarabenilor. Reclama din 6 iulie 1937 viza comerțul alimentară al unității „Podsudek” din Vatra Dornei, care negustorea și vinuri fabricate în Basarabia – „Atențiune! La Vatra-Dornei vizitați bodega și desfacerea produselor Podsudek sub patronajul d-lor Aron Bortnic și Sami Har-nic. Zilnic mezeluri proaspete Podsudek. Scrumbii afumate și de Dunăre. Bere Azuga. Vinuri basarabene și altele. Bufet renumit”³⁵.

Dincolo de notele lui Volbura Poiana despre taraful și dansatoarele „Podsudek”-ului, programele artistice ale restaurantului apar și în reclame. Audițiile muzicale și scenariile coregrafice trebuiau să creeze o atmosferă recreativă, să încante publicul. În ciuda criticilor aduse, la „Podsudek” mâncarea și băutura au mers perfect alături de muzică și dans, două ingrediente cu efecte relaxante pentru oaspeți.

Conform avizului din 30 mai 1937, în grădina de vară a restaurantului „Podsudek” urma să evolueze o formație muzicală, prezentată drept „Orchestra excelentă”. O pardoseală specială sporea atractivitatea artistică a localului – „Parchet pentru dans”³⁶, pus la dispoziția clienților dornici de a se lăsa purtați de ritmuri dansante.

În seara de 25 august 1937, în grădina restaurantului debuta o populară trupă de dans – „Jiul”. Publicului i se propunea o gamă largă de stiluri coregrafice – „Repertoriu nou și bogat”, ținuta artiștilor fiind compusă din „Costume ultra elegante”³⁷.

Prin reclama din 29 august 1937, trupa „Jiul” și o orchestră de jazz erau chemate să aducă buna dispoziție la „Podsudek”. Miza era că respectivele formații vor fi pe placul vizitatorilor, amplificând atmosfera de petrecere cu programe coregrafice și muzicale.

Numele orchestrei de jazz a fost greșit ortografiat în textul reclamei – „The Rittmic Boyss”, cel corect fiind „The Rhythmic Boys” (rom.: Băieții ritmici). Nu

³⁵ GB, Anul III, No. 492, Marți 6 iulie 1937, p. 4 (Ultimele știri).

³⁶ GB, Anul III, No. 461, Duminică 30 mai 1937, p. 2 (Viața locală).

³⁷ GB, Anul III, No. 535, Duminică 25 august 1937, p. 4 (Ultimele știri).

putem să nu sesizăm o asemănare cu numele formației americane „The Rhythm Boys” (rom.: Băieții ritmului) – un trio vocal compus din Bing Crosby, Harry Barris și Al Rinker, cunoscut pentru contribuția lor la jazzul anilor 1920-1930 prin colaborări cu Paul Whiteman Orchestra și interpretări în filme precum „King of Jazz” (Universal Pictures, 1930).

În repertoriul orchestrei de la „Podsudek” se regăseau lucrări de jazz național și clasic³⁸, fapte inedite ce fac mai vizibil fenomenul muzicii de jazz în Basarabia interbelică. Or, sursele documentare, lacunare și vagi, nu permit o reconstituire sistematică a acestuia³⁹. În esență, avem acum o primă atestare scrisă, verificabilă, din Basarabia, a numelui acestui gen de muzică – jazzul.

Apărut în comunitățile afro-americane din New Orleans, Louisiana, la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul celui următor, jazzul își are rădăcinile în ritmurile de blues și ragtime⁴⁰. Mai târziu a preluat și elemente ale muzicii europene și latino-americane. Pe măsură ce jazzul s-a răspândit în întreaga lume, s-a inspirat din culturile muzicale naționale, care au dat naștere unor stiluri diferite.

Jazzul clasic îmbină diverse forme jazzistice configurate în cadrul a două curente principale – New Orleans Style și Swing, varietățile acestea fiind aduse în fața publicului de la Podsudek. Orchestra promova și jazzul românesc. În România, muzica jazz autohtonă s-a auzit întâia oară în anii 1920, sub comanda saxofonistului Emil Berindei, care, întors de la studiile universitare făcute la Londra, a înființat formația „The Hot Chaps”.

Descoperirea reclamei restaurantului „Podsudek” întregeste cunoașterea peisajului muzical chișinăuian, adăugându-i fațete distincte, îndelung aflate în umbră. Două avize, din 20 și 21 iunie 1937, anunțau că începând de la 19 iunie, în grădina localului, în fiecare seară vestiții artiști Alla Baianova și George Ipsilanti cântă pentru public. Evenimentul muzical era catalogat drept unul de senzație⁴¹.

Născută pe 18 mai 1914 la Chișinău, Alla Baianova⁴², scrisă și Bajanova, rămâne o prezență artistică de neuitat, care a lăsat o moștenire valoroasă ce va con-

³⁸ GB, Anul III, No. 539, Duminică 29 august 1937, p. 4 (Ultimele știri).

³⁹ Vezi, de pildă, contribuția semnată de Victoria Tcacenco, *Prima etapă de dezvoltare a muzicii de estradă autohtone (anii 1830-1940)*. În: *Arta muzicală din Republica Moldova. Istorie și modernitate*. Coordonatori: dr. Violina Galaicu, dr. Victor Ghilaș. Academia de Științe a Moldovei. Institutul Patrimoniului Cultural. Centrul Studiul Artelor. Chișinău, Grafema Libris, 2009, p. 874-876.

⁴⁰ O descriere a evoluției acestui stil muzical vezi la Constantin D. Mendea, *Jazzul clasic. Istorie și legendă*. București, Editura Paideia, 2010.

⁴¹ GB, Anul III, No. 477, Duminică 20 iunie 1937, p. 2 (Viața locală); GB, Anul III, No. 478, Luni 21 iunie 1937, p. 4 (Ultimele știri).

⁴² Artista s-a născut în familia lui Nicolae Levițki și a Evgheniei Skorodinskaia, fiica generalului Aleksandr Skorodinskii. Tatăl Levițki era un cunoscut interpret de operă ce adoptase numele de scenă Baianov. Levițki provenea dintr-o mamă româncă și un tată rus. Mama Evghenia Skorodinskaia, dansatoare de balet, avea și ea origini românești. În 1918 familia Baianov s-a refugiat de comunismul instaurat în Rusia de atunci, stabilindu-se la Paris. Acolo, Alla a absolvit o școală privată de pe lângă o mănăstire catolică.

tinua să inspire generații întregi. La numai 13 ani, urca pe scenă alături de tatăl ei, făcându-și debutul ca interpretă de romane rusești și țigănești. După primele evoluții la Cannes și Paris, a fost comparată cu Edith Piaf pentru stilul interpretativ unic și îndeosebi pentru timbrul ei special. După ce deja cunoscuse succesul în Franța și concertase în mai multe țări ale Europei, s-a stabilit în România⁴³. S-a mutat la București împreună cu familia și a devenit una dintre cele mai apreciate cântărețe, fiind considerată și una dintre cele mai frumoase femei ale capitalei⁴⁴.

În afară de „Podsudek”, Alla Baianova, în anii 1930, a fost solistă la Chișinău în restaurantele „Susana” și „Londra”⁴⁵ (1930-1933). La București a evoluat la braseria „Alcazar”, restaurantul „Continental” (1933-1934), cofetăria „Elysee”, barurile „Maxim” (1935-1936) și „Leșcenko” (1936-1937). A activat la Teatrul de revistă „Alhambra” (1938-1941). În anii 1947-1950 a fost solistă la braseria „Zissu”, barul „Mon Jardin” (1950-1960) și în trupa „N. Stroe” (1961-1964). Repertoriul artistei includea romane și melodii de divertisment. A promovat muzica rusă, românească, franceză și gitană⁴⁶. După 1965 a intrat în dizgrația autorităților și, într-un final, la senectute, a ales să emigreze în Uniunea Sovietică⁴⁷.

În Basarabia interbelică au existat contexte prielnice pentru perpetuarea culturii ruse, fapt explicabil dacă ne gândim la trecutul țarist de 106 ani al acestui ținut moldovenesc (1812-1918). În principalul oraș basarabean, receptarea bunelor tradiții ale muzicii ruse beneficia de condiții faste, chișinăuienii fiind deschiși

⁴³ Aspectul legat de apartenența artistei la rețeaua sovietică de spionaj este semnalat de cercetătorul Iurie Colesnic, *Emigrația culturală rusă în România Mare*. Dialog consemnat de dr. Ala Găină. În: *Vatra veche*. Lunar de cultură editat de Asociația „Nicolae Băciul” pentru Descoperirea, Susținerea și Promovarea Valorilor Cultural – Artistice și Profesionale. Serie veche nouă. Târgu-Mureș. Anul XIII, nr. 8 (152) august 2021, p. 10-11.

⁴⁴ Alla Baianova s-a căsătorit de două ori. Primul soț a fost George Ipsilanti (1906-1994), muzician și compozitor, conducător artistic al ansamblului „Piotr Leșcenko” (orchestra faimosului dansator și cântăreț Piotr Leșcenko evolua la București în restaurantul „La Leșcenko” din Calea Victoriei). Au divorțat înainte de 1942. Al doilea soț a fost Ștefan Șendrea (1910-1953), filantrop, victimă a represaliilor comuniste de după 1948. A treia căsătorie a fost fictivă, căsnicia de conveniență fiind înregistrată doar pentru a se putea muta la Moscova, în 1989.

⁴⁵ În 1924, restaurantul Londra, situat la colțul străzilor Pușkin și Șmidt, aparținea lui Hinculov (*Anuarul orașului Chișinău* 1924, p. 161). În 1940, restaurantul, conform nomenclurii stradale de atunci, avea adresa în strada Regele Carol I nr. 48. Stabilimentul dispunea de telefon – no. 14-23. Iar restaurantul Susana, cunoscut și sub numele Suzanna, era situat în strada Alexandru cel Bun nr. 112 (*Anuarul Chișinăului* 1940, p. 87, 111).

⁴⁶ *Femei din Moldova. Enciclopedie*. Editor, autorul proiectului și coordonare generală: Iurie Colesnic. Redactor-științific: Ion Dron. Chișinău, Editura Museum, 2000, p. 32-33.

⁴⁷ La Moscova, deși avea o vârstă înaintată, Alla Baianova și-a continuat activitatea interpretativă. A făcut parte din juriul concursului rusec de romane „Romansiada”. La 18 mai 2009 a susținut un concert jubiliar în Opereta din Moscova, cu ocazia împlinirii a 95 de ani. În anul 1993, pentru activitatea sa pe scena rusească, Alla Levițki-Baianova a fost distinsă cu titlul onorific „Artistă emerită a Federației Ruse”, iar în 1999 – cu cel de „Artistă a poporului din Federația Rusă” (Decretele corespunzătoare ale Președintelui Federației Ruse, Boris Elțin, sunt disponibile la: <https://shorturl.at/1kkwu>). S-a stins din viață la 30 august 2011, fiind înmormântată în Cimitirul Novodevici din capitala Rusiei.

evenimentelor inspirate de această moștenire. Prin urmare, Chișinăul nu putea fi decât o destinație perfectă pentru Alla Baianova⁴⁸.

În vara anului 1937, reprezentațiile aveau loc în grădina restaurantului „Podsudek”, cântăreața desfășurând publicul împreună cu George Ipsilanti, figură cunoscută în lumea muzicii. El s-a mutat în capitala României în 1932, venind din sudul Bugeacului, fiind născut la Ismail⁴⁹.

Printre compozițiile lui George Ipsilanti se numără și o piesă ce avea să devină vârful muzicii de tangou. El a pus pe note poemul dramatic „Я тоскую по Родине” (rom.: „Mi-e dor de casă”), scris de Gheorghii Hrapac⁵⁰ în 1944, în România. Celebra melodie, un șlagăr autentic, continuă să fie apreciată și ascultată chiar și după opt decenii de la lansare. În epocă și până în ziua de azi, tangoul a fost și este interpretat de cunoscuți cântăreți/cântărețe⁵¹.

Afacerea „Podsudek” se localiza în centrul Chișinăului, lângă artera centrală ce unea partea de jos a vechiului târg moldav cu partea de sus, cea nouă, a orașului⁵². Magazinul și grădina restaurantului erau amplasate pe strada „Regina Maria” nr. 42, în unghiul format cu strada „Alexandru cel Bun” – adresă indicată în reclamele din 1937.

Un răstimp după Marea Unire din 1918, textele publicitare dublau denumirile străzilor aferente adresei agentului economic vizat, indicând formele vechi și noi. Prin acest procedeu, în primii ani ai administrației românești, se evitau confuziile legate de nomenclatura stradală, înlesnindu-se tranziția de la denumirile rusești la denumirile noi, românești. De exemplu, pentru o mai bună orientare a cititorului, reclamele dintr-un anuar al Chișinăului și al județelor basarabene din 1924 încă dublau aceste denumiri⁵³. Timpul tranzitoriu a condus evident la statornicirea urbonimicelor românești ale Chișinăului, așa cum vedem și din publicitatea „Gazetei Basarabiei”.

Din anii 1840 și până în 1877, artera principală a Chișinăului a purtat numele orașului Moscova (rus.: улица „Московская”), apoi pe cel al împăratului

⁴⁸ Alla Baianova și-a descris viața și creația artistică într-o carte autobiografică: *Алла Баянова, Гори, гори, моя звезда... Мозаика моих воспоминаний*. Предисловия Н. Кулина и Ан. Гиммерверта. Тамбовский государственный педагогический институт. Тамбов, Издательство «Пролетарский светоч», 1994.

⁴⁹ Divorțând de prima sa soție Alla Baianova, George Ipsilanti s-a recăsătorit cu Miya Pober. Familia a emigrat în 1948 la Beirut, apoi în Argentina și în cele din urmă în SUA.

⁵⁰ Pictor rus.

⁵¹ Printre ei se numără Piotr Leșcenko, Miya Pober, Alla Baianova, Dmitrii Riahin, Andrei Sviațkii, Oksana Ciudnaia, Oleg Pogudin, Serghei Zăkov, Dmitrii Cebotariov ș.a. Actorul Constantin Habenschii, nume reputat al filmului rusesc contemporan, este și el un interpret vibrant al acestui cântec în serialul „Пётр Лещенко. Всё, что было ...” (rom.: Piotr Leșcenko. Tot, ce a fost ...) (regizor: Vladimir Cott, 2013) (disponibil la: <https://shorturl.at/1zPYM>).

⁵² Trama stradală din partea nouă a Chișinăului este regulată, formată din artere drepte, perpendiculare, rezultând cartiere dreptunghiulare. În general, peisajul urban al acestor cartiere a fost inspirat din modelele unor orașe rusești precum Odesa, Ekaterinoslav etc. În schimb, străzile înghesuite și înguste caracterizau partea veche a Chișinăului.

⁵³ Vezi publicitatea inserată în *Anuarul orașului Chișinău 1924*.

Alexandru I (rus.: улица „Александровская”) (1877-1924). Între 1924 și 1944 a devenit bulevardul „Alexandru cel Bun”. În anii 1940-1941 și 1944-1989 s-a numit strada „Alexandrovsciaia” și bulevardul „Lenin” (din 1952). În perioada 1931-1944 artera a fost împărțită în două tronsoane: primul, cuprins între capătul din sud și strada Mareșal Badoglio⁵⁴ se numea bulevardul „Alexandru cel Bun”, iar de la strada Mareșal Badoglio la fostul Spital Militar s-a numit bulevardul „Regele Carol II”. Din data de 20 iulie 1990 primește numele bulevardul „Ștefan cel Mare”, iar din 16 iulie 1998 bulevardul „Ștefan cel Mare și Sfânt”.

Alt reper de localizare a „Podsudek”-ului este legat de strada „Regina Maria”. Sub cărmuirea țaristă s-a numit strada „Galbinscaia” și „Sinadinovsciaia” (din 1893), apoi a purtat numele „Reginei Maria” (1924-1940 și 1941-1944), după aceea iarăși „Sinadinovsciaia” și „28 Iunie” (1940-1941 și 1944-1989). Unchiul lui Ștefan cel Mare, fratele mamei acestuia și stăpân al Chișinăului, Vlaicu Pârcălab este cel care a dat numele actual al străzii⁵⁵.

Coroborând aceste informații cu indicația reclamelor privitoare la amplasamentul „Podsudek”-ului pe strada „Regina Maria” nr. 42, la intersecția cu strada „Alexandru cel Bun”, consultând și harta străzilor din această zonă, deducem că prin strada „Alexandru cel Bun” s-a avut în vedere bulevardul „Regele Carol II”. În reclame, din obișnuință, tronsonul „Regele Carol II” este numit „Alexandru cel Bun”, ca și cealaltă parte a bulevardului. În schimb, numele „Regele Carol II” pentru porțiunea respectivă a bulevardului este corect utilizat în documentele oficiale ale Primăriei Chișinăului din anul 1940.

Indicii despre imobilele din strada „Regina Maria” și proprietarii lor depistăm într-un tablou privind revizuirea numerotării clădirilor din orașul Chișinău,

⁵⁴ Actualmente – strada Armenească.

⁵⁵ Pentru nomenclatura stradală mai veche și mai nouă a Chișinăului vezi: Иллюстрированный адресь-календарь Бессарабской губернии. 1914. Издание Бессарабского Губернского Статистического Комитета под редакцией Б.А. Топиро. Кишиневъ, Типография Бессарабского Губернского Правления, 1914, с. 61-69; Адресь-календарь Бессарабской губернии на 1916 годъ. Издание Бессарабского Губернского Статистического Комитета под редакцией Н.Н. Бобровского. Кишиневъ, Типография Бессарабского Губернского Правления, 1916, с. 17-25; *Anuarul orașului Chișinău 1924*, p. 98-101; *Anuarul Chișinăului 1940*, p. 119-120; Кишинев. Краткий справочник. Составитель Н. Орлов. Издание второе, исправленное и дополненное. Кишинев, Издательство «Карта Молдовенеаскэ», 1972, с. 133-150, 187-190; Н.А. Орлов, Кишинэу. Стрэзиле повестеск ... Ындрептар-кэлэузу. Кишинев. Улицы рассказывают ... Справочник-путеводитель. Кишинев. Улиците расказват ... Пътеводител. Кишинев, Издательство «Тимпул», 1983; Dinu Poștarencu, *Străzile Chișinăului. Denumirile vechi și actuale*. Chișinău, Editura Civitas, 1998; Lică Sainciuc, *Ioan Halippa. Chișinăul pe vremea lui Pușkin (1820-1823) cu 333 de intersecții de Lică Sainciuc*. Chișinău, Editura Cartier, 2011, harta de la p. 12-13 (nenumerate) și p. 200-221; Anatol Eremia, *Chișinău: istorie și actualitate. Ghidul străzilor*. Chișinău, Profesional Service, 2012; *Chișinău: bulevarde, străzi, piețe, parcuri. Ghid enciclopedic*. Ediție îngrijită de Mariana Harjevschi. Coordonatori: Lidia Kulikovski, Ana Răileanu. Echipa de elaborare: Taisia Foiu, Claudia Tricolici, Nadejda Mășcăuțanu, Irina Osovski. Redactor științific: acad. Andrei Eșanu. Redactor: Vlad Pohlă. Primăria Municipiului Chișinău. Biblioteca Municipală „B.P. Hasdeu”. Chișinău, 2017.

întocmit în 1930 (dosar de arhivă). Se constată că imobilului cu nr. 42 de pe această stradă i-a fost păstrat numărul menționat, iar în dreptul numelui proprietarului este trecut: Grobdruh Moștinit (Moștenitorii)⁵⁶. Totodată, rubrica „Numărul gospodăriilor (familii) cari locuiesc în clădire” a fost completată cu cifra 2, iar cea intitulată „Numărul total al persoanelor cari compun gospodăriile” – cu cifra 10⁵⁷.

O nouă numerotare a imobilelor de pe unele străzi ale Chișinăului a fost aprobată de primarul Vladimir Cristi prin decizia din 27 februarie 1940. Tabloul aferent străzii „Regina Maria” arată că imobilului cu numărul vechi 42 i s-a atribuit numărul nou 52. În calitate de proprietar apare înscris Efim Grobdrug⁵⁸. Iar sub numărul vechi 40/numărul nou 50 figurează Banca Orașului Chișinău⁵⁹, căreia i s-a fixat și numărul 83 pe bulevardul „Regele Carol II”. Tabloul a specificat că acesta era locul de întreținere a bulevardului „Regele Carol II” cu strada „Regina Maria”. Pe un colț al intersecției se afla menționata bancă (strada „Regina Maria” nr. 40 [vechi]/50 [nou] sau bulevardul „Regele Carol II” nr. 83), iar pe colțul de vizavi – bunul imobil al lui Efim Grobdrug (strada „Regina Maria” nr. 42 [vechi]/52 [nou])⁶⁰.

În același mod, tabloul înregistrează proprietatea de pe bulevardul „Carol II” alăturată celei deținute de Efim Grobdrug pe strada „Regina Maria”. Pe același colț al intersecției, pe latura bulevardului, este notat imobilul Moșt. (Moștenitorii)⁶¹ Grobdrug cu numărul vechi 104/numărul nou 136. Intrarea era pe poarta din strada „Regina Maria” nr. 42 [vechi]/52 [nou]⁶², detaliul amintindu-ne însemnarea lui Volbura Poiana despre poarta și gangul la al cărui capăt se afla o curte interioară.

Deci, două imobile învecinate, proprietăți ale neamului Grobdrug, din strada „Regina Maria” nr. 42 [vechi]/52 [nou] și bulevardul „Carol II” nr. 104 [vechi]/136 [nou], trebuie luate în considerare în căutarea locului de așezare al întreprinderii „Podsudek”.

Construit pe bulevardul „Carol II”, imobilul cu numărul 104 [vechi]/136 [nou] era una dintre frumoasele clădiri ce împodobeau artera principală a orașului. Datând de la sfârșitul secolului al XIX-lea, edificiul avea două caturi și inițial

⁵⁶ Întregirea autorului.

⁵⁷ Direcția Generală Arhiva Națională a Agenției Naționale a Arhivelor din Republica Moldova, Fond. 1404, inv. 1, dos. 1071, f. 11-11v. Dosarul ne-a fost semnalat de dr. Dinu Poștarencu, căruia îi mulțumim și pe această cale.

⁵⁸ Efim Grobdrug ar fi unul dintre moștenitorii Grobdruh atestați în 1930.

⁵⁹ În prezent, clădirea găzduiește Sala cu Orgă.

⁶⁰ *Primăria municipiului Chișinău. Planul, Sistematizarea și Cadastrul Municipal. Numerotarea nouă a imobilelor pe unele străzi din cuprinsul Municipiului Chișinău (orașul propriu zis). În: Primăria municipiului Chișinău. Monitorul municipal. Anul VI, No. 6. Chișinău, 15 martie 1940, p. 76-77.*

⁶¹ Întregirea autorului.

⁶² *Primăria municipiului Chișinău 1940, p. 29.*

aparținea lui Gorodețchii. Aproape imediat a fost închiriat, devenind cunoscut chișinăuienilor de atunci sub numele de Casa Fitov, prescurtarea formei „Casa de Comerț Frații Piotr și A. Fitov din Chișinău” (rus.: „Торговый Домъ Братья Петръ и Александръ Ильичи Фитовы въ Кишиневѣ”). Frații veneau din sudul Basarabiei și mai dețineau magazine la Bolgrad și Ismail. Conform unei reclame din 1899, sortimentul magazinului din Chișinău prezenta o varietate largă de țesături, îmbrăcăminte bărbătească și feminină, fețe de masă și nu numai. Datorită popularității și frumuseții edificiului, Casa Fitov a apărut în două fotografii de la începutul secolului XX.

În anul 1940, cum s-a mai spus, drept proprietari ai imobilului apar Moștenitorii Grobdrug, clădirea continuând, cel mai probabil, să găzduiască și spații comerciale. Edificiul a suferit distrugeri în urma operațiunilor militare din vara anului 1941, pagubele fiind înregistrate și în fotografii. În anii imediat postbelici, în fosta Casă Fitov, care beneficiase de o restaurare, a fost deschis nu doar un simplu magazin, ci cel mai mare și mai important – un magazin universal. Cu totul neașteptat, nemaifiind un ansamblu reprezentativ pentru noua arhitectură sovietică, în scurt timp frumoasa clădire a fost demolată. Construcția unei noi clădiri în cinci nivele pe locul fostei Case Fitov a fost surprinsă de o fotografie din anii 1950⁶³.

Noul edificiu și-a ocupat amplasamentul pe întregul segment al bulevardului „Carol II”, delimitat de străzile perpendiculare „Regina Maria” și „Mihai Viteazul”⁶⁴ (care, între timp, își schimbase denumirile). Conform datelor din 1940, segmentul menționat cuprindea trei imobile: proprietatea Moștenitorii Grobdrug (bulevardul „Carol II” nr. 104 [vechi]/136 [nou]), proprietatea lui David Lipovețchi (bulevardul „Carol II” nr. 102 [vechi]/134 [nou]) și proprietatea Moștenitorii Șmacov (bulevardul „Carol II” nr. 132 [nou]; poarta de acces era pe strada „Mihai Viteazul” nr. 41 [vechi]/47 [nou])⁶⁵. Noua clădire construită în anii 1950 era dispusă în formă de □, cu latura lungă pe bulevardul „Ștefan cel Mare și Sfânt” și aripile pe străzile „Vlaicu Pârcălab” și „Mihai Eminescu” (adresa actuală: bulevardul „Ștefan cel Mare și Sfânt” nr. 132).

Să revenim la Casa Fitov, examinându-i fotografiile păstrate din vremea țaristă. Se vede că prin colțul țesit al clădirii avea loc intrarea în unitatea comercială, iar în prelungirea laturii scurte, în lungul străzii se conturează construcții mai mici, putându-se bănui și existența unui pasaj de trecere în curtea interioară. Am menționat deja că în prezent pe acest loc se situează clădirea înălțată în anii 1950. Aripa ei din strada „Vlaicu Pârcălab” se învecinează cu edificiul Universității Libere Internaționale din Moldova (ULIM). Numerotația imobilului ULIM – strada „Vlaicu Pârcălab” nr. 52 – coincide cu numerotația proprietății familiei Grobdrug/Grobdrug în anii 1930-1940 (strada „Regina Maria” nr. 42 [vechi]/52

⁶³ Юрий Шве́ц, Торговый Дом «Братья П. и А. Фитовы» (text și fotografii de epocă): vezi site-ul „Мой город Кишинёв” (OldChisinau.com) (<https://shorturl.at/IgsAc>).

⁶⁴ Actualmente, strada Mihai Eminescu.

⁶⁵ *Primăria municipiului Chișinău 1940*, p. 29.

[nou]), dar și cu adresa magazinului/restaurantului „Podsudek” (strada „Regina Maria” nr. 42, colț cu strada „Alexandru cel Bun”).

Sintetizând datele expuse, tragem concluzia că în anii 1937-1938 întreprinderea „Podsudek” funcționa într-o clădire a familiei Grobdruch/Grobdrug, amplasată în zona limitrofă colțului format de cele două artere. Spațiul aferent afacerii, unul destul de larg, îngloba și grădina restaurantului. Ea nu putea ocupa decât o porțiune din actuala curte a clădirii de pe bulevardul „Ștefan cel Mare și Sfânt” nr. 132, și anume porțiunea dinspre strada „Vlaicu Pârcălab” către edificiul ULIM.

Fabrica de mezeluri „Podsudek” din Cernăuți⁶⁶ a fost fondată sub acest nume de doi frați Podsudek – Stanisław (1915-1992) și Tadeusz (1916-2001). Familia Podsudek s-a distins prin merite deosebite pentru comunitatea polonezilor din România, fiind un important finanțator al acesteia. În anii 1946-1953, o clădire din București a familiei a găzduit sediul Uniunii Polonezilor din România – „Casa Polonă”⁶⁷.

Inițialele reunite ST, reprezentând numele proprietarilor fabricii (Stanisław și Tadeusz), însoțesc, uneori, în sursele scrise citate, denumirea întreprinderii sau a magazinelor și restaurantelor sale specializate (se fac referințe la: Fabrica de mezeluri „Podsudek Stanislaus” [Cernăuți]; Magazinul de desfacere a produselor fabricii de mezeluri „ST. Podsudek” [Chișinău]; Întreprinderea pentru desfacerea produselor „St. Podsudek” Cernăuți [Chișinău]; Restaurantul „Podsudek” [Chișinău]; Grădina – Restaurant de vară „Podsudek” [Chișinău]; Grădina restaurantului „Podsudek” [Chișinău]; Magazinul de mezeluri „Podsudek” [Iași]; Întreprinderea „St. Podsudek, S.A.”, pentru industria cărnii [București]; Întreprinderea „Podsudek” cu specificul conserve, carne [București]; Bodega și desfacerea produselor „Podsudek” [Vatra Dornei]).

Rândurile de față pun în lumină file din trecutul unui stabiliment de alimentație publică din Chișinăul anilor 1937-1938 – magazinul și restaurantul „Podsudek”. Ele dezvăluie aspecte privind amenajarea incintelor și igiena localurilor, manierele de deservire a consumatorilor, produsele alimentare și băuturile comercializate, prețurile preparatelor din meniurile fixe. Publicitatea⁶⁸ servea ca

⁶⁶ O publicație din anul 1936 menționează fabrica Podsudek Stanislaus cu sediul pe strada Transilvaniei. La Cernăuți mai sunt atestate alte trei fabrici de mezeluri: Gross MD, pe strada Regina Maria nr. 5; Krammer Abraham Herș, pe strada Sălcii nr. 2b; Schreiber Milia, pe strada Cloccuca nr. 225 (Informație disponibilă la: <https://shorturl.at/jdOUD>).

⁶⁷ Bogdan Polipciuc, *Dzień Wszystkich Świętych i Zaduszki w Bukareszcie. Ziua Tuturor Sfinților și Ziua Morților în București*. Trad. I. Biseada. În: *Polonus. Związek Polaków w Rumunii. Uniunea Polonezilor din România*. 11/2015, p. 24 (disponibilă în format electronic: <https://shorturl.at/HW64B>).

⁶⁸ Domeniul publicității se înscrie în abordările istorice din ultima vreme ale cercetătorilor. Vezi, de pildă, Lidia Prisac, *Publicitatea în Chișinăul interbelic drept element al vieții cotidiene*. În: *Latinitate, Romanitate, Românităte. Conferința științifică internațională. Ediția a VII-a. Chișinău, 2-4 noiembrie 2023*. Coordonați: Igor Șarov, Sorin Domițian Șipoș, Gabriel Moisa, Ion Ere-

un instrument pentru aducerea clienților mai aproape de magazin și restaurant. Strategia de fidelizare a vizitatorilor înscrie și reprezentațiile coregrafice și muzicale găzduite în grădina restaurantului.

* * *

Redăm în Anexe articolul semnat de Volbura Poiana sub titlul „*Ce a văzut un consumator într-un restaurant din Chișinău*”, publicat de „*Gazeta Basarabiei*”, din 27 septembrie 1937. Explorat de noi cu precădere din unghiul caracteristicilor generale ale stabilimentului, alți cercetători l-ar putea utiliza în contexte diferite, diversificând perspectivele interpretative asupra trecutului interbelic al Chișinăului și Basarabiei.

Următorul text din Anexe aparține președintelui funcționarilor publici din Basarabia, dr. St. Stelian, „*Scumpetea acum doi ani și azi. Un tablou comparativ al prețurilor articolelor de prima necesitate*”, apărut în „*Gazeta Basarabiei*”, din 18 iulie 1937. Dacă pe noi ne-au interesat datele evoluției costului alimentelor, folosite și în restaurantele din Chișinău, cercetătorii istoriei economice ar putea urmări variația prețurilor pentru toate articolele indicate, avansând cunoașterea nevoilor de consum ale populației urbei.

De asemenea, Anexele includ materiale publicitare ale magazinului și restaurantului „*Podsudek*” (Fig. 1-3), precum și o fotografie a Casei de Comerț „*Frații Fitov*” (Chișinău) (Fig. 4).

Anexe

GB, Anul III, No. 564, Luni 27 septembrie 1937, p. 2 (Viața locală):
„*Ce a văzut un consumator într-un restaurant din Chișinău*”

Așa-i românul deprins, să-și păstreze obiceiul nevătămat moștenit de la tată și de la bunic.

Uneori se prinde cu inima și cu sufletul de cel mai bun prieten al lui și-i zice:

– Azi e sâmbătă. Mergem în astă seară la un restaurant, să respirăm aer de mititel sau de cotlet de purcel, bine fript, pe varză!

– Merg. Știi, tu, că eu am fost totdeauna de părerea ta, mai ales atunci când stai prietenește la vorbă caldă cu baterii la gheață!

Zis și făcut.

Pășim pragul porții ca să intrăm într-un gang mic, pavat cu pietre colțuroase, care te țin pe loc când calci pe ele.

Tocurile de la pantofii cucoanelor se prind în pietre ca într-un clește nocturn și inutil.

mia, Igor Bercu. Universitatea de Stat din Moldova, Facultatea de Istorie și Filosofie, Centrul de Studii Interdisciplinare „Silviu Dragomir” Chișinău – Oradea. Chișinău, Editura Lexon-Prim; Oradea, Ratio et Revelatio, 2023, p. 480-498.

În curte, zidurile caselor megieșe, răpesc toată lumina becurilor, atât de zgârcit aprinse, zvârlind peste noi fiorul rece al igrasiei și al plictiselii.

În fundul curții, o sală fără perete în față, își arată toată mângâleala fețelor, încondeiate de un nenorocit, care a avut atâtă afinitate sufletească cu arta, cât are porcul cu cerul albastru.

Dar nu ne așezăm bine pe scaune să răsuflăm, când deodată se repede un om sălbatic la masa noastră, trântind în nas o listă de mâncare.

E chelnerul Chișinăului, care nu știe să se îmbrace, nu știe să se spele, nu știe să meargă, nu știe să servească, n-aude, nici nu vorbește.

A-l crede mai degrabă, când îl vezi, că e prins din pădure cu arcanul, adus să servească clienții, care își sfarmă plămânii, chemându-l să-și facă datoria.

Acest chelner știe să fie obraznic și să verse sosul din farfurie pe umerii oamenilor.

Mă uit la lista de mâncare.

Această listă poate fi a oricărui restaurant din înstrăinatul Chișinău.

Pe semne ne-au blestemat dascălii neamului, să nu mai cetim românește niciăieri, decât în cărțile de școală, dar și acolo cu greutate mare.

Ascultați limba cronicarilor moldoveni, a lui Miron Costin, cel fierestuit, a lui Neculce, a lui D. Cantemir:

«– Aperitive, icră tarama, scumbrie maionez, marinad, de dunerea, salat de scrumbie, renichi de porc, mumița, ujer, frigarii de porc, brizol movilov, suprem de volai, satern, bijoace burju».

Am arătat lista care conține injuriile aduse limbii românești, pe care părinții au cinstit-o, iar noi o iubim.

Dar să deschidem altă pagină: a muzicii!

Cântau mai armonios țișanii mei în comuna Galbeni, din județul Roman, în acea comună unde m-am născut, decât pretențioșii artiști de la Podsudek. (Mi-am scăpat cuvântul).

Aici sunete sălbatice, trăncăniri de talgere, tunete de tobă, scârțâit de instrument lung și miorlăituri.

Îmi părea că zbuciumul sunetelor ajunge la capătul pământului – de unde se întoarce iar în urechi.

Primașul, ca un paralytic, tremură mai abraș decât arcușul, cu ochii întorși la cucoane. Destul!

Firma Podsudek avea și program de dans.

A pus în morișcă trei fete scofălcite și un valet, care își zburdă oasele înaintea lumii.

Nici o armonie în ritmul dansului, n-au îndoiri de linii în lungul coapselor.

Înțelegem: dansatoarea poate să-și dezvăluie formele până la șolduri, ca să-și înfățișeze geometria trăsăturilor, să-ți desfete ochiul, să-ți trezească sentiment de admirație pentru făptura pe care o respectăm.

Dansatoarele de la Podsudek prezentau fusele picioarelor într-o totală lipsă de armonie feminină, carne moale ca răcitura, producătoare de scârbă.

Să amintesc și de locul unde rinichii își cer dreptul să te poarte?
Acel loc, este o batjocură a tot ce se poate chema om, nerușinată murdărie,
pe care țișanii ar scuipa-o.

Ea pălmuiește noțiunea de igienă umană și animală.

Sfârșind acest articol, mă întreb: unde ajungem?

Ajungem la totala ruină a sănătății noastre cu astfel de restaurante.

Specula ordinară pe care străinii o practică pe spinarea noastră s-a încuibat
în orașul Chișinău.

Patronii restaurantelor de obicei nu au în vedere decât să diminueze vloga
omenească, sub orice formă, căci ei nu pot da publicului nici o mulțumire sufle-
tească – dincolo de fripturile cu noduri în gât consumate, alături de fete dansa-
toare, în mod idiot înfățișate.

[Semnează] Volbura Poiana”.

GB, Anul III, No. 503, Duminică 18 iulie 1937, p. 2 (Studii și probleme):

„*Scumpetea acum doi ani și azi. Un tablou comparativ al prețurilor articolelor
de prima necesitate de dr. St. Stelian, Președintele funcționarilor publici din Basa-
rabia*

Nici un argument nu este mai convingător ca cifrele. În fața cifrelor, sofistica
cea mai meșteșugită cedează ca întunericul luminii soarelui.

Arătând prețurile articolelor de prima necesitate de acum doi ani și compa-
rându-le cu cele de azi, nici o altă argumentație nu poate arăta mai bine nevoia în
care e pus să se sbată salariatul public și equilibristica către care este împins, fiind
lăsat să se descurce singur printre valurile năvalnice de scumpete care îi dau asalt
de doi ani încoace.

Articolele de prima necesitate trebuitoare vieții celei mai modeste, care con-
stituiesc și minimul de existență, sunt cele privitoare la: hrană, adăpost și îmbră-
căminte, la care trebuiesc adăugate și unele minime trebuințe referitoare la viața
socială, cea familiară și cea de ordin sufletesc.

Să ne mărginim însă numai la prețurile articolelor de prima necesitate ale
vieții vegetative, cum i se mai zice, și totuși tabloul va fi destul de convingător ca
oricine să înțeleagă că funcționărima de doi ani încoace este atinsă chiar în viața
ei vegetativă.

Să începem cu hrana, fără de care nici o viețuitoare n-ar putea rezista prea
multă vreme (afară de urs în hibernație, unii microbi în spori și partizanii lui
Suvorin cel cu postul de 40 zile, dar și aceștia toți, la urma urmei, mor și ei fără
hrană).

Se știe că hrana neîndestulătoare este mai rea ca abstenența completă, fiind-
că omoară încet și cu grele suferinți.

Hrana pentru întreținerea vieții vegetative (animalice) constă din aer, apă și
alimente. Să zicem că primele două ni le-a dat natura din belșug și nu le plătește

nimeni, deși cei mai mulți din funcționari, istoviți de muncă, trebuiesc uneori să plătească și apa și aerul, ca să se mai întrezeze. Dar nu le socotim, fiind considerate ca un lux oprit funcționarilor. Rămânem dar la alimente și să vedem cu cât s-au scumpit ele de 2 ani încoace, treptat, și ce e mai trist și mai periculos e faptul că nu au de gând să se oprească, ci prețurile lor se urcă mereu zi de zi.

Noi dăm tabloul prețurilor la Chișinău, fiecare putând să-și facă pentru orice localitate și va vedea că este aidoma pretutindeni.

Pâinea cea de toate zilele (!) acum 2 ani neagră 4,50, azi 7 lei, albă acum 2 ani 8 lei, azi 12.

Carnea de vită acum 2 ani după calitate 12-14 lei, azi 22-26.

Carnea de porc acum 2 ani după calitate 18-25 lei, azi 30-45.

Grăsimea de porc acum 2 ani după calitate 25-30 lei, azi 45-50.

Untul acum 2 ani după calitate 35-40 lei, azi 75-80.

Ouăle acum 2 ani după calitate 0,70-0,80 lei, azi 1,20-1,50.

Laptele acum 2 ani după calitate 3,50-4 lei, azi 6-7.

Să ne oprim aici sau să mergem mai departe? Cred că este de prisos, fiindcă scumpetea păstrează aceleași proporții și la legume, și la fructe, și la zarzavaturi, și la tot ce se mănâncă, se înțelege de cine poate, afară de funcționari.

Adăpostul sau locuința a crescut în aceleași proporții astfel: o cameră mobilată, care se plătea lunar acum 2 ani 300 lei, azi se plătește 500 (se înțelege la mahala), una care se plătea 500 azi 800-1.000, iar una de 1.000 azi 1.500. Două camere goale cu bucătărie care se plătea acum 2 ani cu 10-12 mii anual, acum se plătește 15-18 mii, și așa mai departe, apartamentul de 24 mii anual azi 30 mii, cel de 30 mii azi 40 mii (apartamentele mai scumpe s-au scumpit mai puțin, oferta fiind mai mare ca cererea).

Îmbrăcămintea a crescut mai vertiginos, ca și toate produsele industriale. Astfel stofele au crescut cu peste sută la sută. Cele care se plăteau acum 2 ani cu 2 sute, 3 sute, azi se plătesc cu 6-7 sute, cele de 500-700, azi 1.000-1.200. Mâna de lucru la un costum de iarnă care se plătea acum 2 ani cu 600 lei, azi se plătește peste 1.000 lei, cele de vară care se plătea cu 300-400, azi 500-600. Și tot astfel cu albiturile de corp și de pat, cu ciorapii, cu pălăriile, cu săpunul și cu doctoriile, toate s-au scumpit cu 60 la sută – 100 la sută cu tendință de urcare zilnică, numai salariile funcționarilor publici stau pe loc azi ca și acum doi ani, și totuși funcționarii mai trăiesc; guvernanții ar putea spune chiar că unii din ei foarte bine, în tot cazul nici unul n-a murit de foame.

Și atunci se naște întrebarea firească: cum trăiesc funcționarii, ce echilibristică fac de se strecoară încă vii, prin valurile sugrumătoare ale scumpetei.

Răspunsul ar părea că e greu de dat, totuși e foarte simplu și anume:

Cei cu salarii sub 3 mii lunar au redus consumul zilnic la jumătate sau, cum zice poporul, își mănâncă din carne, și atât ei, cât și familiile lor sunt cei mai siguri și mai demni candidați la tuberculoză și la tot felul de alte boale produse de hrănirea insuficientă. Dacă vreunul din aceștia trăiește totuși ca acum 2 ani, să

știți că nu trăiește numai din salariu, fiindcă s-a făcut calculul matematic al mini-mului de existență vegetativă, și care acum 2 ani era de 3.000 lunar.

Salariații cu salarii de 5-6 mii lunar trăiesc astăzi cum trăiau acum 2 ani cei cu 3.000 lei. Cine se întinde mai mult să știți că se întinde sub altă plapomă. Și tot așa mai departe – cei cu salarii de la 10-12 mii lunar trăiesc așa cum trăiau cei cu 5-6 mii, de cei cu de la 12 mii lei în sus nu ne mai preocupăm.

Dacă lucrurile stau astfel, atunci vor zice guvernării treaba stă bine, toată lumea poate să trăiască, mai bine sau mai rău, căci așa este orânduită firea, iar țara poate să se înarmeze, să se înzestreze, să progreseze – deci singura măsură care s-ar impune ar fi să oprim scumpetea pe loc, și chiar așa pare că judecă și lucrează guvernării.

De cât numai că se face socoteală greșită fiindcă:

Dacă împărțim funcționăria toată (inclusiv armata, gardienii publici și tot ce este salariat public) în 6 părți egale, vom constata că 3 părți sunt plătiți sub 3.000 lei, două părți între 3.000 și 6.000, și numai o parte de la 6 mii lei în sus.

Trageți, vă rog, concluziile și veți vedea că pe de o parte ne cărpim ca neam și țară, iar pe de alta ne rupem prin sacrificiile cerute și impuse numai salariaților publici.

Salariații publici nu mai pot fi sănătoși – copii degenerați de nehrănire și de neputința de a se căuta de boale, iar copiii lor rămânând în întuneric, nepu-tând fi trimiși la școli, năpădite toate numai de copii de bancheri și comercianți, cari azi ne sug și mâine ne vor guverna, fără să le pese da existența neamului românesc”.

Fig. 1. Sursa: GB, Anul III, No. 388, Luni 1 martie 1937, p. 2.

Fig. 2. Sursa: GB, Anul III, No. 478, Luni 21 iunie 1937, p. 4 (Ultimele știri).

Fig. 3. Sursa: GB, Anul III, No. 539, Duminică 29 august 1937, p. 4 (Ultimele știri).

Fig. 4. Fotografie de la începutul secolului XX reprezentând Casa de Comerț „Frații Fitov” din Chișinău. În anii 1937-1938, grădina restaurantului „Podsudek” se afla în curtea din spatele clădirii, pe partea stângă.

Sursa: Юрий Швец, Торговый Дом «Братья П. и А. Фитовы». Disponibilă pe site-ul „Мой город Кишинёв” (OldChisinau.com) (<https://shorturl.at/lgsAc>).

PAGINA DOCTORANDULUI

Alexandru Bejenaru*

PROBLEMA ȚĂRII ȘIPENIȚULUI: VIZIUNI ISTORIOGRAFICE**

THE PROBLEM OF ȘIPENIȚ LAND: HISTORIOGRAPHICAL VIEWS

Rezumat: În articolul de față se propune pentru atenție o retrospectivă a abordării problemei Țării Șipenițului în cadrul istoriografiei polone, române și ucrainene. Mențiunile sporadice ale acestei provincii pe parcursul secolelor XIV-XV, care cuprindea teritoriile actualei Bucovine de nord împreună cu Hotinul, Țețina și Hmeliovul în calitate de centre principale, au generat apariția mai multor opinii în rândurile istoricilor privind originile, statutul politic și evoluției sale în cadrul relațiilor moldo-polone. Deficitul izvoarelor narative și documentare a provocat apariția tentațiilor de interpretări controversate a trecutului acestei regiuni în context politic, ceea ce s-a profilat parțial în istoriografia română interbelică și în istoriografia ucraineană postbelică. Menținerea unui dialog continuu între istoricii poloni, români și ucraineni la etapa actuală ar putea oferi noi perspective în elucidarea trecutului Țării Șipenițului.

Cuvinte-cheie: Țara Moldovei, Regatul Poloniei, Țara Șipenițului, Bucovina de nord, istoriografie

Abstract: The present article showcases a retrospective of the approach to the issue of the Șipeniț Land in Polish, Romanian and Ukrainian historiography. The sporadic mentions of this province during the 14th-15th centuries, which included the territories of present-day northern Bukovina together with Hotinul, Țețina and Hmeliov as its main centers, resulted in the emergence of various opinions among historians regarding its origins, political status and evolution in the framework of Moldavian-Polish relationships. The lack of narrative and documentary sources led to the temptation of controversial interpretations of the region's past in the political context, which emerged partially in Romanian interwar historiography and in Ukrainian postwar his-

* **Alexandru Bejenaru**, cercetător științific la Institutul de Istorie al USM, <https://ror.org/0475kvb92>.

** Studiul a fost elaborat în cadrul Proiectului: Coordonatele modernizării social-economice, politice, administrative și culturale în Moldova, Basarabia, RASSM, RSSM și Republica Moldova în context regional și european (studii, documente, sinteze). Codul proiectului: 010401.

toriography. Maintaining an ongoing dialogue between the Polish, Romanian Ukrainian at this stage could provide new perspectives towards understanding the past of the Șipeniț Land.

Keywords: Principality of Moldavia, Kingdom of Poland, Șipeniț Land, northern Bucovina, historiography

Problema Țării Șipenițului, amplasate în zona de frontieră dintre Țara Moldovei și Regatul Poloniei în Evul Mediu târziu, precum și întrebările legate de originile acestei regiuni, hotarele sale aproximative și locul său în procesele legate de destrămarea Cnezatului Halici-Volânia și constituirea Țării Moldovei și a frontierei moldo-polone la mijl. sec. al XIV-lea au intrat în atenția concomitentă a istoriografiei polone, române și ucrainene la hotarul sec. XIX-XX. Scopul principal al articolului de față constă în sintetizarea principalelor idei expuse în cadrul istoriografiei privind trecutul Țării Șipenițului și a principalelor sale centre, Hotinul, Țețina și Hmeliovul, atrăgând totodată atenția asupra etapelor principale în evoluția cercetării acestui subiect și specificul acestora.

Evoluția studiilor consacrate Țării Șipenițului poate fi împărțită în trei etape majore: cea de până la al Doilea Război Mondial, cea postbelică (1945-1991) și recentă (1991-prezent). Primul, care a ridicat această problemă, a fost istoricul polon Aleksander Czołowski care, în spiritul metodologiei curentului critic al istoriografiei moderne europene de la sf. sec. XIX, a studiat bătălia de la Plonini, desfășurată în regiunea de frontieră moldo-polonă în anii domniei regelui Cazimir III cel Mare (1333-1370)¹. Conform lui Czołowski, Țara Șipenițului „cuprindea aproximativ Bucovina de nord și o mică parte a Basarabiei de astăzi”, care era delimitată de cursul Nistrului și, dincolo de Prut și Ceremuș, de spațiile împădurite din zona subcarpatică, numite în sec. XIV „Bucovina mare”. Istoricul polon presupunea că acest ținut era supus odinioară Poloniei, aducând ca mărturie spusele solilor regelui Poloniei, în fața reprezentanților lituanieni la seimul de la Piotrków în 1448, precum că Hotinul și Țețina au fost ridicate de către Cazimir III cel Mare².

Pozițiile expuse de către A. Czołowski au avut un efect diferit în cadrul istoriografiei polone, ucrainene și române. Pe de o parte, atenția cercetătorilor polonezi a fost dedicată discuțiilor în jurul datării bătăliei de la Plonini și rolului său în istoria politico-militară a Poloniei lui Cazimir III cel Mare³, problema Țării Șipenițului trecând în umbră până în anii recenti. Pe de altă parte, abordarea acestui subiect a servit ca un imbold pentru startul polemicii din ultimii ani de existență

¹ A. Czołowski, *Początki Mołdawii i wyprawa Kazimierza Wielkiego r. 1359. Odbitka z „Kwartalnika Historycznego”*, Lwów : Drukarnia Władysława Łozińskiego, 1890, p. 20-21, 23, 25-26

² *Ibidem*, p. 28-29

³ O. Górka, *Zagadnienie czarnomorskie w polityce polskiego średniowiecza. Część I: 1359-1450*. În: *Przegląd Historyczny* 30/2, 1932-1933, p. 341-342; K. Myśliński, Jan Długosz a południowo-wschodnia polityka Polski w XIV wieku. Kwestia datowania wyprawy mołdawskiej Kazimierza Wielkiego. W: *Długossiana. Studia historyczne w pięćsetlecie śmierci Jana Długosza*,

a Imperiului Austro-Ungar între Ion I. Nistor și Myron M. Korduba, care au prezentat pentru prima dată punctele de vedere ale istoriografiei române și, respectiv, ucrainene. Opiniile expuse de către cei istorici s-au încadrat în controversa generală privind evoluția hotarului de nord al Țării Moldovei până la sfârșitul domniei lui Ștefan cel Mare și au anticipat simbolic revendicările române și ucrainene asupra teritoriilor Bucovinei după încheierea Primului Război Mondial.

Bazându-se doar pe noutățile despre luptele cnezului Halici-Volâniei, Daniil Romanovici (1205-1264), cu tătarii, precedentul ocupării Podoliei de către frații Koriatovici și absența atestărilor Colomeei și Bakotei în componența Halici-Volâniei, M. M. Korduba considera că teritoriile de la sud de linia dintre locul confluenței râului Strypa cu Nistru și lanțul munților Carpați ar fi ajuns sub dominația tătară, adică întreaga Pocuție, Țara Șipenițului și cursul mijlociu al Nistrului⁴. Istoricul ucrainean se îndoia de capacitatea forțelor lui Cazimir III cel Mare de a ocupa acest teritoriu, aflat în afara frontierelor Halici-Volâniei, în contextul luptelor pentru acest cnezat cu lituanienii și tătarii. Sprijinindu-se pe relatările lui Jan Długosz și Filippo Buonaccorsi Callimaco despre bătălia de la Plonini, istoricul ucrainean ajunge la concluzia că Țara Șipenițului deja aparținea Țării Moldovei în momentul bătăliei, datând-o în 1358⁵. Șipenițul ar fi fost centrul acestei țări, iar frontierele sale de sud s-ar fi răspândit până la pădurile Bucovinei, frontierele de nord - cursul Nistrului, frontierele de răsărit - până la Hotin, iar cele de apus - între Hmeliov și Sneatîn. Partea de nord a Țării Șipenițului, în această delimitare geografică propusă de M. M. Korduba, a fost pierdută de domniile Moldovei, conform tratatului de hotar moldo-polon din 13 decembrie 1433⁶, și recuperată de către Ștefan cel Mare după eșecul expediției regelui Poloniei Ioan Olbracht (1492-1501) în Moldova din 1497⁷.

La rândul său, I. I. Nistor presupunea că Țara Moldovei pe timpul lui Bogdan I avea hotarele sale de nord extinse inițial doar până la Prut, iar dincolo de acest râu și până la Ceremuș și Nistru s-a amplasat Țara Șipenițului, în frunte cu Petru Mușat, care ar fi moștenit ulterior tronul Moldovei prin uniune personală după

t. 2, red. S. Gawęda, „Zeszyty Naukowe UJ. Prace historyczne”, z. 76, Kraków 1985, p. 111-113; Z. Spieralski, *W sprawie rzekomej wyprawy Kazimierza Wielkiego do Mołdawii*. W: *Prace Historyczne*, t. 52, 1961, nr. 1, p. 147-152; J. Sperka, *Jeszcze raz w kwestii datowania wyprawy mołdawskiej Kazimierza Wielkiego*. W: „*Studia Historyczne*”, z. 1, 34, 1991, p. 132; J. Kurtyka, *Țețyńscy. Studium z dziejów polskiej elity możnowładczej w średniowieczu*, Kraków: „Secesja”, 1997, s. 181-187; H. Paszkiewicz, *Polityka ruska Kazimierza Wielkiego*, Kraków: Towarzystwo Naukowe „Societas Vistulana”, 2002, p. 204-205

⁴ М. Кордуба, Молдавско-польская граница на Покутию до смерти Стефана Великого. În: *Науковий збірник присвячений професорови Михайлови Грушевському*, Львов, 1906, pp. 160-161.

⁵ *Ibidem*, pp. 162-166.

⁶ I. Eremia, *Relațiile externe ale Țării Moldovei în documente și materiale (1360-1858)*, Chișinău: Cartididact, 2020, doc. 13, p. 158

⁷ М. Кордуба, *Op. cit.*, p. 166-167, 176, 178.

moartea lui Lațcu⁸. Această poziție se explică parțial prin negocierile româno-polone privind hotarul comun din anii 1926-1927, cu care ocazie istoricul român a elaborat un studiu special dedicat apărării hotarelor de nord ale Bucovinei, din anul 1918⁹. Impactul major al lui I. I. Nistor în cadrul istoriografiei române constă în formularea teoriei frontierei neschimbătoare dintre Țara Șipenițului și Pocuția pe cursurile Prutului, Colacinului, Serafinețului și Nistrului. Dezvoltând această teză, Teodor Bălan afirma că hotarul Țării Șipenițului cu Polonia nu s-a modificat niciodată, configurația sa fiind consemnată pentru prima dată în tratatul de hotărnicie moldo-polonă din 1433. Același istoric bucovinean considera că Prutul nu putea servi ca hotar de sud al Țării Șipenițului, din cauza amplasării cetății Țețina dincolo de acest fluviu. Limita de est a Țării Șipenițului era fixată de Teodor Bălan în zona viitoarei linii de demarcare dintre ținutul Cernăuți și raiaua Hotinului din sec. XVI-II, în timp ce însuși Hotinul nu era o parte componentă a Țării Șipenițului¹⁰.

După instalarea aici a administrației domnilor Moldovei, teritoriile sale ar fi constituit un ținut cu reședința la Șipeniț, iar pe timpul lui Alexandru cel Bun (1400-1432) ele ar fi fost împărțite în două ținuturi cu centrele la Hmeliov și Țețina. Teodor Bălan a ajuns la această concluzie în baza mențiunilor dregătorului Hotco de Țețina între membrii Sfatului domnesc al lui Alexandru cel Bun în 1403 și 1404, precum și a absenței mențiunilor Țării Șipenițului în hrisoavele domnești. Mențiunea Țării Șipenițului de către Iliăș I în apelul său către regele Poloniei din 1436 era considerată de istoricul bucovinean ca un „pleonasm”, invocând în calitate de argument absența acestui toponim în actul din 29 februarie 1444 a soției lui Iliăș I, Maria Holszańska, care stipula cedarea Hotinului, Țeținei și Hmielovului demnitarilor regali Ioan de Czystow și Piotr Odrowąż ze Sprawy în schimbul unui domeniu pentru familia domnească pe teritoriile Coroanei polone¹¹. Teodor Bălan presupunea că între anii 1444-1457 cetatea Hmielovului și-ar fi încetat existența în urma ciocnirilor militare dintre pretendenții la tronul Moldovei, ruinele sale rămânând nedescoperite. Dispariția acestei așezări reiese din ultima sa amintire în actul Mariei Holszańska din 1444 și absența ei ulterioară printre celelalte centre majore din nordul Moldovei, Hotinul și Cernăuțiul, în tratatul din 1 aprilie 1457, încheiat între Petru Aron și Mujiło Buczacki, starostele de Sneatân, și Bartoș Buczacki, starostele de

⁸ I. I. Nistor, *Istoria Românilor. Vol. I*, Biblioteca Bucureștilor, București, 2002, p. 167, 172; *idem*, Lucius Aproxianus - eroul Țării Șipenițului. În: *Analele Academiei Române. Memoriile Secției Istorice*, Seria III, XXIII, 8, 1941, pp. 148-150, 157-158, 161, 167

⁹ *Idem*, Frontiera româno-polonă. În: *Graiul Românesc*, vol. I, nr. 2, 1927, p. 37-43; P. E. Michelson, Ion I. Nistor in Romanian Politics, Scholarship, and Culture, 1919-1933. În: *Codrul Cosminului*, XVII, 2011, Nr. 1, p. 131

¹⁰ T. Bălan, *Cetatea Hmielov*, Cernăuți: Institutul de Arte Grafice și Editură „Glasul Bucovinei”, 1927, p. 5-6

¹¹ M. Costăchescu, *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*. Vol. II. Iași: „Viața românească” S.A., 1932, doc. 209, p. 721-722; C. Rezachevici, *Cronologia critică a domnilor din Țara Românească și Moldova: a. 1324-1881*, Editura Enciclopedică, București, 2001, p. 489-490.

Podolia¹². Același domn al Moldovei ar fi cedat întreaga regiune a Șipenițului în favoarea Poloniei, recuperată mai târziu de către Ștefan cel Mare¹³.

În perioada interbelică trecutul Țării Șipenițului a intrat în atenția generală a istoriografiei române după Marea Unire din 1918. Conform lui Nicolae Iorga și Ioan C. Băcilă, administrația polonă instalată în 1387 pe teritoriile fostului cnezat Halici-Volânia s-ar fi răspândit și pe teritoriul Țării Șipenițului și a cetății Hotinului, care au fost ulterior cedate în calitate de gaj domnului Moldovei Petru Mușat (1375-1391)¹⁴. Ilie Minea a preluat viziunile lui I. I. Nistor referitoare la originile Țării Șipenițului de la un voievodat independent și distinct față de cel de la Baia în frunte cu Bogdan I. Istoricul român vedea o posibilă mărturie a intervenției lui Bogdan în lupta pentru putere din Țara Șipenițului în mențiunea „provincialilor unguri”, care l-au susținut pe voievodul Petru împotriva fratelui său Ștefan și a forțelor poloneze trimise în ajutor de către regele Cazimir III cel Mare¹⁵. Gheorghe I. Brătianu presupunea că Țara Șipenițului putea fi o formațiune statală, care ar fi existat încă de la sf. sec. XIII – prima jum. a sec. XIV¹⁶. C. Racoviță nu accepta această versiune, considerând că sub termenul „terre Sepeniczensi” J. Długosz subînțelegea o regiune geografică, și nu un voievodat independent, iar bătălia de la Plonini trebuia să fi avut loc între anii 1374-1379¹⁷. Același istoric susținea că înainte de 1387 Pocuția și Țara Șipenițului au intrat în componența Poloniei, aducând drept exemplu actele boierilor moldoveni din 1395 și al lui Ivașco din 1400, tratatul de hotărnicie moldo-polon din 13 decembrie 1433 și actul lui Iliăș I, din 1436. Aceste mărturii documentare ar sugera oferirea Țării Șipenițului Moldovei în calitate de feud din partea regelui Poloniei cu ocazia omagiului de credință depus de Petru Mușat la Lwów în 1387, după un model similar cu cazul Amlășului și Făgărașului oferit de regii Ungariei domnilor munteni¹⁸.

În comparație cu perioada interbelică, anii postbelici reprezintă un contrast major în istoria cercetării problemei Țării Șipenițului, când se observă o scădere semnificativă a studiilor dedicate acestui subiect. În viziunea lui Alexandru Pinzar, cauza principală a acestui fenomen era noul context politic format, care nu oferea condițiile prielnice pentru studierea hotarelor medievale ale Moldovei cu

¹² I. Eremia (ed.), *Relațiile externe ale Țării Moldovei în documente și materiale (1360-1858)*, Chișinău, Ed. Cartididact, 2020, doc. 83, p. 220-222.

¹³ T. Bălan, *Cetatea Hmielov*, Cernăuți: Institutul de Arte Grafice și Editură „Glasul Bucovinei”, 1927, p. 10-12

¹⁴ N. Iorga, *Istoria românilor în chipuri și icoane*, Craiova: Editura Ramuri, 1921, p. 136; I. C. Băcilă, *Schiță istorică asupra hotarelor Basarabiei*. În: *Arhivele Basarabiei*, 1929, nr. 3, p. 47.

¹⁵ I. Minea, *Principatele Române și politica orientală a împăratului Sigismund*, Tipografia „Convorbiri literare”, București, 1919, p. 19

¹⁶ Gh. I. Brătianu, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, București: Editura Eminescu, 1980, p. 144-145

¹⁷ C. Racoviță, *Începuturile suzeranității polone asupra Moldovei (1387-1432)*. În: *Revista istorică română*, X, 1940, p. 243-244

¹⁸ *Ibidem*, p. 295-297

vecinii săi slavi¹⁹. Acest fapt nu înseamnă că perioada postbelică reprezintă un gol în studierea frontierei moldo-polone pentru istoriografia română – după articolul lui Teodor Bălan publicat în 1946²⁰ au urmat studiile realizate de Ilie Corfus²¹ și Ștefan S. Gorovei²² în 1964 și, respectiv, 1978. Subiectul acestor trei contribuții era unul și același, istoricii români oprindu-se asupra cazului celor 11 sate de pe malul drept al Ceremușului, datorite logofătului Ioan Tăutul de către Ioan Olbracht cu ocazia încheierii tratatului de pace moldo-polon în 1499, iar problema Țării Șipenițului nu a beneficiat de o atenție deosebită din partea istoriografiei române postbelice.

În aceeași perioadă postbelică trecutul regiunii de frontieră moldo-polonă a cunoscut o atenție mult mai mare din partea istoriografiei ucrainene, încât se poate vorbi despre existența a două curente paralele: cea ucraineană sovietică și cea a emigrației ucrainene în Occident. Școala istorică din Republica Sovietică Socialistă Ucraineană a avut o abordare mai constructivă în comparație cu istoricii ucraineni aflați în emigrație, punând un accent deosebit pe realizarea cercetărilor arheologice sistematice, organizate din 1948 de către Universitatea de Stat din Cernăuți și Muzeul Regional de Etnografie din Cernăuți, precum și pe expedițiile Institutului de Arheologie al Academiei de Științe a URSS și Academiei de Științe a RSS Ucrainene. Aceste eforturi au dus la descoperirea a peste 300 de situri arheologice din Bucovina de Nord, datate cu sec. X-XIV și atribuite perioadei Rusiei Kievene și Haliciene²³.

Principalul exponent al viziunii istoriografiei sovietice ucrainene privind Țara Șipenițului a fost arheologul Boris Timoșciuc. Însușind rezultatele cercetărilor sale privind istoria medievală a Bucovinei în perioada Rusiei Kievene și Haliciene, autorul apreciază negativ contribuțiile istoriografiei românești interbelice și, în special, ale lui Teodor Bălan, care „...încearcă să demonstreze că acest teritoriu (Bucovina – n.n.) a început să fie populat activ și să înflorească doar din sec. al XIV-lea, când a ajuns sub puterea domnilor moldoveni...”²⁴. În baza cercetărilor arheologice efectuate la siturile mai multor localități fortificate din nordul Bucovinei, Timoșciuc concluzionează că Hotinul a fost construit în perioada activă de luptă a Halici-Volâniei cu Hoarda de Aur în a doua jum. a sec. XIII. Cât despre Țețina, Timoșciuc remarcă că această fortăreață a fost ridicată „fie de către cnezii halicieni, care în a doua jum. a sec. XIII au dus politica de consolidare a cetăților de frontieră, fie de către domnii moldoveni, care în a doua jum. a sec.

¹⁹ A. Pinzar, *Hotarul de Nord al Moldovei: (de la formare, în secolul al XIV-lea, până la statornicirea lui pe Ceremuș, Colacin și Nistru)*, Iași: Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2016, p. 19-20

²⁰ T. Bălan, Lămurirea unei confuzii istorice. În: *Studii și Cercetări Istorice*, XIX, 1946, p. 41-46

²¹ I. Corfus, Încă un „cuvânt” de-al lui Neculce se dovedește a nu fi legendă. În: *Studii*, XVII, 1964, 3, p. 597-598

²² Ș. S. Gorovei, Activitatea diplomatică a marelui logofăt Ioan Tăutu. În: *Suceava. Anuarul Muzeului Județean*, V, 1978, p. 237-251

²³ Б. О. Тимошук, *Давньоруська Буковина*, Київ: Наукова думка, 1982, p. 3-4.

²⁴ *Ibidem*, p. 3.

XIV luau măsuri pentru consolidarea hotarelor noului lor principat, în componența căreia intrau pământurile Bucovinei vechi rusești”²⁵. În viziunea istoricului sovietic ucrainean, Cnezatul Halici-Volâniei a continuat să exercite controlul său asupra teritoriilor Bucovinei de Nord (care coincid în mare parte cu frontierele Țării Șipenițului) până la destrămarea acestui stat la mijl. sec. XIV²⁶, iar din mijl. sec. XIV ele au ajuns în componența Țării Moldovei, unde „...au păstrat pentru un timp autonomie, care treptat s-a pierdut”. De asemenea, Timoșciuc credea că centrul politic al acestei țări ar fi fost însăși localitatea Șipeniț²⁷.

Ținând cont de argumentele expuse mai sus, mesajul principal al lui Boris Timoșciuc s-a axat mai mult pe justificarea prezenței Bucovinei de Nord în componența URSS după cel de-al Doilea Război Mondial, fiind un exemplu al abordării politizate în cadrul istoriografiei sovietice ucrainene. În pofida acestui fapt, instrumentele de cercetare și baza de izvoare istorice utilizate la studierea problemelor istoriei medievale a Bucovinei plasează istoriografia sovietică ucraineană la un nivel calitativ superior față de afirmațiile mult mai tendențioase ale emigrației ucrainene din Occident. Viziunile acestui din urmă curent în ceea ce privește problema Țării Șipenițului au fost exprimate de către Arkadii Jukovskii și Ivan Novosivskii în 1956. Instrumentele de cercetare ale celor doi istorici în mare parte nu au evoluat semnificativ față de etapa antebelică, rezumându-se doar la utilizarea izvoarelor narrative cunoscute la mijl. sec. XX și la interpretarea acestora.

Jukovskii susținea că Țara Șipenițului a fost o „...formațiune ucraineană pe teritoriul Bucovinei... cândva autonomă...” în anii dominației Hoardei de Aur la răsărit de Carpați. Această „formațiune” ar fi fost anterior parte componentă a Cnezatului Halici-Volânia, iar în urma destrămării acestui stat, Șipenițul ar fi fost complet independent între anii 1340-1349, ulterior fiind instalată aici suzeranitatea polonă în 1349, în contextul succeselor lui Cazimir al III-lea în lupta pentru moștenirea teritoriilor Halici-Volâniei. Istoricul ucrainean menționează că la sf. sec. XIV Țara Șipenițului ar fi intrat în componența Țării Moldovei, fără, însă, a specifica modul cum s-ar fi ajuns la acest fapt²⁸. Novosivskii vine cu detalii la scenariul descris de Jukovski, susținând că împreună cu Pocuția au ajuns sub stăpânirea de facto a Poloniei și teritoriile Bucovinei după 1342, iar în 1387 „...regele Jagiełło (Władysław al II-lea – n.n.) a cucerit [...] Galiția împreună cu o parte a Bucovinei, cel puțin așa numita Țară a Șipenițului...”, această din urmă regiune fiind odinioară un tot întreg cu Pocuția²⁹. Jukovskii concluzionează că, în urma rivalităților moldo-polone pentru Țara Șipenițului în sec. XV, această regi-

²⁵ *Ibidem*, p. 97.

²⁶ *Ibidem*, p. 99.

²⁷ *Idem*, Шипинська земля за археологічними даними. În: *Минуле і сучасне Північної Буковини*, 1973, 2, p. 21-22.

²⁸ А. Жуківський, Історія Буковини, În: *Буковина - її минуле і сучасне*. Париж-Филадельфия-Детройт: Зелена Буковина, 1956, p. 110.

²⁹ И. Новосівський, Буковина в міжнародних договорах. În: *Буковина - її минуле і сучасне*. Париж-Филадельфия-Детройт: Зелена Буковина, 1956, pp. 850-851.

une a rămas în continuare în componența Moldovei și „...a încetat să mai existe ca unitate distinctă...”³⁰.

O învigorare a cercetării istoriei Țării Șipenițului se atestă din anii 1990, în contextul sfârșitului Războiului Rece și al destrămării URSS. Principala tendință în etapa actuală a cercetării acestei probleme o reprezintă, în linii mari, contestarea viziunii lui I. I. Nistor privind caracterul stabil al hotarelor de nord ale Țării Moldovei cu Regatul Poloniei până în ultimii ani ai domniei lui Ștefan cel Mare. De exemplu, Corneliu Cojocariu pune sub semnul îndoielii posibilitatea existenței unui voievodat al Șipenițului și apreciază această regiune ca parte componentă a Țării Moldovei în momentul bătăliei de la Plonini, date de către acest istoric cu anul 1368³¹. În baza actului boierilor moldoveni, adresat lui Władysław II Jagiełło din 1395, în care aceștia promiteau regelui Poloniei să nu ridice problema Pocuției în schimbul rugăminții de a negocia ulterior statutul Țeținei și Hmeliovului la întâlnirea personală a regelui Poloniei și domnului Moldovei³², cercetătorul român concluzionează că aceste două așezări au servit ca centre principale din Țara Șipenițului³³. De asemenea, Corneliu Cojocariu consideră că Iliaș I nu a îndeplinit promisiunea sa de a ceda această regiune Poloniei în 1436³⁴, invocând în calitate de argument actul Mariei Olszańska de cedare a Hotinului, Țeținei și Hmeliovului oficialilor poloni, din 28 februarie 1444³⁵.

Conform lui Constantin Rezachevici, Țara Șipenițului a devenit scena bătăliei de la Plonini în 1368 între nepoții lui Bogdan I, Ștefan și Petru, preluând șirul evenimentelor expuse de către cronicarul polonez Jan Długosz. Istoricul român vede în expresia „in terra Sepenicensi sitae” din originalul latin al cronicii³⁶ existența unei foste formațiuni politice românești, care era „...desigur integrată de mult în Moldova...” și „...în secolele XIV-XV reprezenta doar o regiune geografică”. În opinia sa, frontiera de nord a Țării Șipenițului, devenită mai târziu linia de hotar moldo-polon, a fost mereu fixată pe Nistru, invocând în calitate de argument tratatul moldo-polon din 13 decembrie 1433³⁷. Ioan-Aurel Pop datează, la rândul său, bătălia de la Plonini cu anul 1359, admitând existența unui voievodat românesc deosebit în nordul Moldovei. Ștefan a fost sprijinit militar de Polonia,

³⁰ A. Жуковский, *Op. cit.*, p. 110.

³¹ Corneliu Cojocariu, „Terra Sepenicensis” și hotarul nordic al Moldovei. În: *Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”*, Iași, XXXII, 1995, pp. 340-342.

³² I. Eremia (ed.), *Relațiile externe ale Țării Moldovei în documente și materiale (1360-1858)*, Chișinău, Ed. Cartididact, 2020, doc. 13, p. 158.

³³ C. Cojocariu, *Op. cit.*, p. 342.

³⁴ I. Eremia (ed.), *Relațiile externe ale Țării Moldovei în documente și materiale (1360-1858)*, Chișinău, Ed. Cartididact, 2020, doc. 50, p. 188-189.

³⁵ C. Cojocariu, *Op. cit.*, p. 343-344.

³⁶ J. Długosz, *Ioannis Dlugossi Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae. Liber 9*, Varsaviae: Państwowe Wydaw. Naukowe, 1978.

³⁷ C. Rezachevici, Ce este Bucovina istorică? Origine – nume, evoluție. În: *Historyczne i kulturowe aspekty relacji polsko-rumuńskich/Aspectele istorice și culturale ale relațiilor polono-române*, Sucea: Uniunea Polonezilor din România, 2016, p. 76-77.

în timp ce Petru a primit susținerea Ungariei prin intermediul românilor din Maramureș, ceea ce a transformat conflictul pentru Țara Șipenițului într-un focar al rivalității dintre cele două regate catolice³⁸. Pe de altă parte, Pavel Parasca exprimă convingerea că Țara Șipenițului nu era o formațiune statală deosebită de cea a Țării Moldovei, arătând că observațiile indirecte ale existenței unui voievodat la sf. sec. XIII – prima jum. a sec. XIV, semnalate de Gh. I. Brătianu, nu sugerează clar o distincție a Șipenițului față de Moldova³⁹.

Problema statutului Țării Șipenițului a fost abordat de asemenea de către I. Eremia, care s-a oprit asupra cazului scrisorii boierimii moldovene către Władysław al II-lea Jagiełło, din 1395, cu privire la soluționarea chestiunilor existente privind frontiera moldo-polonă și viitorul Țeținei și a Hmeliovului. Deznădămintul acestor divergențe semnalate pare a fi avut loc către momentul depunerii omagiului de vasalitate de către Alexandru cel Bun lui Władysław al II-lea Jagiełło, pe 1 august 1404. Printre cei 15 boieri moldoveni menționați ca martori ai actului de credință figurează și numele lui „pan Hotco de la Țețina”. În opinia lui I. Eremia, prezența acestui funcționar confirmă că conflictul moldo-polon pentru Țara Șipenițului a fost soluționat în favoarea Moldovei între 29 iunie 1400⁴⁰ (data primului act intern emis de Alexandru cel Bun) și 28 iunie 1401⁴¹ (hrisovul domnesc, în care sunt amintiți Hotco de la Țețina și Șandru de la Hotin)⁴². În viziunea aceluiași istoric, actul regelui Władysław al II-lea Jagiełło către Ștefan al II-lea, din 13 decembrie 1433, prin care s-au soluționat conflictele de hotar existente între cele două țări, demonstrează că partea polonă a recunoscut cedarea Țării Șipenițului Moldovei („îi dăm și i-am dat, în veac, aceste orașe, Țețina și Hmeliovul, cu aceste ținuturi și sate, cari aparțin lor”) ⁴³, în timp ce domnul Moldovei a renunțat, la rândul său, la pretențiile sale asupra Pocuției⁴⁴.

A. Pinzar contestă teza lui I. I. Nistor privind stabilitatea hotarului dintre Țara Moldovei și Regatul Poloniei (și, implicit, a Țării Șipenițului), susținând că prima linie de frontieră a fost inițial delimitarea de la mijlocul secolului al XIV-lea între pământurile extracarpatice, controlate de regele Ungariei, și fostele teritorii ale cnezatului Halici-Volânia, aflate în posesia lui Cazimir cel Mare și a ducilor lituanieni. În opinia sa, Țara Șipenițului era din acel moment parte a pământurilor Coroanei polone, iar în 1395 această regiune a ajuns în componența Țării Moldovei după so-

³⁸ I.-A. Pop, *Moldova medievală văzută dinspre Transilvania*, Iași: Editura Junimea, 2024, p. 43-45.

³⁹ P. Parasca, „Și de atunci s-a început, cu voia lui Dumnezeu, Țara Moldovei”. *Studii*, Chișinău: ULIM, 2014, p. 54-55.

⁴⁰ DRH, A, I, doc. 10, p. 13-15.

⁴¹ *Ibidem*, doc. 13, p. 18-20.

⁴² I. Eremia, Unele considerații privind hotarele Țării Moldovei în a doua jumătate a secolului al XIV-lea – Pocuția și Colomeea. În: *Tyragetia*, s.n., vol. IV [XIX], nr. 2, 2010, p. 88.

⁴³ *Idem*, *Relațiile externe ale Țării Moldovei în documente și materiale (1360-1858)*, Chișinău, Ed. Cartididact, 2020, doc. 38, p. 178-179.

⁴⁴ *Idem*, Unele considerații privind hotarele Țării Moldovei în a doua jumătate a secolului al XIV-lea – Pocuția și Colomeea. În: *Tyragetia*, s.n., vol. IV [XIX], nr. 2, 2010, p. 89.

luționarea diferendului privind gajul promis lui Petru Mușat asupra Țării Haliciului pentru împrumutul oferit regelui Poloniei de către domnul Moldovei în 1388, renunțând în schimb la suma neachitată de bani și la pretențiile teritoriale asupra altor părți ale Țării Haliciului. Conform aceluiași istoric, regiunea de frontieră dintre Moldova și Polonia și-a schimbat din nou statutul în 1436 prin cedarea acesteia de către Iliș I în favoarea Coroanei polone, urmată mai târziu de recuperarea provinciei date la o dată incertă, terminus ante quem fiind anii 1444-1445⁴⁵.

În cazul istoriografiei ucrainene, cercetarea problemei Țării Șipenițului a fost conturată preponderent de către istoricii bucovineni și colaboratori ai Universității din Cernăuți: Oleksandr Masan, Igor Voznâi și Oleksii Balukh, care au criticat și reevaluat opiniile expuse anterior în cadrul școlii istorice ucrainene. De exemplu, Masan contestă opinia expusă de Timoșciuc privind identificarea localității Șipeniț cu principalul centru politic al Țării Șipenițului, susținând că aceasta niciodată nu a jucat un asemenea rol⁴⁶. În viziunea sa, această regiune era subîmpărțită în *voloste* sau *derjave* ale Hotinului, Țeținei și, posibil, a Hmeliovolui (istoricul ucrainean preferând termenii originali slavoni din actele cancelariei moldovene în schimbul noțiunii de *ținut*, utilizat în sistemul teritorial-administrativ al Țării Moldovei)⁴⁷. La rândul său, Balukh contestă ideea istoriografiei ucrainene privind existența unor teritorii ucrainene autonome în componența Țării Moldovei, considerând-o ca fiind complet neîntemeiată. În același timp, autorul consideră că teritoriile dintre Nistru și Prut și în partea superioară a râurilor Suceava și Siret erau populate preponderent de ucraineni, păstrând vechea poziție acceptată în istoriografia ucraineană⁴⁸.

Cât despre statutul politic al Țării Șipenițului, I. Voznâi remarcă că „...în prima jumătate a secolului XV prin Țara Șipenițului numeau partea de nord a Țării Moldovei populată de ucraineni; teritoriile sale aproximativ coincideau cu teritoriile actualei regiuni Cernăuți”, iar unul din demnitarii lui Alexandru cel Bun, menționat în anul 1404, Hotco de Țețina, ar fi fost „...un feudal de origine ucraineană, evident, unul din descendenții boierilor, care au guvernat aici (în Țara Șipenițului – n.n.) în timpul existenței Cnezatului Halician”. Această din urmă opinie este împărtășită și de către Balukh⁴⁹. Orașele Șipenițului împreună cu întreaga Bucovină ar fi trecut către mijlocul secolului XIV sub autoritatea regelui Ludovic I al Ungariei (1342-1382), ca urmare a împărțirii teritoriilor fostului cnezat Halici-Volânia cu Regatul Poloniei, iar ulterior regele Ungariei ar fi inclus Țețina în acest șir al centrelor Țării Șipenițului⁵⁰.

⁴⁵ A. Pinzar, *Op. cit.*, p. 153-155.

⁴⁶ О. М. Масан, Буковина як об'єкт міжнародних відносин з давніх часів до 1774 р. În: Ботушанський В. М. (відп. ред.). *Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини XX ст.)*, Чернівці: Рута, 2005, p. 29.

⁴⁷ О. М. Масан, Міжнародні аспекти утворення і формування Молдавського князівства до кінця XIV ст. În: *Русин*, 2010, №2 (20), p. 40.

⁴⁸ А. В. Балух, «Шипинская земля»: истоки и судьба. În: *Stratum plus*, №6, 2010, p. 30.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 34.

⁵⁰ І. П. Возний, Міста другої половини XIII–XIV ст. між Верхнім Сіретом та Середнім

În viziunea lui Balukh, Țara Șipenițului a fost o entitate politică distinctă cu voievozi proprii, condusă de Ștefan și Petru, atestați în relatarea lui J. Długosz referitoare la episodul bătăliei de la Plonini. Istoricul ucrainean subliniază în acest context opinia exprimată de Masan, care consideră că instituția voievodală dublă din Țara Șipenițului și-ar fi datorat existența tipului de guvernare similară în pământurile ucrainene occidentale⁵¹. Totodată, Balukh remarcă o altă particularitate importantă a problemei Șipenițului – numele acestei regiuni a fost utilizat preponderent de către polonezi. Regiunea dată nu ar fi avut un centru politic comun, fiindcă aici au existat trei centre distincte: Hotinul, Țețina și Hmeliovul. Numele Șipenițului ar fi provenit de la localitatea omonimă, care era prima așezare majoră pe calea din Polonia spre Moldova, de unde diplomații poloni au extins această denumire asupra întregii provincii dincolo de Șipeniț⁵².

Balukh susține că Țara Șipenițului a fost odinioară parte componentă a Halici-Volâniei până la mijlocul secolului XIV și, în consecință, regii Poloniei au înaintat pretenții asupra acestui teritoriu, văzându-se ca succesori a fostului cnezat rusc, însă această regiune nu era parte componentă a Țării Haliciului. În aprecierea sa, la vest hotarele Țării Șipenițului treceau între Sneatân și Hmeliov, la est – pe linia care conectează Hotinul cu Siretul, la sud se extindeau până la pădurile de deasupra Prutului și Siretului, iar la nord se întindeau până la Nistru⁵³. După eșecul Poloniei împotriva voievodului Petru în bătălia de la Plonini (datat de istoricul ucrainean cu 1367), următoarea intervenție împotriva Moldovei ar fi fost organizată de Władysław Opolczyk, guvernatorul Galiției, numit de regele Ungariei și Poloniei, Ludovic I, între anii 1372-1378. Profitând de moartea lui Lațcu în 1374, Opolczyk a lansat o campanie în Moldova, înscăunându-l pe protejatul său Iurie (Jurj), însă această domnie nu a durat pentru mult timp, deoarece Iurie s-a refugiat în Galiția, iar în Moldova, din 1377, nou domn a devenit Petru Mușat, care a recuperat imediat pozițiile pierdute în Țara Șipenițului⁵⁴.

Cât despre jurământul de credință a lui Iliaș I, din 1436, regelui Władysław al III-lea, în care domnul Moldovei promitea cedarea Țării Șipenițului cu orașele Hotin, Țețina și Hmeliov în calitate de compensație Poloniei, O. Balukh remarcă că această promisiune așa și nu a fost îndeplinită, dat fiind faptul că în fruntea Hotinului și Țeținei se aflau în continuare starostii moldoveni Manoil și Șteful. Istoricul ucrainean vede în acest act un semn al îndoielilor domnului Moldovei în capacitatea sa de a păstra tronul, din care cauză a și transmis Hotinul, Țețina și Hmeliovul în favoarea soției sale Maria, sora reginei Poloniei Sofia Holszanska⁵⁵.

Дністром: історія досліджень та етапи формування. În: *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 2016, Вип. 20, p. 200-201.

⁵¹ O. M. Масан, *Op. cit.*, p. 33-34.

⁵² A. B. Балух, *Op. cit.*, p. 30.

⁵³ A. B. Балух, *Op. cit.*, p. 35.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 30-31.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 37.

După 1436 termenul „Țara Șipenițului” dispăre din documentele epocii, pentru că acest toponim nu era răspândit și utilizat în Țara Moldovei, iar Polonia a renunțat treptat la pretențiile sale asupra acestei regiuni, ceea ce a dus la ieșirea noțiunii date din circuitul diplomației polone. Sfârșitul simbolic al Țării Șipenițului a avut loc pe timpul domniei lui Petru Aron care, la mijlocul anilor 1450, a desființat volostele Hmeliov și Țețina, înființând, în schimb, volostea Cernăuțiului⁵⁶.

Alte preocupări ale istoriografiei ucrainene au vizat un șir de probleme particulare legate de Țara Șipenițului, precum clasificarea și analiza principalelor așezări din cursul mijlociu al Nistrului, abordate în mai multe articole de către I. Voznâi⁵⁷. O. Balukh susține că Hotinul a intrat în componența Țării Moldovei în a doua jum. a sec. XIV în calitate de oraș fortificat. Cetatea de la Țețina ar fi fost ridicată în sec. XIV de către domnii moldoveni pe locul unei localități slave anterioare cu scopul de întărire a hotarelor țării, jucând un rol exclusiv militar⁵⁸. Localizarea Hmeliovului rămâne, însă, un subiect neelucidat în continuare; I. Voznâi și O. Masan plasează acest centru pe urmele așezării descoperite în cadrul cercetărilor arheologice de la Perebâkovsk⁵⁹, în timp ce O. Balukh își exprimă îndoielile sale față de această versiune, susținând că materialele descoperite la Perebâkovsk datează din a doua jumătate a secolului XIII, iar ruinele Hmeliovului trebuie să fie căutate în alte locuri⁶⁰.

În cadrul istoriografiei polone, I. Czamańska și A. Marzec vedeau în episodul bătăliei de la Plonini mărturia existenței unui voievodat deosebit cu centrul la Siret, diferit de cel al lui Dragoș și Bogdan, care ar fi cuprins teritoriile Țării Șipenițului și ale Pocuției. Campania lui Cazimir III cel Mare lansată împotriva românilor ar fi fost provocată de trecerea anterioară a voievozilor din nordul Moldovei și a Pocuției sub suzeranitatea polonă, aceștia fiind, însă, ulterior izgoniți din Siret de către Bogdan sau, mai puțin probabil, de către Dragoș. Ca răspuns la aceste evenimente, regele Poloniei ar fi dorit să supună direct teritoriile rămase ale acestui ipotetic voievodat, ceea ce putea avea loc, în opinia I. Czamańska, doar între anii 1355-1359, când Siretul putea deveni obiectul rivalității polono-ungare, fără a provoca un război direct între Polonia și Ungaria, pe care Cazimir III cel Mare a evitat să-l dezlănțuie pe parcursul întregii sale domnii⁶¹. La rândul său,

⁵⁶ *Ibidem*, p. 37.

⁵⁷ I. П. Возний, Топографія та типологія відкритих поселень XII-XIV ст. Пруто-Дністровського межиріччя. În: *Археологія*, Київ, 2, 2004, p. 48-67; *idem*, Історія вивчення, етапи формування та розвитку середньовічного Хотина. În: *Сумська Старовина*. №XXXVI-XXXVII, 2012, p. 5-14; *idem*, Міста другої половини XIII-XIV ст. між Верхнім Сиретом та Середнім Дністром: історія досліджень та етапи формування. În: *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 2016, Вип. 20, p. 191-208.

⁵⁸ A. В. Балух, *Op. cit.*, p. 32.

⁵⁹ I. П. Возний, О. М. Масан, Де лежав середньовічний «город» Хмелів. În: *Археологічні студії*, Вип. 1, Київ-Чернівці: Прут, 2000, p. 99-100.

⁶⁰ A. В. Балух, *Op. cit.*, p. 32-33.

⁶¹ I. Czamańska, *Moldavia i Wołoszczyna wobec Polski, Węgier i Turcji w XIV i XV wieku*, Poznań: Adam Mickiewicz University Press, 1996, p. 36-38; A. Marzec, *Pod rządami nieobecnego monarchy. Królestwo Polskie 1370-1382*, Kraków: Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego „Societas

A. Marzec plasează campania polonă în Țara Șipenițului între iunie-iulie 1359⁶².

Astfel, în urma analizei opiniilor exprimate de istoricii poloni, români și ucraineni privind trecutul Țării Șipenițului, putem observa o evoluție dinamică a cercetării acestei probleme, determinată de numărul izvoarelor documentare, narative și arheologice disponibile, calitatea metodologiei utilizate în cadrul studiilor consacrate regiunii de frontieră dintre Țara Moldovei și Regatul Poloniei. O tendință comună cu o dinamică variată în cele trei școli istorice naționale pe parcursul anilor a fost prezența tentațiilor interpretării istoriei Țării Șipenițului în contextul politic specific pentru perioada de până și după cel de-al Doilea Război Mondial (cazul polemicii lui M. Korduba și I. I. Nistor în contextul revendicărilor române și ucrainene asupra Bucovinei, justificările aduse de istoriografia ucraineană postbelică în favoarea existenței unei formațiuni statale slave în Bucovina de nord la mijl. sec. XIV). Apariția acestor tendințe a fost cauzată în mod direct de numărul extrem de redus al izvoarelor documentare și narative disponibile, care ar fi putut elucidă situația politică a acestei regiuni pe parcursul sec. XIV-XV.

Subiectele principale abordate în cadrul istoriografiei române au fost confirmarea sau infirmarea tezei stabilității hotarului de nord al Țării Șipenițului cu Regatul Poloniei, precum și identificarea argumentelor în favoarea existenței sau absenței unei formațiuni statale române deosebite în nordul Moldovei față de voievodatul lui Bogdan I și al succesorilor săi. Atenția istoricilor polonezi de la sf. sec. XIX și până în zilele de astăzi s-a concentrat exclusiv pe subiectul bătăliei de la Plonini, statutul Țării Șipenițului fiind analizat tangențial. Pe de altă parte, în perioada interbelică și în etapa contemporană se observă tangențe reciproce între opiniile istoricilor poloni și români în ceea ce privește problematica bătăliei de la Plonini și situația politică din nordul Moldovei la mijl. sec. XIV. O situație opusă se atestă în cazul istoriografiei române și ucrainene. Cu excepția cazului polemicii lui M. M. Korduba și I. I. Nistor de la înc. sec. XX, gradul de interacțiune și referință reciprocă între cele două școli a fost redus. O conlucrare mai activă dintre cercetătorii români și ucraineni la studierea continuă a problemei Țării Șipenițului ar putea oferi noi perspective și oportunități în vederea elucidării episoadelor mai puțin cunoscute ale trecutului acestei regiuni de frontieră moldo-polonă și a principalelor sale centre administrative în Evul Mediu târziu – Hotinul, Țețina și Hmeliovul.

Vistulana”, 2017, p. 59-60. Cea mai mare problemă a acestei succesiuni de evenimente constă în faptul că cercetătoarea polonă susține că Bogdan a trecut Carpații și s-a stabilit la Rădăuți deja în anul 1359, ceea ce intră în contradicție cu mențiunea rudei lui Bogdan, Ștefan, în calitate de voievod al Maramureșului în actul cancelariei regale maghiare din 1360 despre suprimarea răscoalei din Moldova în 1359, precum și cu opiniile exprimate în istoriografia română despre trecerea de către Bogdan a Carpaților între 1363 și 1364 (C. Rezachevici, *Cronologia critică a domnilor din Țara Românească și Moldova: a. 1324-1881*, Editura Enciclopedică, București, 2001, p. 429-430; Ș. S. Gorovei, *Întemeierea Moldovei: probleme controversate*, Ed. a II-a, Iași: Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2014, p. 96-98).

⁶² A. Marzec, *Op. cit.*, p. 58-59.

George Dumitrescu*

CUM AU GOLIT SOVIETICII MINELE DE URANIU DIN ROMÂNIA 1952-1965

HOW THE SOVIETS EMPTIED THE URANIUM MINES IN ROMANIA 1952-1965

Rezumat: Prezentul studiu reprezintă o analiză a cantității de uraniu pe care România a livrat-o Uniunii Sovietice în cadrul unui contract care i-a adus mari pierderi economice. Între 1952 - 1965, toate zăcămintele de uraniu românești au fost transferate economiei sovietice, cu eforturi umane uriașe, pentru programul nuclear al URSS. Documentele din Arhivele Istorie Naționale Centrale ale României, Arhivele Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității, Arhivele Ministerului Afacerilor Externe din România, unele dintre ele inedite, arată clar dezastrul creat în urma acestei tranzacții. S-au pierdut cantități uriașe de minereu de uraniu în defavoarea programului românesc de cercetare nucleară care, din acest motiv și pentru că nu avea instalație de prelucrare a concentratului de uraniu, a fost amânat pentru o perioadă îndelungată.

Cuvinte cheie: Romania, URSS, mine de uraniu, uraniu românesc, economie, contracte, beneficii, pierderi economice, comunism, dictatura, sovrom.

Abstract: The present study is an extensive analysis, for the first time, of the amount of uranium that Romania delivered to the Soviet Union under a contract that brought it great economic losses. Between 1952 - 1965, all Romanian uranium deposits were transferred to the Soviet economy, with huge human efforts, for the USSR's nuclear program. Documents from Romania's Central National Historical Archives, the Archives of the National Council for the Study of Security Archives, the Archives of the Romanian Ministry of Foreign Affairs, some of them unpublished, clearly show the disaster created as a result of this deal. Huge quantities of uranium ore were lost to the detriment of the Romanian nuclear research program which, for this reason and because it did not have a uranium concentrate processing plant, was delayed for many years.

Keywords: Romania, USSR, uranium mines, Romanian uranium, economics, contracts, benefits, economic losses, communism, dictatorship, sovrom.

* **George Dumitrescu**, doctorand la Facultatea de Istorie a Universității din București, <https://ror.org/02x2v6p15>.

Context

Pentru România, întoarcerea armelor împotriva Germaniei naziste și a aliaților săi nu a reprezentat nici obținerea imediată a păcii și nici protejarea economiei naționale. Prin semnarea Convenției de Armistițiu, la 12 septembrie 1944, guvernul de la București se obliga în fața guvernelor Națiunilor Unite la plata despăgubirilor de război Uniunii Sovietice, iar faptul că se aliase coaliției antihitleriste a determinat ca suma datoriilor să fie limitată la 300.000.000 de dolari¹. România urma să plătească daune consistente și proprietarilor din alte state aliaste, care suferiseră pierderi pe teritoriul românesc. Convenția sovieto-română din 16 ianuarie 1945 trasa condițiile grele de plată către URSS, mărfurile și utilajele românești (vase, locomotive, vagoane cisternă) urmând să fie livrate la prețurile din 1938 cu o majorare între 10 și 15 procente², deși media reală a creșterii prețurilor era mult mai mare. Mai mult, România urma să asigure cheltuielile trupelor sovietice staționate pe teritoriul său, în condițiile în care mari sume de bani erau alocate întreținerii propriilor trupe militare care acționau pe frontul de Vest, alături de Armata Roșie. Tratatul de pace din 10 februarie 1947 a preluat despăgubirile de 300 de milioane de dolari, cu termen de plată opt ani și stipula inclusiv predarea către Uniunea Sovietică a averilor germane de pe teritoriul românesc. În perioada 1944-1952, România a livrat mărfuri în valoare de 226,8 de milioane de dolari.

Pe 7 iunie 1948, Iosif Stalin îl anunță pe dr. Petru Groza că „în urma scrisorii primite de la *prim-ministrul României, guvernul sovietic a luat hotărârea de a reduce suma ce a mai rămas de plătit drept reparațiuni cu începere de la 1 iulie a.c. cu 50 la sută*”³.

Inițiativa de a trimite epistola la Moscova ar fi aparținut lui Gheorghe Gheorghiu-Dej, care cunoștea intenția lui Stalin de a arăta un aparent semn de bunăvoință către poporul român. Numai că, întâmplător sau nu, pe 23 mai 1948 România cedase în secret Insula Șerpilor Uniunii Sovietice.

Istoricul militar Petre Opreș consideră că între cele două evenimente există o strânsă legătură. Astfel, pe 28 iunie 1948, a fost încheiată o convenție pentru reducerea livrărilor românești către URSS ca reparații de război, valoarea scutită fiind de 73,2 milioane de dolari. Pentru cele 226,8 milioane de dolari au fost livrate mărfuri de 406 milioane de dolari, ca urmare a creșterii cu 79% a prețurilor din SUA în perioada 1938-1947⁴. Efortul României a fost unul uriaș. Cheltuielile efectuate conform Convenției de Armistițiu numai pentru perioada 1 septembrie

¹ Arhivele Naționale Istorice Centrale ale României (în continuare ANIC), Fondul ISISP – Fond XXII, Dosar 44, f.2.

² Vasile Buga, „*Lumini și umbre Relațiile economice româno-sovietice 1965-1989*”, Editura Institutului Național pentru Studiul Totalitarismului, București, 2019, pp. 11-12.

³ Petre Opreș, „*Aspecte ale economiei românești în timpul Războiului Rece (1946-1991)*”, Editura Trei, București, 2019, p. 25

⁴ Arhivele Naționale Istorice Centrale ale României, Fond ISISP – XXII, Dosar 44, ff. 2-3.

1944 – 31 martie 1947 au reprezentat 50,8% din cheltuielile totale ale statului⁵.

Alte beneficii importante ale sovieticilor au fost bunurile germanilor și ale ungarilor. Numai cele germane au fost evaluate la 1.741,6 milioane de lei. Pierderile României nu s-au oprit aici. 94 de milioane de lei au totalizat averile predate eronat ca fiind germane și care au fost ulterior vândute statului român. 645 de milioane de lei, valoarea aportului sovietic la Sovrompetrol, Sovromchim, Sovromconstrucții, Sovromnaval, constând din întreprinderi greșit considerate ca fiind de proveniență germană, ce a fost răscumpărat de statul român la lichidarea acestor societăți. 558,2 milioane de lei au însemnat valoarea aportului sovietic la Sovromcărbune, constând în exclusivitate din acțiunile maghiare la Societățile Petroșani și Lonea, ce au fost răscumpărate de statul român. Încă 102,1 milioane de lei au reprezentat greșeli de calcul în stabilirea globală de 47 de milioane de ruble (Protocolul din 20 februarie 1950), reprezentând vânzarea unei părți din averile germane. În total, România mai pierdea 1.399.300.000 de lei⁶.

Obligațiile de plată ale României față de Uniunea Sovietică, decurgând din starea de război și din valorificarea bunurilor germane sau de altă naționalitate aflate în România, au fost:

- a) În baza Convenției de armistițiu și a Tratatului de Pace, pentru reparații, restituiri, cheltuieli pentru întreținerea și transportul trupelor sovietice - 821,1 milioane de dolari;
- b) În baza unor convenții și protocoale încheiate cu Uniunea Sovietică și anume: pentru răscumpărarea averilor foste proprietăți germane - 87,1 milioane de dolari;

pentru daune în legătură cu averile germane – 20 de milioane de dolari;

pentru creanțe față de Germania – 50 de milioane de dolari;

pentru răscumpărarea acțiunilor U.D.Reșița – 25,3 milioane de dolari. În total, 1.01 miliarde de dolari.

Sovromurile – cum au ajuns sovieticii la uraniul românesc

România era dependentă politic de URSS, trupele Armatei Roșii se aflau pe teritoriul țării, plătise sume uriașe de despăgubiri către sovietici și urma crearea și consolidarea dependenței economice. Dacă în primii ani postbelici comerțul României cu Uniunea Sovietică și cu statele comuniste satelit din Estul și Centrul Europei era de 19%, în 1948 ajunsese la 73%, iar comerțul cu occidentul scăzuse de la 81% la 27%⁷. Pentru a ajunge la resursele primare atât de bogate ale României, Stalin a promis o tehnologizare importantă a economiei românești, într-o țară majoritar agrară și distrusă de război, secete și sărăcie. Între anii 1945-1956, în România au funcționat societățile sovieto-române pe domenii de activitate ale economiei, așa-numitele Sovrom-uri. Acordul de colaborare economică dintre

⁵ *Ibidem*, f. 5.

⁶ *Ibidem*, f. 7.

⁷ Al. Iacob, „*Rolul și importanța societăților sovieto-român*”, Editura Cartea Rusă, București, 1951, p. 14.

URSS și România a fost semnat pe 8 mai 1945. Documentul prevedea aport de capital egal, iar schimburile comerciale ajungeau la o valoare fabuloasă, 50 de miliarde de dolari.

Practic, România se obliga să trimită în URSS aproape toată producția sa agricolă, petrolieră și extractivă și ar fi primit în contrapartidă tehnologie pentru industrializarea țării și armament pentru armata națională. Aportul fiecărei părți era de 50 la sută. URSS a venit cu valoarea averilor germane din România confiscate și a contribuit efectiv cu utilaje în valoare de doar 2,9 miliarde de lei. Cu alte cuvinte, capitalizarea majoritară a aparținut direct României, sau indirect, prin punerea la dispoziția sovieticilor a averilor germane din țară. Mai mult, prin aceste societăți URSS avea acces direct la bogățiile naturale ale țării.

Ceea ce urma să reprezinte o pierdere pentru economia României era prezentată de Gheorghe Gheorghiu-Dej „*un prețios sprijin în dezvoltarea economică a României*”⁸

Problematica sovromurilor a fost analizată disparat din punct de vedere istoric. De pildă, în volumul „*De la Sovromconstrucții nr.6 la Academia Română*”, istoricul și academicianul Dinu C. Giurescu, fiul istoricului Constantin C. Giurescu, detaliază traiul său pe șantierul de construcții sovieto-române, începând cu 1950. Este o carte de memorii, Giurescu junior fiind obligat să presteze cinci ani o muncă necalificată, din cauza arestării tatălui său, deși era proaspăt absolvent al Facultății de Istorie a Universității București. În articole care analizează situația economică a României acelor ani, sovromurile sunt analizate, mai ales luate una câte una. Un volum amplu, care cuprinde în mai multe capitole anii sovromurilor este cel semnat de istoricul Florian Banu: „*Asalt asupra economiei României De la Solagra la SOVROM (1936-1956)*”. Acesta scrie detaliat despre istoria societăților sovieto-române, începând cu prima: „Sovrompetrol”, care ia naștere pe 17 iulie 1945, odată cu semnarea acordului bilateral. Este singurul volum, din câte cunoaștem, care are și o referire distinctă la „Sovromquarțit”. Despre domeniul extracției de minereu uranifer s-a scris foarte puțin din cauza secretului care trebuia respectat în acest domeniu strategic. De altfel, orașul Ștei, de care depindea administrativ Mina Băița, prima de uraniu din țară, a fost construit de la zero de sovietici și se comporta ca un oraș secret. Documentele aflate în arhivele României cu referire la „Sovromquarțit” sunt foarte puține. Din acest motiv, unele informații sunt inexacte sau incomplete. Istoricul Florian Banu susține că societatea avea o conducere exclusiv sovietică. În realitate, directorul adjunct era, de la începutul activității, român⁹. În fine, un alt istoric care s-a aplecat asupra temei vaste a Sovromurilor este Alina Ilinca. Într-un studiu al său scrie pe scurt istoria generală a acestor societăți. Informațiile legate de „Sovromquarțit” sunt acci-

⁸ Gheorghe Gheorghiu-Dej, „*Raportul politic al CC al PCR*” în Articole și cuvântări, București, 1952, vol I, p.32.

⁹ Arhivele Naționale Istorice Centrale (în continuare ANIC), Fond CC al PCR, Secția Economică, Dosar 14/1956, p.14.

dentale. Documente din arhiva Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității nu au reprezentat sursă pentru autor. O explicație ar putea fi faptul că documentele se declassifică gradual, articolul la care facem referire fiind datat cu 2003. În cercetarea noastră am avut șansa accesării unor surse primare care ne permit scrierea unui capitol consistent, în premieră. În studiul de față urmărim să detaliem întreaga activitate a „Sovromquarțit” (1952-1956): condiții de muncă, locuire și trăire, interzicerea unor drepturi fundamentale sau încălcarea lor.

Pe baza documentelor oficiale vom afla care a fost cantitatea exactă a mine-reului uranifer/uranu livrată în URSS în perioada funcționării societății dar și în anii 1956-1965, când este sistat exportul. De asemenea, vom căuta să înțelegem, pe baza informațiilor economice accesate, dacă afacerea înființării „Sovromquarțit” și a vânzării întregii cantități de uraniu și minereu uranifer timp de 13-14 ani a fost o reușită economică sau o pierdere.

Uraniul românesc

Una dintre cele mai profitabile societăți a fost pentru sovietici cea de extracție de minereu uranifer¹⁰ „Sovromquarțit”. De altfel, astfel de societăți mixte, sub egida NKVD, au fost constituite și în Bulgaria, Cehoslovacia și Germania de Est, după descoperirea sau începerea extracției de minereu uranifer, toate contribuind la industria nucleară sovietică¹¹. Sovieticii erau în căutare de uraniu de calitate, câtă vreme zăcămintele proprii aveau o concentrație de doar 0,01-0,2 %. Așa-numitele expediții geologice, din vara anului 1945, au avut rolul de a găsi minereu uranifer în URSS, 60 de echipe de specialiști având această sarcină strategică. Stalin stabilise un plan de o sută de bombe atomice pe an, pentru a se apropia de producția nucleară a Statelor Unite. Această țintă presupunea cantități uriașe de minereu uranifer și de o concentrație superioară celei descoperite pe teritoriul sovietic, din Asia Centrală până în zona Mării Baltice¹².

Uraniul reprezintă principalul combustibil nuclear în centralele atomo-electrice¹³. Prin consumul sau arderea unei cantități de un kilogram de uraniu 235 se obține o energie care este egală cu aceea rezultată într-o termocentrală convențională în urma utilizării a trei mii de tone de cărbuni¹⁴. Minereurile de uraniu românești au fost localizate în timpul războiului, exploatarea minieră uraniferă a început în România în 1952. Societatea minieră sovieto-română „Kvarțit” (denumită în unele documente „Quarțit”) a fost înființată în 1952, având un capital

¹⁰ Uraniul natural reprezintă în principal un amestec de doi izotopi uraniu-238 (cca. 99,3%) și uraniu-235 (cca. 0,7%). Izotopul uraniului care suferă reacția de fisiune în reactoarele nucleare de producere energie electrică este uraniu-235 (U235).

¹¹ Cosmin Popa, „Revoluția tehnologică sovietică postbelică 1945-1953” în Arhivele Totalitarismului, Anul XXII, Nr. 84-85, 3-4/2014, p. 20.

¹² *Ibidem*, p. 24.

¹³ Combustibilul ars este descărcat din reactor după un an de activitate și este stocat în bazine cu apă rece pentru a se răci, timp de câțiva ani.

¹⁴ Ioan Niederkorn, Gabriela Lemnar, *Combustibilii nucleari*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1980, p. 17.

inițial de 50 de milioane de ruble prin aportul ambelor țări. Denumirea era aleasă greșit intenționat pentru a păstra secretul asupra minereurilor aflate în extracție.

Protocolul din 31 decembrie 1951, semnat la Moscova, prevedea suplimentar că în afara aporturilor sociale ale părților, necesare investiției și producției, cele două state vor asigura și sumele de bani pentru prospecțiunile geologice. Convenția era încheiată pe o perioadă de 25 de ani și asigura dreptul de monopol societății pentru explorarea și exploatarea oricăror zăcăminte radioactive de pe teritoriul Republicii Populare Române. Asta însemna că un alt stat avea dreptul asupra zăcămintelor radioactive ale României în orice colț al teritoriului său. Societatea era condusă de un director general sovietic și de un director general adjunct român, iar în consiliul de administrație mai intrau doi reprezentanți, unul sovietic, celălalt român. Pe 31 martie 1954 este semnat un al doilea protocol, tot la Moscova, prin care se statua că vărsămintele la capitalul statutar al societății, efectuate de sovietici între 1952-1953 prin livrări de mărfuri la prețuri mondiale, se vor recalcula la prețuri interne românești, iar statul român va achita diferența. Așa se face că partea română a achitat în plus 75.263 de mii de lei.

Deschiderea exploatării minelor de uraniu în perimetrul Băița-Bihor, în cadrul societății sovieto-române „Sovrom Quarțit”, a presupus implicarea tuturor instituțiilor de securitate și de forță ale Republicii Populare Române care aveau în sarcină păstrarea secretului desăvârșit.

Paza militară se organiza nu doar în zonele de producție, locuire și depozitare, ci și asupra teritoriilor văilor râului Crișu Negru și râului Galben pe o rază de 2,5 kilometri, asupra trenurilor care transportau marfa și asupra magaziiilor în care se depozita minereu uranifer. Căile ferate fuseseră modificate, astfel încât trenurile rula acum pe sistem sovietic, cu distanța între șine mai mare decât distanța obișnuită în România¹⁵. Perimetrul păzit militar devenea o fortăreață, Securitatea stabilind amplasarea gardurilor cu sârmă ghimpată, cu posturi de pază dotate cu mijloace telefonice de comunicare.

Personalului sovietic al societății îi erau amenajate facilități distincte: o casă de locuit cu 7-10 locuințe, un magazin special pentru deservirea salariaților din URSS, de asemenea 30 de locuințe în București pentru specialiștii veniți de la Moscova și familiile lor. În 1954, Personalul Sovrom ajunge la 20.750 de persoane, în 17 obiective, acesta urmând să fie extins cu încă 16.000 de salariați. Importanța majoră a activității societății a determinat autoritățile să numească un adjunct al directorului general din cadrul MAI. În fapt, Securitatea își planta în poziția a doua un ofițer¹⁶.

Interesul economic uriaș pentru zonă și faptul că aici urmau să locuiască mulți specialiști sovietici pentru mai mulți ani a determinat puterea politică de la Moscova să decidă construirea de la zero a unui oraș de munte cu toate facilitățile

¹⁵ Arhiva Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității (în continuare, ACNSAS), Fond Documentar, Dosar 0011728, ff. 1-10.

¹⁶ *Ibidem*, f.72.

necesare. Lângă coloniile muncitorești și vechiul sat, la câțiva kilometri de mina de uraniu Băița, se naștea noul oraș Ștei, cu 6000 de locuitori și cu arhitectură în stilul realismului socialist. „*Orașul pentru ruși*”, cum l-au denumit localnicii, se extinde printr-un decret din 1955 prin care erau expropriate 80 de hectare de pământ arabil, lângă satul Ștei, pentru construcția unor blocuri, platforme industriale, clădiri administrative și culturale¹⁷. (Foto 1, Construcție blocuri Petrileni)

Clădirile erau construite după principiile estetice ale realismului socialist: „*Compunerea țesutului din cvartale, utilizarea unor prospecte ample de bulevarde și construcția unor clădiri monumentale ca embleme socialiste ale orașului: sediul politic, casa de cultură, primăria*”¹⁸. Existau și barăcile temporare din lemn, cu fundații de ciment. Ele au fost folosite și de soldații ruși care supravegheau producția, dar și de muncitorii și minerii români. În 1958 orașul secret primește numele „Dr. Petru Groza”, în memoria liderului comunist, fost prim-ministru al Republicii Populare Române.

Întreaga producție de minereu uranifer a fost livrată URSS la preț de cost, în care nu erau incluse cheltuielile din domeniul conex geologic. Acestui preț i se aplica un beneficiu de 8% care fusese ridicat în 1954 la 10%, costul fiind calculat la tona de minereu livrat, indiferent de cantitatea de metal cuprinsă în minereu. România a livrat către URSS următoarele cantități de minereu:

În 1952, 18.334 de tone de minereu uranifer; uraniu - 409,6 tone.

În 1953, 62.400 de tone de minereu uranifer; uraniu - 1045,8 tone.

În 1954, 142.870 de tone de minereu uranier; uraniu - 2059,0 tone.

În 1955, 234.447 de tone de minereu uranifer; uraniu - 2964, 8 tone¹⁹.

Prețurile de cost pentru un kg de uraniu în minereu au diferit: 1952-172,50; 1953-147,25; 1954-128,63; 1955-103,67;

Tabel

Anul	Minereu tone	Preț minereu tonă lei	Total producție livrată mii de lei
1952	18.334	3854,25	70.663
1953	62.400	2939,10	154.011
1954	14.2870	1897,40	271.082
1955	234.447	1310,95	307.350 ²⁰
Total:	460.051 minereu tone		803.107 mii de lei

Ca urmare a activității societății, fiecare parte a primit drept beneficii suma de 29,9 milioane de lei. Totalul investițiilor efectuate de Societatea „Sovrom Qu-

¹⁷ RomActiv Business Consultant, *Strategia de dezvoltare locală a orașului Ștei, jud. Bihor, pentru perioada 2014–2020*, Primăria orașului Ștei – Ștei, 2015.

¹⁸ Irina Tulbure, *Arhitectură și urbanism în România anilor 1944–19ă64: constrângere și experiment*, Ed. Simetria, București, 2016.

¹⁹ ANIC, Fond CC al PCR, Secția Economică, Dosar 14/1956, f. 14.

²⁰ *Ibidem*, f. 3.

arțit” a fost de 940 de milioane de lei, iar până la 1 ianuarie 1956 amortizările erau de doar 10%. (Foto 2, Școala nr. 2) Până la urmă, contribuția URSS la înființarea și funcționarea societăților sovieto-române a diferit fundamental față de înțelegerea inițială în care se specifica și aportul direct sovietic. În afara bunurilor germane de pe teritoriul României, confiscate și puse capital, banii URSS au provenit tot din România: sume mari pe care guvernul de la București le-a plătit pentru răscumpărarea acțiunilor la Societatea „Petroșani” și Societatea „Uzinele și Domeniile Reșița” și plăți încasate ca beneficii în urma gestionării sovromurilor²¹. România a fost nevoită să plătească daune societăților germane, urmare a micșorării patrimoniului în perioada în care au fost administrate de români. Și acești bani au mers la sovietici care, la rândul lor, i-au vărsat în conturile sovromurilor - participatie proprie.

La începutul anului 1956, rezervele de metal cunoscute erau concentrate în două regiuni principale: Bihor și Banat. În Bihor, rezerve importante erau identificate într-un triunghi cu vârfurile la Ștei, Arieșeni, vârful „Avram Iancu”. În Banat, zăcămintele se găseau în jurul localității Ciudanovița, regiunea Timișoara. Dintre acestea, zăcămintul de la Ștei era cel mai bogat, având o concentrație de 10-20 de kg de metal la tona de minereu.

Acest fapt permitea expedierea minereului în URSS în stare brută, fără a mai fi nevoie de transformarea lui în concentrat. Se estima că zăcămintul va mai da producție 2-3 ani. Cantitatea totală de uraniu era de 16.000 de tone, până în 1955 fuseseră extrase 6.500 de tone, în 1956 planificate erau 4000 de tone, restul până în 1958. Zăcămintele rămase, atât în Bihor cât și în Banat erau mai sărace. Cantitatea totală de uraniu identificată ca probabilă era de 25.000 de tone, însă concentrația minereului era mult mai mică (1,5-10 kg metal/tonă)²². Acest lucru impunea construirea unei fabrici de prelucrare chimică a minereului pentru a-l transforma în concentrat 40% și a face convenabil transportul pe calea ferată. Calculele arătau că pentru perioada 1956-1960 statul român urma să investească numai în întreprinderea pentru explorarea, exploatarea și prelucrarea minereului peste 2,7 miliarde de lei și recupera din ele sub formă de beneficiu doar 200-300 de milioane de lei.

Din cauza pierderilor uriașe, a nerentabilității economice în extracția minereului de uraniu, livrat în totalitate sovieticilor, și pentru că dezvoltarea economică impunea găsirea unor soluții pentru suplimentarea cantității de energie electrică produsă, România ia în calcul, în premieră, construcția unei centrale nucleare-electrice. Asta presupunea crearea unui stoc propriu de uraniu pentru economia națională.

În cursul anului 1954, România obținuse în urma unor negocieri cu URSS începerea răscumpărării participației sovietice în societățile mixte Sovrom. Este

²¹ Alina Ilinca, „Societățile mixte sovieto-române în economia României” în Studii și materiale de istorie contemporană, Serie nouă, vol. II, 2003, editat de Institutul de istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române, p. 121.

²² ANIC, Fond CC al PCR, Secția Economică, Dosar 14/1956, f. 5

de menționat faptul că aportul URSS la înființarea tuturor sovromurilor era constituit, pe de o parte din valoarea bunurilor germane de pe teritoriul României trecute ca despăgubiri de război pentru statul sovietic, pe de altă parte din investițiile aduse în timpul funcționării acestora.

Pe 2 mai 1956, Ministerul Comerțului Exterior al URSS transmite Guvernului României propunerea de a examina preluarea de către partea română a cotei de participatie sovietică la Societatea minieră sovieto-română „Kvarțit”. Condițiile impuse de la Moscova arătau că sovieticii se retrăgeau din acte ca acționari, nu și din afacerea profitabilă care le asigurau cantități uriașe de uraniu pentru industria lor nucleară.

Noua întreprindere de stat pentru explorarea, extracția și prelucrarea minereului de uraniu urma să-și desfășoare activitatea sub coordonarea unei comisii bipartite care se ocupa de lichidarea „Sovrom Quarțit”. Specialiștii URSS nu plecau din prima exploatare uraniferă din România și erau interesați prin contract, în continuare, de explorarea geologică pentru care erau dispuși să acorde credite.

Întreaga cantitate de minereu continua să fie livrată URSS, cu excepția „*părții de care va avea nevoie economia națională a Republicii Populare Române*”, iar plata continua să se facă și în utilaje și echipamente industriale dar și în lei.

Spre deosebire de celelalte societăți sovieto-române, perioada de plată a răscumpărării era dublată, timp de zece ani România fiind obligată să plătească sovieticilor tot în minereu uranifer. Documentul, datat 19 iunie 1956, cuprindea și un articol despre păstrarea secretului asupra înțelegerii și asupra activității de exploatare și anula documentele anterioare: „*Acordul între Guvernul Uniunii Republicilor Socialiste Sovietice și Guvernul Republicii Populare Române din 30 decembrie 1951 cu privire la înființarea societății sovieto-române „Kvarțit”*”, protocoalele din 28 februarie 1953, 31 martie 1954, 30 aprilie 1955, 19 martie 1956, precum și „*Statutul societății miniere sovieto-române „Kvarțit”*”²³.

Din analiza documentelor reieșeau următoarele: toată producția de uraniu a întreprinderii „Quarțit”, înființată după desființarea „Sovrom Quarțit”, urma să fie livrată, timp de 20 de ani, până în 1976, în URSS. Făcea excepție cantitatea necesară economiei românești. Celelalte cantități de uraniu rezultate din alte exploatare rămâneau în țară.

La nivel mondial, România se clasa printre principalii deținători de rezerve de uraniu. Conținutul superior de 0,60% U o așeza pe primele locuri, cele mai multe rezerve din lume având conținuturi între 0.1-0,2% uraniu. La nivelul anului 1956, când am atins maximum de producție de 4.343 de tone uraniu metalic, cantitatea extrasă în țara noastră reprezenta 40% din producția țărilor capitaliste²⁴. Cheltuielile în domeniul uranifer între 1951-1963 au totalizat 924 de milioane

²³ ANIC, Fond CC al PCR, Secția Economică, Dosar 14/1956, f. 25.

²⁴ *Ibidem*, f. 199.

ne de lei. Cât timp a funcționat Sovrom „Quartit”, între 1952-1956, cheltuielile au fost de 289 de milioane de lei, iar între 1964-1965, de 173 de milioane de lei.

Conținutul de uraniu a scăzut continuu: în 1952 era 2,2%; în 1963 a ajuns la 0,2%, iar în 1964 ajunsese la 0,179%. Exploatarea de la Băița Bihor a fost prioritară, fiind considerată, datorită calității minereurilor, unică în lume. În 1957 zăcămintele de la Ciudanovița și Natra din Banat sunt puse în exploatare, apoi cele de la Avram Iancu și Dobrei Sud. La nivelul anului 1965, zăcămintul de la Băița-Bihor era aproape lichidat.

Cea de-a doua mare exploatare de minereuri uranifere din România s-a aflat în Banat, la Ciudanovița, județul Caraș Severin. Principalul material purtător de radionuclizi descoperit acolo era pechblenda, un oxid de uraniu, asociat cu oxizi de plumb, nichel, fier, vanadiu, cupru și calciu. La Ciudaovița, șantierul minier aduna în deceniul șase al secolului trecut aproape 10.000 de oameni. Lucrătorii erau aduși din Moldova, Muntenia dar și din Uniunea Sovietică și locuiau în barăci sau blocuri construite în grabă. Oamenii lucrau la aproape 750 de metri adâncime, iar în timp marea lor problemă a fost afectarea sănătății din cauza radiațiilor. Doctorul Dan Popescu, directorul spitalului din Ciudanovița în anii 60 este categoric în privința consecințelor radiațiilor uranifere din zonă: *„Ce am constatat acolo era că muncitorii, în proporție foarte serioasă, de 35-40 la sută, mureau de cancer bronho-pulmonare din cauza inhalării gazului radioactiv radon”*²⁵. Acesta se găsește în scoarța terestră și face parte dintr-un lung lanț de descompunere radioactivă care începe cu uraniul prezent în roci și în sol. Și soția managerului murise de cancer. Lucrase ca geolog în minele de uraniu de la Ciudanovița. Același medic a constatat că de-a lungul anilor numărul celor născuți cu malformații congenitale crescuse foarte mult²⁶.

Lichidarea sovromurilor, care a însemnat ca România să răscumpere participația sovietică, a adus o imensă problemă pe masa decidenților de la București. Sovieticii cereau fabuloasa sumă de 9,6 miliarde de lei. Această valoare reieșea din calculul unor bunuri care nu aparțineau în realitate părții sovietice, din supraevaluarea unor aporturi și din beneficiile exagerate obținute de unele societăți. În 1955 și 1956, Guvernul României a solicitat în mai multe rânduri și a purtat negocieri cu Kremlinul pe seama acestor sume colosale. URSS a consimțit să reducă această datorie cu suma de 4,3 miliarde de lei, rămânând de plată 5,3 miliarde de lei. Statul român a achitat greu această sumă, ultima rată fiind plătită în 1974²⁷.

²⁵ <https://www.zf.ro/ziarul-de-duminica/romania-secreta-ciudanovita-iadul-radioactiv-3961255> (accesat pe 4.11.2024)

²⁶ Particulele radioactive sunt periculoase deoarece emit radiații alfa, beta și gamma, care pot trece prin pereți, acoperișuri și haine. Acestea pot pătrunde în organism prin aer, mâncare și apă sau printr-o rană deschisă. Dozele mari de radiații distrug organele și țesuturile. Efectele expunerii la un nivel ridicat de radiații pot determina decesul în mai puțin de două luni, pentru 80% dintre victime.

²⁷ ANIC Fond ISISP –XXII, Dosar 44, ff. 11-12.

În 1961, a mai fost semnat un protocol care stipula prețul, cantitatea destinată exportului dar și prevederea că după 1965 URSS va livra, la rândul ei, uraniu metalic pentru industria românească.

Exportul din România către URSS era structurat astfel:

Tabel: Export de uraniu către URSS

AN 1961 1962 1963 1964 1965

TONE 375 300 320 300 305²⁸

Până la 1 iulie 1965, întreaga cantitate de uraniu metal agreată pentru 1961-1965, 1600 de tone, a fost livrată URSS. După această dată România a stopat exportul, iar producția a fost stocată.

Interesele URSS erau în continuare atât de mari încât, chiar și după ieșirea din Sovrom „Quarțit” și-a manifestat interesul pentru finanțarea prospecțiunilor geologice românești. Protocolul din 1961 prevedea că în perioada 1961-1965, 8% din investițiile României în lucrările geologice, care urmau să se ridice la 200 de milioane de lei, să fie achitate de partenerul sovietic.

În 1963, pe 26-27 februarie, în ședința Biroului Politic al CC al PMR, Emil Bodnăraș recunoștea tardiv: *„Noi, când am acceptat sovromurile, am comis o mare ilegalitate. Nu am consultat poporul, fiind vorba despre exproprierea unor bunuri care aparțineau poporului”*²⁹. Și Ion Gheorghe Maurer avusese o reacție dură la adresa sovromurilor chiar la începuturile activității lor. În 1947, 15-20 februarie, când la Moscova aveau loc tratative economice, viitorul prim-ministru, la acea dată subsecretar de stat la Ministerul Industriei și Comerțului³⁰, a propus constituirea unei comisii de supraveghere a acestor societăți pentru a urmări cum se supun ele jurisdicției românești. El avea în vedere modul în care Sovromtransport utiliza devizele obținute fără să le predea Băncii Naționale³¹.

Mai târziu, același Maurer, intrat în dizgrația sovieticilor care îl acuzau de acțiuni politice și economice prooccidentale, va publica un articol elogios despre societățile mixte sovieto-române³².

În 1965 mai erau în vigoare *„Acordul între Guvernul Republicii Populare Române și Guvernul Uniunii Republicilor Socialiste Sovietice cu privire la lichidarea societății miniere sovieto-române „Sovrom Quarțit” și cu privire la dezvoltarea pe mai departe a colaborării dintre cele două guverne în domeniul extragerii și prelucrării minereului de uraniu în Republica Populară Română”*, încheiat la

²⁸ ANIC, Fond CC al PCR, Relații Externe, Dosar 37/1965, f. 201.

²⁹ Emil Bodnăraș ocupa postul de vicepreședinte al Consiliului de Miniștri, fusese ministrul Apărării Naționale, în 1965, influent în Biroul Politic, va înclina balanța pentru alegerea lui Nicolae Ceaușescu secretar general al partidului.

³⁰ Florica Dobre (coordonator), *„C.N.S.A.S. Membrii C.C. al P.C.R. 1945-1989. Dicționar”*, București, Editura Enciclopedică, 2004, p. 385.

³¹ Caietele CNSAS, Anul III, Nr. 1 (3), 2009, Editura CNSAS, București, 2010, p. 9.

³² Ion Gh. Maurer, *„Acordurile economice româno-sovietice și refacerea țării noastre”* în *„Probleme economice”*, nr. 1/1948, p. 5-8.

22 octombrie 1965; „Protocolul la Convenția dintre guvernul Uniunii Republicilor Sovietice Socialiste și guvernul Republicii Populare Române din 22 octombrie 1956”, încheiat la 2 septembrie 1961; „Acordul între guverne privind înființarea Comisiei permanente româno-sovietice și sarcinile ei principale”; „Regulamentul de funcționare a Comisiei Permanente Româno-Sovietice”; „Condițiile tehnice de livrare a minereurilor și a concentratelor de minereu de uraniu în Uniunea Republicilor Sovietice Socialiste”; „Regulamentul cu privire la executarea și finanțarea lucrărilor de cercetare geologică pentru uraniu în Republica Populară Română pe anii 1961-1965”.

Cât privește viitoarele exploatări de uraniu, specialiștii apreciau că în perioada 1964-1980 vor fi evidențiate cantitățile necesare industriei nucleare civile românești cu investiții anuale de 100-150 de milioane de lei, destinate numai cercetărilor geologice și tehnologice. Noi cantități de uraniu fuseseră descoperite în zonele Tulgheș și Crucea din Carpații Orientali și în zonele Bîrzava și Păiușeni din Munții Apuseni. Urmare a lucrărilor geologice efectuate, noi zăcămintele erau pregătite să fie exploatate la Natra, Dobrei, Ciudanovița și Ilișova în Banat și Avram Iancu în Munții Apuseni³³. Era prevăzută, de asemenea, construirea în România a primei instalații de concentrare chimică a minereurilor, punerea în funcțiune fiind prevăzută până cel mai târziu în cursul anului 1968.

Domeniul extracției minereului de uraniu era unul periculos. Dincolo de măsurile insuficiente de protecție la iradiere, numărul accidentelor de muncă soldate cu morți era semnificativ la nivelul întregii ramuri miniere.

Într-un raport ministerial, situația privind minele de cărbuni și minereuri era următoarea: în 1963, 6700 de accidente cu 103 morți, în 1964, 6385 cu 114 morți, iar în primul trimestru al anului 1965, 1618 accidente de muncă, soldate cu 60 de morți³⁴. (Foto 3, Spitalul orășenesc)

În noiembrie 1965, executivul stabilește modul de finanțare ale unor exploatări cu minereu uranifer, prin derogare de la finanțarea standard a minelor în România. Între acestea, Mina „Avram Iancu” din Regiunea Crișana și Întreprinderea Minieră Banat, din Regiunea Banat³⁵. Prețul de vânzare al minereului de uraniu pentru livrările interne fusese stabilit în aprilie la 490 de lei/kg metal pentru tot anul 1965³⁶. Pentru a înțelege pierderile uriașe ale României, subliniem că acest preț era și de trei ori mai mare decât prețurile practicate la vânzarea minereului către URSS în perioada „Sovromquartit”.

Pentru 1 ianuarie 1966 volumul minereurilor uranifere arăta următoarea situație: 1.089.462 de tone de minereu cu conținut de 0,16%; 1.460.560 tone de minereu cu conținut de 0,18%, cu un total de 4.447 de tone de uraniu metalic. Datele erau formulate pe baza creșterilor de rezerve din anii 1964-1965. Există și

³³ ANIC, Fond CC al PCR, Secția Cancelarie, Dosar 69/1965, vol. I, f. 105.

³⁴ ANIC, Fond CC al PCR, Secția Economică, Dosar 26/1965, f. 28.

³⁵ ANIC, Fond CC al PCR, Secția Cancelarie – HCM, Dosar 575/1965, ff. 1-3.

³⁶ ANIC, Fond CC al PCR, Secția Cancelarie – HCM, Dosar 51/1965, ff. 1-2.

o perspectivă estimată la încă 9.230.000 de tone cu un conținut de 0,13%, cărora le reveneau încă 12.000 de tone de uraniu metalic³⁷.

Pe 25 august 1965, Alexandru Bîrlădeanu, membru al Comitetului Central al noului Partid Comunist Român, transformat din Partidul Muncitoresc Român, după moartea lui Gheorghe Gheorghiu-Dej, conduce o delegație la Moscova, având sarcini noi în domeniul atât de sensibil al uraniului românesc. Bîrlădeanu, care fusese ministrul comerțului exterior și vicepreședinte al Consiliului de Miniștri, cunoștea foarte bine etapele acestei colaborări cu sovieticii și le propune direct încetarea convenției și oprirea exportului de uraniu³⁸. Convenția era semnată pe 20 de ani, până în 1976. Explicația era dată de decizia partidului de a construi o Centrală nucleară care să pornească activitatea în 1971-1972 și o alta care să intre în funcțiune în 1975. Pentru aceste investiții, România avea nevoie de combustibil nuclear. Mai mult, partea română solicita ca URSS, în baza protocolului din 1961, să livreze ea României cantități de uraniu. Doar 2000 de tone de uraniu metal mai avea rezerve România, informa oficialul de la București. România livrase peste 18.000 de tone de uraniu în URSS!

În piața economică a statelor capitaliste se vindea numai concentrat de uraniu și nu minereu uranifer, ca în cazul României. Prețurile variaua între 34 de dolari/kg, în 1956 și 22 de dolari/kg, în 1961. Un calcul al specialiștilor anului 1965 arăta că, raportat la prețurile internaționale, pentru perioada 1952-1961 trebuia să încasăm 309 milioane de dolari. URSS a plătit României pentru cantitatea livrată 171,6 milioane de ruble noi. Asta înseamnă că am încasat cu 90 de milioane de dolari, respectiv 80 de milioane de ruble mai puțin³⁹. În acest caz România a primit două treimi din contravaloarea minereului de uraniu, raportat la prețurile mondiale. Dacă minereul era valorificat sub formă de concentrate, suma încasată ar fi fost cel puțin dublă. În plus, cantități importante de cobalt și nichel aflate în minereul brut de la exploatarea „Avram Iancu” nu au putut fi cunoscute, cuantificate și achitate.

Concluzii

În perioada 1952-1955, timp de patru ani, cât a funcționat „Sovrom Quartzit”, livrarea minereului către URSS nu s-a efectuat pe baze comerciale, ci pe baza cheltuielilor de producție și a unui beneficiu de 8-10% pentru ambele părți. 6484 de tone de uraniu metalic au fost livrate URSS. Costurile de producție au fost de 803 milioane de lei și au fost încasate 48,3 milioane de ruble noi, ceea ce înseamnă 7,5 ruble/kg metal în minereu. În costurile de producție a fost inclus și beneficiu de 65 de milioane de lei, din care părții române i-au revenit 32,5 milioane de lei.

³⁷ ANIC, Fond CC al PCR, Secția Relații Externe, Dosar 37/1965, f. 198.

³⁸ *Ibidem*, f. 15.

³⁹ *Ibidem*, f. 207.

Foto 1. Blocuri în construcție în cartierul Petrileni, orașul Ștei, anii 50
(sursa: Primăria orașului Ștei – Bihor)

În afara acestor cheltuieli, România a efectuat, fără să fie recuperată valoarea lor, lucrări geologice de 138,5 milioane de lei și a casat materiale din achiziții necorespunzătoare de 28,6 milioane de lei. Din toate aceste date rezultă că România nu a realizat niciun fel de beneficiu între 1951-1955, doar investiții și pierderi economice.

Pentru răscumpărarea cotei de participare a sovieticilor la „Sovrom Quarțit”, statul român s-a obligat să plătească 27,5 milioane de ruble pe o perioadă de zece ani, începând cu 1961, prin mărfuri. În doar doi ani, până în 1963, România plăti-se deja 10,3 milioane de ruble. Începând cu 1956, după răscumpărarea capitalului sovietic din societate, valorificarea uraniului s-a realizat pe baza unui preț stabilit anterior cu URSS, plecând de la cheltuieli de producție, recuperarea parțială a lucrărilor geologice și realizarea unui beneficiu de 5 procente.

În anii 1956 și 1957 au fost livrate 7261 tone de uraniu cu 9,7 ruble/kg; între 1958-1961, 3909 tone, 13,5 ruble/kg; între 1962-1963, 695 tone de uraniu cu 16,87 ruble/kg; între 1964-1965, 504 de tone minereu, cu același preț 16,87 ruble/kg. Din 1962, URSS a finanțat 85% din valoarea lucrărilor geologice de 200 de milioane de lei.

Dacă prețul de 16,87 de ruble/kg de uraniu ar fi fost impus și perioadei 1956-1961, România ar fi primit în plus 163 de milioane de ruble, respectiv 3 miliarde de lei⁴⁰. Acestea au fost rezultatele colaborării cu URSS în domeniul uranifer.

Ce a însemnat să așezi pe tavă economia României sub formă de Sovromuri și să o oferi URSS? Istoria a dezlegat și acest mister, închizând un capitol nefericit al perioadei de început a comunismului în România. După moartea lui Stalin, liderii sovieticilor înșiși recunosc cât de nefast a fost acest gen de colaborare eco-

⁴⁰ ANIC, Fond CC al PCR, Relații Externe, Dosar 37/1965, ff. 205, 206.

nomică. Denunțând un acord de exploatare în comun a zăcămintelor din Sintzi-an, China, promovat de Stalin, Nikita Hrușciov recunoaște că românii au fost, la rândul lor, indignați de aceste propuneri și că societățile au fost dizolvate după moartea dictatorului sovietic⁴¹. Ce nu amintea noul conducător comunist de la Moscova era prețul uriaș plătit de poporul român în timpul acestor colaborări dezastruoase pentru România și nici valoarea colosală a răscumpărărilor participației sovietice, acțiune petrecută după venirea sa la putere.

Foto 2. Școala nr. 2 din orașul Ștei (sursa: Primăria orașului Ștei – Bihor)

Foto 3. Spitalul orașului Ștei (sursa: Primăria orașului Ștei – Bihor)

⁴¹ Vasile Buga, *Relațiile politice româno-sovietice 1953-1958 I* în *Arhivele Totalitarismului*, nr. 3-4, 2004, Editura Institutului pentru Studiul Totalitarismului, București, 2005, p. 105.

RECENZII

Gheorghe Lazăr, Mariana Lazăr (editori),
*„Înainte de călătoria cea de veci”. Testamente din Țara
Românească, vol. I, 1659-1800,*
Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași,
2023, 479 p.

O sursă valoroasă în studierea mentalităților colective, a atitudinilor în fața morții, a cercetării vieții cotidiene, a studierii vieții private și a relațiilor familiale sunt testamentele. Această categorie inedită de documente reprezintă o adevărată oglindire a stării sufletești pe care o trăiau persoanele în fața „ultimului drum”, căci își destăinuiau viziunile asupra vieții și morții, încercau să aranjeze lucrurile „de suflet”, reglementau unele neînțelegeri, dădeau indicații și sfaturi celor dragi, împărțeau averea moștenitorilor.

În istoriografie, testamentul este clasificat drept ritual de pregătire pentru moarte, preludiv al ceremonialului funerar¹, întocmirea testamentului fiind momentul de mare solemnitate, în care testatorul oferă spectatorilor o repetiție generală înaintea ceremoniei de despărțire², fiind totodată definit drept act de caracterizare personală, individuală³.

Gheorghe Lazăr și Mariana Lazăr, cunoscuți cercetători în domeniul studierii și publicării surselor documentare din Țara Românească, s-au aplecat de mai mult timp asupra testamentelor, reușind să elaboreze o serie de studii și să publice valoroase culegeri ce însumează testamentele redactate de diferite categorii sociale ale populației din Țara Românească⁴.

¹ Serge Briffauaud, *Le Temps de la source. Testament et methodologie en l'Histoire des mentalites* în „Sources. Travaux historique”, nr. 11, 1987, p.16, apud : Nicolae Mihai, *Sensibilitatea față de moarte în testamentele din Oltenia premodernă și modernă (1700-1870)* în „Caiete de antropologie istorică”, anul III, nr.1-2, ianuarie-decembrie, 2004, p.121; Ildikó Horn, *Testamentele maghiare din Transilvania premodernă*, în *Caiete de antropologie istorică*, anul III, nr.1-2, ianuarie-decembrie 2004, p.110.

² Andreea Iancu, *Blestemul și binecuvântarea părinților (sec. XVIII-XIX)* în „Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol.XXI, 2003, p.68.

³ Pierre Chaunu, *La mort à Paris au XVI, XVII, XVIII-e siècles*, Paris, 1978, p.233.

⁴ Gheorghe Lazăr (eds), *Testamente de negustori și meșteșugari din Țara Românească (secolele XVII-XIX)*, Editura „Universității Alexandru Ioan Cuza” din Iași, 394 p.; Idem, *„Moartea ca spectacol. Note pe marginea testamentului negustorului Ioan Băluță din Craiova (sec. al XIX-lea)”*,

Volumul „*Înainte de călătoria cea de veci*”. *Testamente din Țara Românească* este structurat în *Studiu introductiv, Bibliografie, Abrevieri, Testamente, Indice general și Fotocopii*.

În partea introductivă editorii accentuează importanța și actualitatea publicării testamentelor, scopul lucrării, cadrul ei geografic, limitele cronologice și suportul metodologic al cercetării (p.5-25). Gheorghe Lazăr și Mariana Lazăr subliniază că „analiza serială și interdisciplinară a acestei categorii de documente, prin coraborare și cu informațiile oferite de alte asemenea izvoare, a fost în măsură să deschidă perspective pentru mai bună cunoaștere a istoriei familiei, a vieții private, a credințelor și comportamentelor religioase, a atitudinilor și sensibilităților individuale și colective din societățile veacurilor trecute” (p.5), aducând drept exemplu realizările istoriografiei occidentale, în special, ale reprezentanților Școlii Analelor. Totodată, editorii menționează importanța editării surselor în cercetarea istorică (p.6). În continuare, editorii descriu subiectele care pot fi analizate în urma cercetării testamentelor, bazându-se și pe legislația contemporană perioadei. Sunt aduse exemple concrete de abordare a unor teme, precum viața testatorilor în baza diatei Elinei Cantacuzino, soția răposatului mare postelnic Constantin Cantacuzino, etc. (p.7, p.11-16); a grijii față de împărțirea patrimoniului familial, în baza diatei doamnei Marica a domnului Țării Românești Constantin Brâncoveanu (p.8), a preocupărilor testamentare ale clerului (p.7-10), viața în mănăstire în baza testamentelor egumenului mănăstirii Hurezi Dionisie (p.10-11), pomeniri, obiceiuri religioase și dării (p.20-22) etc.

Cele 190 testamente înserate în volum, în mare parte sunt documente inedite din fondurile Arhivelor Naționale Istorice Centrale (România) și doar câteva au fost anterior puse în circuitul științific. Cronologic testamentele cuprind perioada 1659-1800, fiind elaborate atât de bărbați, cât și de femei, reprezentanți ai diferitor categorii sociale: boieri, slujitori, reprezentanții clerului, țigani.

Pe lângă publicarea a 190 testamente, Gheorghe Lazăr și Mariana Lazăr și-au însoțit lucrarea cu fotocopii (p. 449-478), prezentând imaginea unui document de epocă. Lucrarea este însoțită și de un *Indice general*, elaborat riguros.

Volumul „*Înainte de călătoria cea de veci*”. *Testamente din Țara Românească*, vol. I, 1659-1800, Gheorghe Lazăr, Mariana Lazăr (editori), este o contribuție valoroasă în studierea patrimoniului documentar, dar și a altor subiecte

în: Constanța Vintilă-Ghițulescu, Maria Pakucs (coord.), *Spectacolul public: între tradiție și modernitate. Sărbători, pelerinaje și suplicii (sec. XIV - XIX)*, București, Institutul Cultural Român, 2007, p. 249-264; Idem, *Testamente de negustori din Țara Românească (secolele XVII - XVIII)*, în: *Revista de Istorie Socială*, t. VIII - IX, 2003 - 2004, Iași, 2006, p. 413-435; Mariana Lazăr, *Dispozițiile testamentare ale marelui medelnicer Pantazi Primicherieu și disputa în jurul stăpânirii averii sale*, în: *Studii și materiale de istorie medie*, vol. 39 (2021) p. 71-88 ; Idem, *Testamentele cantacuzine : succesiunea lui Gheorge cantacuzino și a soției sale, Ruxandra*, în : *Studii și materiale de istorie medie*, vol. 30 (2012) p. 119-148 etc.

de importanță majoră pentru istoriografia românească. De asemenea, lucrarea oferă posibilitatea compărării formularului diatei din Țara Românească cu formularele celor elaborate în Țara Moldovei, Transilvania, dar și cu cele din alte țări. Lucrarea poate servi drept punct de pornire pentru investigații interdisciplinare, reflectând probleme ale imaginarului, cotidianului, ale mentalităților, relațiilor socio-economice, relațiilor interfamiliale, ale comportamentului religios, ale limbajului epocii, împrumuturilor și influențelor etc.

Alina Felea*

* **Alina Felea**, doctor habilitat în istorie, cercetător științific principal la Institutul de Istorie al USM, <https://ror.org/0475kvb92>. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7449-0001>

Dimitrie Cantemir, *OPERE*, în șase volume,
Colecția «Moștenire»,
Chișinău, Editura „Știința”, 2016–2023

La 13 aprilie 2024, în cadrul Târgului de carte *Librex* de la Iași, Editura „Știința” din Chișinău împreună cu academician Andrei Eșanu și doctor Valentina Eșanu au prezentat seria *Operele* lui Dimitrie Cantemir: șase volume îngrijite în ultimii ani. Concret, este vorba despre: *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, ediție de Stela Toma; *Istoria ieroglifică*, ediție de Stela Toma, studiu introductiv de Elvira Sorohan; *Divanul sau gâlceava înțeleptului cu lumea*, ediție și traducere de Virgil Cândea; *Descrierea stării de odinioară și de astăzi a Moldovei*, ediție de Andrei și Valentina Eșanu, traducere de Dan Slușanschi; *Istoria creșterilor și a descreșterilor Curții Othmanice*, traducere de Dan Slușanschi studiu introductiv de Virgil Cândea; *Despre numele antice și de astăzi ale Moldovei. Istoria Moldo-Vlahica. Viața lui Constantin Cantemir*, ediție de Andrei și Valentina Eșanu, traducere de Dan Slușanschi.

Evenimentul a constituit ocazia de a vorbi despre Dimitrie Cantemir, firește, dar ne-a oferit și prilejul de a evoca ilustre personalități ale culturii române care s-au ocupat de valorificarea operei sale: Virgil Cândea, Dan Slușanschi, Stela Toma, Elvira Sorohan. Întâmplarea a făcut ca doar cu o zi înainte, pe 12 aprilie, să se fi împlinit un an de la trecerea la Cele Veșnice a distinsei profesoare a Facultății de Litere de la Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, Elvira Sorohan, cea care a publicat lucrări esențiale despre Dimitrie Cantemir, și a cărei ediție despre *Istoria ieroglifică* tipărită de Editura „Știința” în anul 2016, cu un erudit studiu introductiv ce îi aparține, a deschis seria *Operele* învățatului principe despre care facem vorbire aici; ediția a doua a apărut în anul 2021 (400 de p., cu referințe bibliografice în subsol). Poate de acolo de Sus, Elvira Sorohan ne-a privit și a zâmbit, cu inegalabila ei eleganță spirituală și umană¹.

Dat fiind cursul zbuciumat al vieții sale, Dimitrie Cantemir și-a scris cărțile în Moldova, la Constantinopol și în Rusia; poliglot și erudit, a scris în limba română, greacă, turcă, latină și rusă. Cea mai mare parte a scrierilor sale a rămas însă în manuscris. După moartea sa, în 1723, manuscrisele în limba latină au fost duse de fiul său Antioh la Londra și la Paris, astfel încât s-au tipărit mai întâi în Apusul Europei, iar cele în limba română au rămas în posesia familiei în Rusia și

¹ Deoarece la această lansare am împărțit prezentarea volumelor împreună cu prof. univ. dr. Petronel Zahariuc de la Facultatea de Istorie a Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, în continuare ne vom referi numai la titlurile despre care am vorbit noi.

au circulat în copii manuscrise, fiind tipărite abia în secolul XIX, XX și chiar XXI. În plus, unele manuscrise originale s-au pierdut, iar altele s-au risipit și au fost regăsite cu mare greutate. În consecință, accesul românilor la textele autentice a fost dificil și întârziat, contactul cu ideile savantului prinț realizându-se timp îndelungat, fie prin intermediul prelucrărilor după traduceri tipărite în limbile de circulație europeană, fie prin copii manuscrise, mai mult sau mai puțin variabile și lacunare.

Una din puținele lucrări imprimate de Dimitrie Cantemir în timpul vieții a fost *Divanul sau gâlceava înțeleptului cu lumea* (la Iași, în 1698, într-un moment în care autorul trăia la Istanbul). Cartea a fost scrisă în limba română, Cantemir a păstrat manuscrisul original și a trimis la Iași o copie ce a fost tradusă în limba greacă și tipărită în formă bilingvă, română - greacă. *Divanul* a fost o carte mult gustată în întreg sud-estul Europei și în Orient, motiv pentru care a fost intens copiată în limba română, tradusă în greacă și chiar arabă, dar manuscrisul original s-a pierdut. Primele ediții tipărite în limba română cu alfabet latin au apărut abia în a doua jumătate a secolului XIX, alcătuite de Bogdan Petriceicu Hașdeu în 1865 și George Sion în 1878, numai că fiind epoca exagerărilor latiniste, au fost niște ediții greoaie și dificil de citit. În fine, în 1973, Virgil Cândea, colaționând cartea din 1698 cu câteva copii manuscrise reprezentative, a alcătuit o ediție academică, ce a mai fost rafinată și a fost imprimată și de Editura „Știința” în anul 2018 (516 p., cu ilustrații, *Index* de autori și de opere).

În 1714, în semn de apreciere a operei sale de istoric și orientalist și a erudiției remarcabile, Dimitrie Cantemir a devenit membru al Academiei de Științe din Berlin. La cererea acesteia, a scris în limba latină *Descriptio Moldaviae* (1716) și *Historia moldo-vlachica* (1717), lucrări prin care își recomandă țara atenției Europei. Manuscrisul latin *Descriptio Moldaviae* a fost dus de fiul lui Dimitrie, Antioh Cantemir, atunci când a plecat ambasador al Rusiei, la Londra și Paris. După stingerea lui din viață a ajuns în posesia aceluiași faimos colecționar german care a mai deținut și manuscrisul *Istoriei creșterii și descreșterii Imperiului Otoman*, contele von Thoms, dar după moartea acestuia *Descriptio Moldaviae* nu a mai fost găsită. În fine, opera cantemiriană a fost tradusă și tipărită în limba germană între anii 1769 și 1771 la Hamburg, Frankfurt și Leipzig. Un exemplar a ajuns în 1806 la București, la mitropolitul Grigore al Țării Românești, care i l-a trimis mitropolitului Moldovei, Veniamin Costachi. Din cauza dificultăților epocii (amintim doar că între 1806 și 1812 Țările Române au fost teatrul războiului ruso-austro-turc încheiat în 1812 cu anexarea Basarabiei de către Imperiul Rus și că în anul 1821 a fost marcat de tulburările Eteriei), mitropolitul Veniamin Costachi a reușit să tipărească prima ediție a *Descriptio Moldaviae* în limba română tocmai în anul 1825, la mănăstirea Neamț. Cartea a apărut cu titlul *Scrisoarea Moldovei* și a fost reeditată la Iași în anul 1851 de Costache Negruzzi sub titlul pe care i-l dăduse Dimitrie Cantemir și sub care a rămas definitiv în cultura română: *Descrierea Moldovei*. Numai că apariția de

la 1825 era doar o prelucrare, nu o reproducere fidelă a ediției germane, față de care are în plus numeroase note de subsol despre Moldova, importante dar care o depărtază de izvorul original. Spre norocul cercetătorilor, deși prototipul nu s-a mai găsit, au ajuns până în zilele noastre trei manuscrise latine ale *Descrierii Moldovei* din sec. XVIII. Două se păstrează la Academia de Științe a Rusiei din Sankt-Petersburg: unul din 1716, incomplet, dar considerat a fi revizuit chiar de Dimitrie Cantemir; al doilea din 1727 – este copia completă a manuscrisului original, alcătuită la cererea lui Antioh Cantemir. Al treilea manuscris, datat mijlocul sec. XVIII, este la Biblioteca Națională din Odessa, Ucraina și se pare că este cel care a fost trimis la Hamburg, tradus și tipărit în limba germană – ediția de pe care s-a efectuat și prima traducere în română, tipărită la Neamț în 1825. Cele două manuscrise de la Sankt-Petersburg au fost copiate în 1870 de trimișii Academiei Române (defectuos, după cum s-a dovedit ulterior) și pe baza lor s-a publicat prima ediție cu alfabet latin a *Descrierii Moldovei*, în 1872. Tipărită ulterior de mai multe ori în spațiul românesc, fie după traducerea germană, fie după manuscrisele din Rusia, rezultatele erau în realitate doar reproduceri imperfecte a ceea ce scrisese Dimitrie Cantemir. Datorită eforturilor cercetătorilor Andrei Eșanu și Valentina Eșanu, ale căror preocupări referitoare la recuperarea vieții și operei cantemiriene se întind pe multe decenii, au fost obținute microfilme după cele trei manuscrise menționate și în anii 2006–2007. După lungi etape de studii intermediare extrem de valoroase ale acestora, manuscrisele au fost traduse din latină de Dan Slușanschi, colaționate și editate critic de distinșii cercetători amintiți într-o ediție a Institutului Cultural Român din București, iar în 2019 ei publică aceeași traducere cu studiu introductiv, note și comentarii la Editura „Știința” din Chișinău (399 pag.).

Cartea care l-a făcut faimos pe Dimitrie Cantemir pe plan european a fost *Istoria creșterilor și descreșterilor Imperiului Otoman*. Scrisă în latină, începută la Istanbul, încheiată în Rusia, și aceasta a rămas în manuscris. Lucrarea conține istoria și civilizația otomană până la anul 1712 dar este importantă și pentru istoria românilor, pe care Dimitrie Cantemir o încadrează în istoria turcilor, dând numeroase informații valoroase din trecutul românesc până la anul la care acesta a plecat în Rusia în urma înfrângerii de la Stănilești în 1711. Fiul său, Antioh Cantemir, a dus și acest manuscris la Londra atunci când a fost trimis ambasador acolo, l-a încredințat spre a fi tradus în engleză de Nicholas Tindal, pe care l-a tipărit în 1734-1735. Mutat ambasador la Paris, l-a tradus și în franceză în 1743, după care opera a cunoscut o largă circulație prin edițiile în limbile germană, rusă, italiană, turcă, etc., mai mult sau mai puțin lacunare.

În limba română, *Istoria creșterilor și descreșterilor Curții Othmanice* s-a tipărit abia în 1876, dar nu are la bază originalul cantemirian manuscris, ci ediția germană. Oricât ar părea de curios, această carte, răspândită în suficiente ediții și limbi, nu a fost publicată după original și nici măcar în întregime, până la începutul anilor 2000, din cauză că primul editor - cel englez - nu a tradus, ci a prelucrat

și a trunchiat opera lui Dimitrie Cantemir: a suprimat și a reformulat pasaje, a eliminat cuvintele scrise cu caractere arabe și desenele etc. În plus, manuscrisul original a rămas necunoscut mai bine de 250 de ani. Dăruit de Antioh Cantemir lui Nicholas Tindal, editorul englez, acesta i l-a dat colecționarului conte von Thoms, după moartea căruia a fost înstrăinat și finalmente a ajuns în biblioteca Universității Harvard din Statele Unite ale Americii, unde a fost descoperit în anul 1984 de Virgil Cândea, care l-a microfilmă. De pe acest microfilm, abia în anul 1999 a fost tipărit facsimilul în limba latină, după care, comparat cu prima ediție tipărită la Londra, Virgil Cândea, Dan Slușanschi și Stela Toma au alcătuit ediția critică pe care, reluată și finisată de academicianul Andrei Eșanu împreună cu doctor Valentina Eșanu, a publicat-o Editura „Știința” în anul 2019 (848 p., cu *Indice* și *Iconografie*).

Dacă manuscrisele amintite până aici s-au pierdut, au peregrinat prin lume și în general cuprinsul lor a ajuns cu întârziere și dificultate la cunoștința românilor, există totuși unul care a ajuns relativ repede în spațiul românesc, ba chiar s-a aflat pentru o scurtă perioadă la Iași. Este vorba de *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor* – care reprezintă traducerea în limba română, amplificată și revizuită a *Historiei moldo-vlachica* pe care Dimitrie Cantemir o scrisese inițial în latină la cererea Academiei din Berlin. Rămas în manuscris peste un secol de la stingerea din viață a lui Cantemir, chiar după prima sa imprimare (1835-1836), în limba română cu grafie chirilică, nu a intrat în circuitul științific firesc, astfel încât îi vom prezenta în continuare parcursul.

Spre sfârșitul vieții, Cantemir a ajuns la concluzia că trebuie să își traducă lucrările și în limba română, spre a le cunoaște și compatrioții săi, iar importanța *Hronicului vechimei a romano-moldo-vlahilor* rezidă în cuprinderea și înălțimea ideilor pe care le-a propagat. Binecunoscutele astăzi idei precum originea latină a poporului român, latinitatea limbii române, unitatea și continuitatea românească în spațiul carpato-dunărean sunt argumentate de Dimitrie Cantemir în *Hronic* Cu această carte, principele Cantemir deschide, ca în multe alte domenii, drumul cercetării științifice, al investigației de nivel academic, depășind în istoriografia românească, metodele abordate de cronici. Este opera cantemiriană cea mai erudită, căreia i-a consacrat cei mai mulți ani, făcându-i patru revizii și adăugându-i mereu noi informații. *Hronicul* ... i-a uimit pe savanții vremii prin varietatea și bogăția izvoarelor, metoda de lucru, atitudinea critică a autorului în selectarea informațiilor și a argumentelor, spiritul combativ și obiectivitatea lui. Lucrarea începe cu originile poporului român și ajunge până la epoca pe care însuși Cantemir o trăia. Autorul a folosit izvoare antice, grecești și romane, orientale, în slavonă, rusă, polonă; citează cronograful sârbesc, o cronică bulgărească și corpul de cronici românești. Succint, amintim că eruditul istoriograf considera Dacia leagănul etnogenezei românilor, iar unitatea politică a neamului romano-moldo-vlahilor în spațiul carpato-dunărean este confirmată până și de numele și de limba acestuia. În privința originii, Dimitrie Cantemir susține că românii se trag

numai din romani, furnizând una din ideile de bază ale Școlii Ardelene, ai cărei exponenți vor aduce în plus argumente istorice, filologice și demografice privind originea latină a limbii și poporului român, continuitatea și unitatea sa etnică. Puritatea latină a românilor, continuitatea românilor în Dacia, mândria națională pentru descendența lor, precum și rezistența acestui popor își găseau în *Hronicul vechinei a romano-moldo-vlahilor* o solidă argumentare științifică pentru acea vreme, astfel încât scrierea lui Cantemir a constituit un veritabil sprijin savant pentru opera de înaltă politică națională a transilvănenilor, continuate pe un plan superior de exponenții revoluției de la 1848 în Țările Române și ai Unirii de la 1859, corolarul fiind Unirea de la 1918 și crearea României Mari.

Și această scriere a rămas în manuscris; originalul latin scris de Dimitrie Cantemir pentru Academia din Berlin și de pe care el a tradus se crede că s-a pierdut într-un naufragiu pe Marea Caspică în care a fost implicat cu un an înainte de a muri (1722). Traducerea românească a aceluia, respectiv *Hronicul ...* a rămas în manuscris, dar fiind scris în limba română nu a mai fost dus în Apusul Europei de Antioh, fiul autorului, ci a rămas în proprietatea urmașilor lui Cantemir din Rusia, respectiv în familia unuia dintre nepoți, contele Nikolai Bantâș-Kamenski. Pe la 1730, episcopul de Făgăraș, Ioan Inocențiu Micu Klain a găsit la Viena, la un negustor ce venea de la Sankt-Petersburg, o copie manuscrisă după acest original și a dus-o la Blaj, unde a intrat în rândul manualelor școlilor blăjene. Mai târziu, între septembrie 1756 și martie 1757, Constantin Dimitrievici, un dascăl al școlii românești din Blaj, a făcut o nouă copie după cea adusă de la Viena. De pe aceste două copii au învățat Petru Maior și ceilalți corifei ai Școlii Ardelene, iar astăzi se păstrează la Biblioteca Academiei Române din Cluj. Astfel opera lui Dimitrie Cantemir a fost cunoscută de intelectualii transilvăneni care au folosit-o pentru a-și întemeia ideologia ce va contribui la redeșteptarea națională în secolul XVIII, ridicată pe un plan superior în secolul XIX și începutul sec. XX până la Marea Unire.

Însemnat este și faptul că manuscrisul original al *Hronicului ...* s-a aflat un moment chiar la Iași. Meritul apariției primei ediții tipărite în limba română îi aparține lui Gheorghe Săulescu, istoric, filolog, poet și publicist, profesor la Academia Domnească din Iași, căruia cultura română îi datorează foarte mult, deși pe nedrept astăzi este aproape uitat. Prin tipărirea primei ediții a acestei opere, Gheorghe Săulescu se plasează, alături de Asachi, printre inițiatorii studiilor de istorie națională în înțelesul modern al cuvântului².

² Gheorghe Săulescu (4 martie 1798, Roșiești, j. Vaslui - 6 septembrie 1864, Corni-Albești, j. Vaslui), descendent al unei vechi familii de preoți din ținutul Fălciului, a studiat la Școala Domnească din Iași, la Academia grecească din insula Chios și la Cernăuți, dobândind o temeinică cultură filologică, umanistă și filosofică în limba greacă, germană, latină, franceză și italiană. Întors în țară, în anul 1828, când s-au deschis Școala Normală și Gimnaziul Vasilian la mănăstirea Trei Ierarhi din Iași, Gheorghe Săulescu a fost numit profesor de limba română, istorie universală și logică, fiind totodată și conducătorul celor două școli și al internatului de elevi stipendiști. Din 1835, a devenit profesor la Academia Mihăileană și directorul Tipografiei

Activitatea lui Gheorghe Săulescu în domeniul publicisticii istorice începe tocmai cu copierea și editarea *Hronicul vechimii a romano-moldo-vlahilor*. Din *Scrisoarea Moldovei* tipărită la mănăstirea Neamț în 1825 și din *Istoria sau viața și faptele domnului Moldovei, prințipul Constantin Cantemir*, a lui Antioh Cantemir, publicată de profesorul Ber din Sankt-Petersburg în limbile latină și rusă în anul 1783, Gheorghe Săulescu a aflat despre existența manuscrisului *Hronicului* ... în limba română și despre faptul că se păstra în „Arhivele Colegiei interesurilor străine din Moscova”. Informându-l pe mitropolitul Veniamin Costachi, capul Bisericii Ortodoxe din Țara Moldovei a intervenit în februarie 1833 la generalul Pavel Kiseleff (Țările Române se aflau atunci sub ocupație rusească) pentru a se obține o copie. Acesta a dat dispoziție consulului rus în Moldova, Grigori Timkovski, care a adus la Iași nu o copie, ci chiar originalul (un manuscris voluminos, de 578 foi). Profesorul Gheorghe Săulescu a fost însărcinat de mitropolitul Veniamin Costachi cu copierea „întocmai după stilul autoriului”. Copierea s-a făcut în incinta Consulatului rus, de către Samuil Botezat, un profesor care predă limba germană la școlile din Iași, sub supravegherea lui Gheorghe Săulescu, care a colaționat apoi manuscrisul și l-a găsit întocmai cu originalul. Cartea s-a imprimat în tipografia Mitropoliei din Iași sub coordonarea lui Ioann Hart, tipograf și legător de cărți venit în anul 1813 de la Brașov, este o lucrare de oarece complexitate tipografică, fiind tipărit cu caractere de patru dimensiuni și trei tipuri: chirilice, latine și grecești, cu indicații marginale de lectură și note de subsol. Lista prenumeranților de la sfârșitul volumului II atestă 163 de exemplare abonate în Moldova, trei în Bucovina, 23 în Țara Românească și două comandate din Brașov încă la momentul apariției.

Este însă important de precizat că deși mitropolitul Veniamin Costachi îi ceruse să păstreze textul absolut identic, profesorul Săulescu a intervenit și l-a mai sintetizat sau chiar modificat. În consecință, din cauza intervențiilor lui Săulescu în text, prima ediție scoasă în limba română a fost departe de original și nu a putut intra în circuitul științific firesc, motiv pentru care, după înființarea Academiei Române, în 1878 s-a luat inițiativa privind recuperarea și imprimarea lucrărilor lui Dimitrie Cantemir. Grigore Tocilescu a fost trimis la Moscova să facă cercetări în Arhiva Ministerului de Externe al Rusiei și să compare ediția lui Săulescu cu manuscrisul autograf românesc trimis înapoi de la Iași în 1835, și versiunea latină păstrată acolo. Rezultatul colaționării a fost publicat în 1901,

Mitropoliei Moldovei. Ca profesor la Academie a alcătuit o serie de manuale și a desfășurat o bogată activitate publicistică în periodicele vremii (*Albina Românească*, *Icoana lunei*, *Spicuiitorul moldo-român*, *Almahah pentru învățătură și petrecere*, *Foaie pentru minte, inimă și literatură*, *Gazeta Transilvaniei*, unde a tipărit fabule, studii de istorie, psihologie, etică, informații statistice, traduceri etc. Din 1829, când Gheorghe Asachi a început publicarea *Albinei Românești*, Gheorghe Săulescu împreună cu Vasile Fabian-Bob au devenit redactori, ținându-i chiar locul lui Gheorghe Asachi la conducerea revistei în anii 1829-1830 cât timp acesta a lucrat în comisia de redactare a *Regulamentului Organic* și a fost plecat la Moscova spre a negocia finalizarea și aplicarea acestuia în Țările Române.

într-o ediție științifică, cu glosar și descrierea manuscriselor, care a fost și prima cu alfabet latin, lipsită însă de *Studiul istoric* introductiv promis de Grigore Tocilescu.

Dat fiind conținutul său constând în marile idei ale renașterii naționale românești: originea latină, continuitatea de viață în Dacia și unitatea de neam, din ediția lui Tocilescu (1901) în timpul celui de-al doilea război mondial s-a alcătuit o broșură prescurtată de doar 45 de pagini, având scop mobilizator și propagandistic, care a fost distribuită soldaților care luptau pe frontul de Răsărit. Alcătuitorul broșurii a fost profesorul Dimitrie Morărașu, anii de apariție, nementionați pe ea, fiind 1943 și 1944, dată după care a fost retrasă din circulația publică, intrând în fondul inaccesibil din biblioteci.

După instalarea comunismului *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor* a fost interzisă tacit cercetării atât la est, cât și la vest de Prut. Deși Biblioteca Academiei Române a obținut de la Moscova în 1957 un microfilm după manuscrisul românesc revizuit de Dimitrie Cantemir (*Hronicul vechimei a Romano-Moldo-Vlahilor*, St. Petersburg, 1717) și după cel latin a *Historia Moldo-Vlahica* în 1959, cartea nu s-a mai tipărit vreme de un secol. După microfilmul românesc al *Hronicului vechimei a romano-moldo-vlahilor*, St. Petersburg, 1717, în anul 1969 Biblioteca Centrală Universitară din Iași a primit un facsimil pe hârtie, în șase volume. Acțiunea făcea parte din celebrarea anului *Dimitrie Cantemir*, declarat de către UNESCO în anul 1973, cu ocazia împlinirii a 300 de ani de la naștere, când s-au reactivat mai vechile intenții de editare a ceea ce se dorea a fi *Opera omnia* a personalității prin care cultura română intră în universalitate. În cadrul acelui plan ambițios, după microfilmul primit în 1957, Stela Toma a transcris textul chirilic în alfabet latin și a alcătuit un glosar, predând lucrarea în 1975. Nu a primit însă aprobarea de tipărire, tot ceea ce s-a putut obține fiind o ediție prescurtată – antologie de texte comentate pentru uz școlar, de liceu, în anul 1983, la Editura „Albatros” din București. Practic, până la căderea regimului comunist în România, pentru *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor* nu s-a permis editarea. Imprimarea s-a putut face abia în anii 1999 – 2000, la Editura „Minerva”, o ediție care a fost practic singura apariție integrală din sec. XX a *Hronicului*, în alfabet latin și direct de pe microfilmul originalului. Numai că nici de această dată lucrurile nu s-au făcut așa cum ar fi trebuit, editura, din rațiuni economice a împărțit textul original în două volume, care au apărut într-o formă grafică nereușită, la distanță de un an unul de altul și fără traducerea părții latine. Ediția a fost reluată de academicianul Virgil Cândea și Stela Toma în anul 2003, care au predat Editurii „Univers Enciclopedic” din București o lucrare ce conținea pentru prima oară împreună textele românești cantemiriene în transcriere fidelă și cu un aparat critic bogat, dar în împrejurări rămase fără explicație, rezultatul a fost unul „trunchiat”, cu „scăpări” și „omisiuni”. După moartea academicianului Cândea, Stela Toma a reluat ediția, pe care a finisat-o și a revizuit-o și a apărut finalmente în anul 2016, la Chișinău, la Editura „Știința” (680 de p., Bibliografie, Indici), la

115 ani după cea a lui Grigore Tocilescu. Ediția chișinăuiană este cea mai perfectă din câte s-au realizat până în prezent.

Cel din urmă, al șaselea volum inclus în seria Cantemir OPERE cuprinde lucrările *Despre numele antice și de astăzi ale Moldovei. Istoria moldo-vlahică. Viața lui Constantin Cantemir, supranumit cel Bătrân, domnul Moldovei*, Ediție îngrijită, studii introductive și indici de Andrei și Valentina Eșanu. Traduceri din limba latină de Dan Slușanschi (Chișinău, „Știința”, 2023, 440 p.) este întocmită cu o deosebită acuratețe și înaltă ținută științifică.

Dintre cele opt lucrări apărute la Editura „Știința” din Chișinău, șase au văzut lumina tiparului pentru prima dată în Republica Moldova, încât publicul din partea locului are acces larg la principalele scrieri ale învățatului Principe român. Trebuie de menționat și faptul că la Târgul de carte „Librex”, Ediția a 29-a (Iași 10-14 aprilie 2024), Editura „Știința” din Chișinău s-a învrednicit cu o „Diplomă specială”.

Nu putem încheia fără a sublinia datoria culturală pe care Editura „Știința” din Chișinău și-a asumat-o de atâtea decenii, punând la temelia culturii naționale cărți fundamentale.

Esențiale sunt și contribuțiile acad. Andrei Eșanu împreună cu dr. Valentina Eșanu la recuperarea și valorificarea operei cantemiriene. Domniile lor nu numai că au coordonat seria prezentată mai sus, dar și au reluat ediții de opere ale învățatului nostru, îmbogățindu-le cu note critice, bibliografie actualizată, ilustrații, hărți, arbori genealogici etc., plus că în afara volumelor menționate aici mai au numeroase altele consacrate savantului principe Cantemir.

Datorăm, atât noi cât și posteritatea, apreciere și grațitudine familiei Eșanu pentru cărți și pentru generozitatea cu care formează discipoli – discipoli care au devenit la rândul lor specialiști remarcabili în cercetarea istorică.

Elena Chiaburu*

* **Elena Chiaburu**, doctor în istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, <https://ror.org/022kvet57>.

Emilciuc, A. Basarabia în procesul de integrare a Imperiului Rus în sistemul comerțului european (1812 – anii '60 ai sec. al XIX-lea) – Chișinău: Lexon-Prim, 2021. – 756 p.: tab.

Monografia „Basarabia în procesul de integrare a Imperiului Rus în sistemul comerțului european (1812 – anii '60 ai sec. al XIX-lea)”, autor, Andrei Emilciuc, prin intermediul a cinci capitole bine structurate tratează aspecte esențiale legate de integrarea Basarabiei în contextul Imperiului Rus și al relațiilor comerciale europene din acea perioadă.

La lectura primului capitol al cărții putem observa că autorul abordează un subiect complex și actual în istoriografia contemporană. Problema integrării economice a statelor europene, în special a Imperiului Rus, în perioada secolelor XVIII-XIX, este analizată în profunzime în acest capitol introductiv.

Autorul subliniază că integrarea economică prin comerț este doar un aspect al proceselor de integrare mai ample și complexe, care implică aspecte legislative, instituționale și economice. Cercetarea acestor procese necesită o analiză detaliată a materialului documentar și statistic, precum și o corelare a acestor date cu evoluția și implicațiile integrării economice la o scară mai amplă. De asemenea, se atrage atenția asupra importanței politicii comerciale a statului în stimularea schimburilor comerciale și a modernizării economice. Ideile teoreticienilor din sfera economiei politice au avut un impact semnificativ în promovarea acestor politici și în dezvoltarea economică a statului.

În ceea ce privește Basarabia, autorul evidențiază eforturile ample de cercetare întreprinse de cercetătorii sovietici, care au subliniat caracterul exclusiv progresist al integrării provinciei dintre Prut și Nistru în Imperiul Rus. Andrei Emilciuc aduce în discuție necesitatea unei reevaluări a acestor idei, având în vedere contextul post-sovietic și lipsa unui studiu comprehensiv care să abordeze pătrunderea elementelor moderne în provincie sub impactul integrării economice europene și rusești. Autorul identifică și o lacună în plan istoriografic, și anume lipsa unui studiu care să abordeze în profunzime particularitățile procesului de integrare economică a Basarabiei și impactul acestuia asupra provinciei. Această lacună poate fi depășită prin adoptarea unei abordări comparative a zonelor regionale de dezvoltare, pentru a înțelege mai bine procesele istorice și impactul lor asupra regiunii.

În final, acest capitol introductiv deschide perspective interesante pentru studiul ulterior al integrării economice a Basarabiei în cadrul Imperiului Rus și al

sistemului comercial european, confirmând importanța analizei comparative și a unei abordări interdisciplinare pentru înțelegerea complexității acestui proces istoric.

În al doilea capitol al lucrării, autorul analizează detaliat politicile comerciale promovate în Basarabia în perioada respectivă. Sunt evidențiate două intervale distincte în ceea ce privește politicile comerciale aplicate în provincie și impactul acestora asupra dezvoltării comerțului interior și exterior. Până în anul 1812, Principatul Moldovei beneficia de un cadru favorabil pentru dezvoltarea comerțului interior și exterior. Însă, după anexarea Basarabiei la Imperiul Rus, au fost impuse o serie de restricții în calea comerțului exterior, dar și cu guberniile interne rusești, în timp ce condițiile pentru comerțul interior au fost menținute în mare parte. În prima perioadă după anexare, procesul de integrare a Basarabiei în sistemul comerțului interior al Imperiului Rus a evoluat lent, iar introducerea unor restricții medievale, precum sistemul de gildii din 1831, a afectat dezvoltarea comerțului și a capitalului comercial în provincie. Inevitabil, Basarabia a fost inclusă în sistemul comercial-vamal al Imperiului Rus, ceea ce a încurajat comerțul cu alte gubernii rusești.

În ceea ce privește comerțul exterior, politica Guvernului rus a favorizat exporturile, în timp ce importurile au fost afectate de politicile protecționiste. Odessa a devenit un centru comercial important al Novorosiei, atrăgând capitaluri din interiorul și exteriorul Imperiului Rus. Totuși, concurența negustorilor din Odessa și privilegiile la export au limitat veniturile generate de comerțul exterior în Basarabia. De asemenea, iese în evidență anemia autorităților tariste în ceea ce privește dezvoltarea porturilor Ismail și Reni, în contextul concurenței cu porturile românești de la gurile Dunării. Politica de blocare a navigației comerciale la gurile Dunării a fost o măsură adoptată pentru a contracara concurența crescândă a porturilor românești, însă nu a reușit să ofere avantajele necesare porturilor Basarabiei pentru o dezvoltare comparabilă.

Autorul subliniază că dezvoltarea economică a Basarabiei în această perioadă nu a fost rezultatul anexării la Imperiul Rus, ci rezultatul proceselor integraționiste la nivel european, subliniind importanța analizei comparative și a unei abordări interdisciplinare în acest sens.

Al treilea capitol al lucrării conține o analiză amplă a politicilor fiscale aplicate de Imperiul Rus în teritoriile sale, inclusiv în Basarabia. Este reliefat caracterul contradictoriu al acestor politici în ceea ce privește comerțul, deoarece măsurile fiscale, financiar-bancare și monetare au avut multiple scopuri, nu doar dezvoltarea comerțului, ci și interese sociale și politice. Politicile fiscale aplicate de Imperiul Rus în Basarabia au avut un impact semnificativ asupra comerțului. În ciuda unor măsuri menite să stimuleze activitatea comercială, politicile fiscale au fost adesea orientate spre exploatarea maximă a resurselor economice în beneficiul politicii expansioniste a Imperiului. Aceasta afecta dezvoltarea comercială și procesele de modernizare în provincie. Concesionarea veniturilor de stat și

menținerea vechilor sisteme de taxe în Basarabia au atras antreprenorii din afara provinciei, însă au favorizat și practici de evaziune fiscală, afectând negustorii locali și creând o concurență neloială. De asemenea, aplicarea sistemului rus de taxe în comerț a privilegiat negustorii străini, în detrimentul celor autohtoni.

În plan financiar, menținerea vechiului sistem monetar într-o primă fază a creat obstacole pentru dezvoltarea comerțului cu guberniile interne ruse. Trece-rea la sistemul monetar bazat pe rubla rusă și restricțiile privind circulația mone-dei străine au favorizat negustorii din guberniile interne ruse în defavoarea celor autohtoni. Introducerea notariatului în Basarabia a contribuit la modernizarea practicilor comerciale, însă implementarea vecselului ca instrument de plată și credit a fost însoțită de ingerințe administrative, prejudiciind încrederea în insti-tuție. Deși aceste practici au favorizat dezvoltarea comerțului exterior și a celui cu guberniile interne ruse, ele au avut un impact mai redus în sfera comerțului interior.

Politicile comerciale promovate de autoritățile tariste în Basarabia au avut un caracter incoerent și contradictoriu, care nu a stimulat integrarea provinciei în sistemul comercial european și nu a favorizat procesele de modernizare. Aceste politici au avut consecințe negative asupra dezvoltării economice a regiunii, în ciuda unor inițiative menite să sprijine comerțul și activitățile economice.

În capitolul patru al lucrării sunt analizate cu atenție tendințele de integrare manifestate în diversele sectoare economice ale regiunii Basarabiei. Autorul se angajează într-o examinare meticuloasă a schimbărilor și transformărilor ce au avut loc în cadrul acestor sectoare, evidențiind în ce măsură acestea au influențat procesul de integrare atât la nivel regional, cât și european al Basarabiei. Se men-ționează că în diversele ramuri ale comerțului din Basarabia au existat tendințe integrationiste distincte, care s-au manifestat în direcții opuse. Pe de o parte, ob-servăm o orientare către comerțul european, iar pe de altă parte, o tendință către piața internă rusă. De exemplu, în domeniul comerțului cu cereale, s-a înregis-trat o rapidă orientare către piața externă, determinând producătorii să se axeze pe culturi, precum grâul și soiurile tari ale acestuia, în detrimentul altor culturi. Această orientare a fost susținută și de autoritățile de la Sankt Petersburg, care au încurajat eliminarea oricăror obstacole și au sprijinit producătorii mari, în prin-cipal, moșierii. Pe de altă parte, în sfera comerțului cu lemn și cu vite, Guvernul rus a încercat să stimuleze procesele integraționiste, însă punând accentul pe spo-rirea veniturilor vamale. În aceste domenii s-au înregistrat eforturi de ameliorare a raselor animalelor și de dezvoltare a fermelor de creștere și ameliorare a cailor.

În ceea ce privește comerțul cu băuturi spirtoase și sare, aflate sub mono-polul statului, tendințele integrationiste au fost împiedicate de vechile privilegii și de sistemul de concesiune impus de autoritățile ruse. Totuși, în ciuda acestor obstacole, au existat inițiative de modernizare, precum deschiderea fabricilor de băuturi spirtoase în moșiile arendate. Importul de sare din Principatul Moldovei a reprezentat, de asemenea, o manifestare a proceselor integraționiste la nivel

regional, însă politica protecționistă a Guvernului de la Petersburg a afectat în mare măsură acest comerț. Prin urmare, analiza detaliată a tendințelor din diverse ramuri ale comerțului din Basarabia evidențiază transformările economice și sociale în perioada menționată, reflectând tranziția Imperiului Rus către sistemul comercial european. Această tranziție a condus la subminarea mecanismelor de protecție a producătorilor locali în favoarea exportului de materii prime agricole, ceea ce a determinat necesitatea unei reforme profunde a sistemului economic și comercial.

În capitolul al cincilea, autorul abordează impactul proceselor de integrare în comerț asupra pătrunderii elementelor moderne în distribuția și logistica mărfurilor în Basarabia. Se constată o diversitate a tendințelor integraționiste din diversele ramuri ale comerțului din Basarabia. Autorul conchide că în această perioadă au existat orientări opuse, unele către comerțul european și altele către piața internă rusă.

Un exemplu relevant este sectorul comerțului cu băuturi spirtoase și sare, unde monopolul statului a împiedicat în mare măsură procesele integraționiste. Chiar dacă au existat inițiative de modernizare, cum ar fi deschiderea fabricilor de băuturi spirtoase în moșiile arendate, politica protecționistă a Guvernului rus a limitat în mod semnificativ potențialul acestui sector de a se integra mai profund în economia europeană. Autorul a studiat și importanța comerțului cu cereale și lemn în contextul integrării Basarabiei în sistemul comercial european. În aceste domenii, eforturile de ameliorare a condițiilor de producție și de creștere a calității produselor au fost încurajate, deși accentul a fost pus pe sporirea veniturilor vamale. Analiza detaliată a tendințelor din diverse ramuri ale comerțului din Basarabia evidențiază nu doar evoluția economică, ci și transformările sociale și politice din perioada respectivă, făcându-se resimțită necesitatea unei reforme profunde a sistemului economic și comercial, pentru a facilita o integrare mai eficientă a Basarabiei în sistemul comercial european și pentru a susține dezvoltarea economică a ținutului, în ansamblu.

Monografia „Basarabia în procesul de integrare a Imperiului Rus în sistemul comerțului european (1812 – anii ,60 ai sec. al XIX-lea)” se va dovedi a fi o lectură obligatorie pentru oricine este interesat de istoria economică a Europei de Est în secolul al XIX-lea. Prin cercetarea sa în detaliu, prezentarea clară a evoluțiilor și reflecțiile sale analitice, autorul aduce o contribuție valoroasă la înțelegerea proceselor de integrare economică și comercială din această regiune importantă a Europei. Problema integrării piețelor statelor europene, în general, și a Imperiului Rus, în particular, este un subiect intens abordat în istoriografia contemporană. Deși există diverse opinii și viziuni asupra periodizării metodei și gradului de măsurare a finalității acestui proces, lucrarea se sprijină pe o metodologie clară de cercetare a problemei în cauză. Deocamdată încă lipsește o lucrare care să abordeze particularitățile penetrării elementelor moderne în provincie, sub impactul procesului de integrare a piețelor europene, în general, și a celei din

Imperiul Rus, în particular. Astfel, eforturile cercetătorilor din perioada sovietică, chiar dacă au fost ample, s-au concentrat în planul demonstrării „caracterului progresist” al „alipirii” Basarabiei la Imperiul Rus, evitând să accepte că procesele modernizatoare nu-și aveau nicidecum originea în spațiul est-european, ci în cel vest-european. După anul 1991, cercetările bazate pe surse documentare inedite, depistate în diferite fonduri ale arhivelor din Republica Moldova, Ucraina și Rusia, precum și studiile existente, au permis evaluarea obiectivă a proceselor integraționiste constatându-se că factorii subiectivi, legați de regimul de dominație țarist și politica, în fond reacționară, a clasei politice de la Sankt Petersburg, nu permiteau ca să afecteze orânduirea social-politică a Statului Rus.

Imperiul Rus în perioada de referință a aplicat instrumentele de politică comercială, atât de ordin tarifar și netarifar, cât și de ordin stimulat. Analiza politicilor comercial-vamale ale Imperiului, care au vizat Basarabia, a permis să se diferențieze două etape distincte, care au determinat o evoluție specifică a comerțului exterior și interior al provinciei, precum și a celui cu guberniile interne ruse. Dacă până în 1831 în Basarabia a funcționat un sistem sanitar-vamal și de reglementare a activităților de comerț diferit de cel al restului Imperiului, bazat pe vechile legiuri ale țării, cu aplicarea doar în caz de vid legislativ a normelor rusești, începând cu 1831 Basarabia este inclusă în sistemul comercial rus prin suprimarea cordonului sanitar-vamal de la Nistru și implementarea în ținut a sistemului de ghildii. Ca urmare, în prima perioadă s-au creat condiții pentru dezvoltarea comerțului interior, fapt ce s-a reflectat prin apariția și dezvoltarea mai multor târguri și iarmaroace. În ceea ce privește comerțul exterior, situația de pe piețele europene a favorizat în prima fază tendințe pozitive de evoluție și a comerțului exterior al provinciei, însă anumite evenimente, cum ar fi Războiul Crimeii din 1853-1856, au frânat aceste tendințe. În condițiile menținerii pe parcursul primei perioade a cordonului sanitar-vamal de la Nistru, chiar și după adoptarea în 1825 a unui regulament ce urma să faciliteze comerțul Basarabiei cu guberniile interne ruse, acest comerț a avut o evoluție extrem de lentă.

Restricțiile cu caracter medieval, prevăzute prin aplicarea sistemului de ghildii în Basarabia de la 1 ianuarie 1831, au afectat cadrul prielnic în care se putea dezvolta comerțul și capitalul comercial. Includerea Basarabiei în sistemul comercial-vamal al Imperiului a încurajat, este adevărat, comerțul cu guberniile Novorosiei și Malorosiei, iar ulterior și cu celelalte gubernii. Însă, în privința comerțului exterior, politica Guvernului rus va facilita exporturile, iar importurile vor fi afectate de politica protecționistă a acestuia, care a continuat până în 1850. Exporturile vor fi încurajate, în detrimentul importurilor, și datorită faptului că negustorii de ghildia a treia din orașele Basarabiei au fost admiși pentru o perioadă la promovarea exporturilor pe hotarul terestru, iar cei din Reni – și pe calea apei, însă nu și a importurilor.

Politica comercial-vamală a Guvernului țarist în perioada de referință a favorizat creșterea orașului-port Odessa, în defavoarea celorlalte porturi de la Marea

Neagră și celor de la Dunăre, situate în teritoriul dintre Prut și Nistru. Ca urmare, Odessa a atras pe parcursul primei jumătăți a secolului al XIX-lea capitaluri comerciale nu doar din exterior, ci și din interiorul Imperiului, determinând o dezvoltare mai lentă a orașelor din Basarabia și guberniilor ucrainene din apropiere. Pe de altă parte, chiar dacă Odessa devenise un centru comercial al Novorosiei și Basarabiei, unde își făceau apariția inovațiile din sfera comerțului, statutul său de porto-franco de care beneficia și, respectiv, eximările de taxe vamale și impozite, au avut de suferit de pe urma politicilor protecționiste ale Guvernului rus.

În concluzie, lucrarea „Basarabia în procesul de integrare a Imperiului Rus în sistemul comerțului european (1812 – anii ,60 ai sec. al XIX-lea)” reprezintă o contribuție valoroasă la înțelegerea proceselor complexe de integrare economică a provinciei în cadrul Rusiei țariste. Prin analiza detaliată a politicilor comerciale și vamale, a impactului acestora asupra dezvoltării economice și a relațiilor comerciale ale Basarabiei, autorul oferă o imagine clară asupra interacțiunii dintre factorii obiectivi și subiectivi care au influențat evoluția economică a provinciei în perioada de studiu. Deși abordările anterioare s-au concentrat adesea pe aspectele social-politice ale integrării Basarabiei în Imperiul Rus, lucrarea lui Andrei Emilciuc aduce în prim-plan aspecte economice și comerciale esențiale, evidențiind complexitatea proceselor de integrare și adaptare la condițiile piețelor europene în contextul specific al Basarabiei.

Într-o eră în care integrarea economică și politică a devenit din ce în ce mai relevantă în contextul globalizării, înțelegerea proceselor de integrare istorice poate oferi perspective importante la analiza și interpretarea fenomenelor contemporane. Prin urmare, lucrarea prezentată nu este doar o contribuție esențială la cunoașterea istoriei economice a Basarabiei, ci și la înțelegerea mai profundă a proceselor de integrare economică și a dinamicii relațiilor comerciale într-un context geopolitic complex.

Cătălina Frangopol*

* **Cătălina Frangopol**, doctorandă, Școala Doctorală Științe Umanistice, USM, cercetător științific la Institutul de Istorie al USM, <https://ror.org/0475kvb92>. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5864-9521>

Nicolae Enciu, *O istorie social-economică a Basarabiei interbelice: monografie*, Chișinău: Editura USM, 2023, 440 p.

Volumul „*O istorie social-economică a Basarabiei interbelice: monografie*”, semnat de dr. hab. Nicolae Enciu, reprezintă o enciclopedie care abordează viața socială și economică a spațiului dintre Prut și Nistru în anii dintre cele două războaie mondiale. Sub aspect general, lucrarea este mai degrabă o „abordare transdisciplinară a evoluției social-economice a Basarabiei interbelice, combinând elemente ale demografiei economice și ale demografiei sociale, încadrând variabila populației în modelul creșterii economice, în vederea descrierii și analizei corelației demo-economice” (p. 7).

Monografia surprinde în conținutul ei aspecte și evoluții interesante din viața economică a Basarabiei, indispensabile pasionatului de istorie, cercetătorului sau economistului pentru cunoașterea tabloului complex al nivelului dezvoltării social-economice a provinciei basarabene românești în perioada anilor 1918-1940.

Studiul este constituit din introducere, patru capitole de bază, 15 subcapitole, concluzii, un set de termeni social-economici, organizați sub forma unui dicționar de specialitate, lista abrevierilor, bibliografie, bazată pe o gamă largă și variată de surse arhivistice, statistice și istoriografice, și cinci documente inedite, care sunt parte componentă a materialului factologic analizat și expus de autor în paginile monografiei.

În partea introductivă, cititorul este familiarizat cu tematica studiului, precum și cu reperele cercetării în vederea înțelegerii de către acesta a unei „perioade mai puțin cunoscute în istoria contemporană a spațiului pruto – nistrean” (p. 10). Astfel, este efectuată o scurtă incursiune pe tărâmul istoriei românilor fiind punctate cele mai importante evenimente de ordin social, economic, politic și cultural, care au avut un impact pozitiv asupra teritoriului dintre Prut și Nistru în epoca contemporană.

Istoriografia problemei de cercetare cuprinde scrieri elaborate în diverse perioade istorice, sub regimuri politice variate. După cum arată autorul, problematica istoriei social – economice a Basarabiei interbelice a fost abordată în: a) studii românești și occidentale realizate între cele două războaie mondiale; b) publicații sovietice interbelice; c) lucrări din RSSM și din Republica Socialistă România; d) cercetări din România post – comunistă; e) istoriografia occidentală; f) istoriografia din Republica Moldova. Analiza complexă a surselor edite demonstrează faptul că Basarabia interbelică a avut un rol important în preocupările celor interesați de evoluția acesteia pe linie socială și economică.

În capitolul 1, intitulat „1918: anul libertății și unității de stat a națiunilor majoritare din Europa Centrală și Răsăriteană și al dispariției imperiilor multi-naționale cuceritoare și opresive”, este realizată conexiunea a trei spații istorico – geografice: european – național – regional. Compartimentul spațiului european surprinde „Primul Război Mondial și formarea unor noi state naționale în Centrul și Sud – Estul Europei” (p. 49). Al doilea paragraf ilustrează „Regatul României la sfârșitul Primului Război Mondial: reunirea tuturor teritoriilor locuite de români în cadrul aceluiași stat național unitar” (p. 59). În cel din urmă paragraf, autorul conturează „Etapale revenirii Basarabiei în cadrul statului național unitar român” (p. 78). Pe marginea celor enunțate, observăm unele paralele istorico-factologice ce surprind modul în care spațiul european general a influențat dezvoltarea social-economică, politică și culturală a României, „încununată cu succese incontestabile în diverse domenii de activitate”. Pentru Basarabia, după cum susține autorul, în special, „unirea din 1918 a fost precondiția efortului de modernizare politică, social – economică și culturală, efort produs în cadrul procesului de difuzare a unor valori și forme de organizare instituțională și economică dinspre Occident prin intermediul factorilor de decizie ai României” (p. 91 – 92).

„Basarabia în componența României întregite” (capitolul 2) a fost parte a întregului sistem economic al României după Marea Unire. Creșterea cantitativă și calitativă a potențialului economic al noului stat, a înregistrat progrese remarcabile, determinând o serie de mutații importante în viața economico - socială a țării (p. 94) și, nemijlocit, în viața Basarabiei.

Prezentând „Noul cadru de dezvoltare a Basarabiei după Marea Unire din 1918. Adaptarea economiei Basarabiei la noua conjunctură geo-economică”, autorul arată cum poziția geografică a Basarabiei și potențialul regiunii a fost valorificat de autoritățile românești. Descoperim astfel că poziția geografică, geopolitică și geostrategică a Basarabiei (p. 112), geografia fizică și clima (p. 116), suprafața, organizarea administrativă (p. 118) și populația (p. 125) scot în evidență existența unei regiuni cu multiple resurse și condiții propice dezvoltării social-economice în cadrul României Mari.

Capitolul 3 este dedicat studierii „Evoluției social – economice a Basarabiei” (p. 153). Sunt abordate consecințele Primului Război Mondial, precum și refacerea și stabilizarea vieții social – economice în Basarabia (p. 153), agricultura sub semnul transformărilor sociale (p. 167), progresul industrial al Basarabiei (p. 187), transporturile, poșta și comunicațiile (p. 204), creditul și cooperarea în viața economică a Basarabiei (p. 218), bugetul, finanțele și impozitele (p. 229). Analiza minuțioasă a ramurilor economice demonstrează că Basarabia a beneficiat de o atenție deosebită din partea statului român, autoritățile încercând prin diferite mijloace să ridice nivelul economic, precum și bunăstarea populației, dezarmând „lucrările” istoriografiei sovietice, precum și cele ale multor urmașilor acesteia, concepute într-un mod tendențios, care urmăresc să demonstreze că teritoriul

dintre Prut și Nistru „a fost abandonat de români” și timp de 22 de ani situația social-economică ar fi fost deplorabilă.

În capitolul patru, autorul prezintă *„Bilanțul dezvoltării social-economice a Basarabiei”*, arătând că autoritățile au reușit să depășească criza economică din anii 1929-1933 (p. 249) și să contribuie la dezvoltarea continuă a vieții cotidiene și nivelului de trai al populației în Basarabia (p. 268), transformând provincia într-o importantă zonă economică a României. Dovadă în acest sens stau multitudinea de date expuse și explicate în acest capitol.

Concluziile de la sfârșitul studiului monografic creionează ideea conform căreia România nu a acționat independent pe linia organizării procesului dezvoltării social-economice, ci s-a orientat spre tendințele evolutive ale statelor din Europa Occidentală, remarcate în istoria lor printr-un sistem economic evoluat, servind drept exemplu pentru țările în curs de dezvoltare.

În secțiunea *„Anexe”* studiul conține un dicționar de termeni social-economici (p. 348-357), menirea cărora este să faciliteze înțelegerea aspectelor de ordin economic. De asemenea, monografia conține o listă de abrevieri urmată de o bibliografie selectivă bazată pe fonduri de arhive, culegeri de documente, recensăminte, statistici, anuare, periodice, enciclopedii, sinteze, generalități, monografii ș. a.

Sfârșitul lucrării însumează cinci documente inedite, identificate de autor în fondurile Arhivelor Naționale ale României, ce vizează problema economică și socială din România (la general) și din Basarabia (în mod particular). Documentele anexate sunt: „Memoriul lui Ștefan Antim (1930) cu referire la alocarea banilor pentru întreținerea Casei regale”; „Cronică politică. Carp al II-lea și Sturdza al II-lea sub Carol al II-lea. Sinteza momentului politic actual (1930)”; „Memoriu cu propuneri privind situația social-economică din România în perioada ante- și post-belică”, prezentat de Aristide Blank (bancher) lui Carol al II-lea (1930); „Recensământul instituțiilor de asistență socială și de ocrotire din Basarabia la 1 ianuarie 1936”; „Observații cu prilejul inspecției făcute în Basarabia” (Ion Mihalache, 1932).

Conchidem, așadar, că lucrarea prof. dr. hab. Nicolae Enciu *„O istorie social-economică a Basarabiei interbelice: monografie”* cuprinde o tematică amplă, actuală, interesantă și profund documentată și argumentată. Considerăm că prezentul volum se va dovedi util cadrelor didactice, cercetătorilor științifici, doctoranzilor, masteranzilor, studenților, elevilor și tuturor celor pasionați de istorie.

Ana Molcosean*

* **Ana Molcosean**, doctorandă, Școala Doctorală Științe Umanistice și ale Educației, USM, <https://ror.org/0475kvb92>; cercetător științific la Institutul de Istorie al USM, <https://ror.org/0475kvb92>. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3735-8623>

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ

Simpozionul științific *„100 de ani de la conferința româno-sovietică de la Viena”,* Chișinău, 21 mai 2024

Conferința româno-sovietică de la Viena, din 27 martie – 2 aprilie 1924, a reprezentat un punct culminant în istoria complicată a relațiilor României cu vecinul său din Răsărit, Rusia sovietică (Uniunea RSS), și un moment de neignorat în politica internațională de după Primul Război Mondial. Înainte de toate, eșecul întâlnirii de la Viena a marcat pentru un deceniu raporturile dintre România și Uniunea Sovietică, până la reluarea lor în 1934, având implicații majore pentru politica externă și securitatea în Orientul Europei. Consemnarea unui centenar de la disputa româno-sovietică din 1924 este importantă, dintr-o perspectivă istorică și geopolitică, dar și actuală. Înscriindu-se în șirul acțiunilor întreprinse de către diplomația românească, în vederea identificării unor soluții fiabile la problemele de pe agenda relațiilor cu Rusia, gazda reuniunii, Viena, a oferit platforma diplomatică indispensabilă pentru a se încerca o detensionare a relațiilor dintre cele două părți

Mersul conferinței din capitala Austriei a reflectat „tensiunile” teritoriale existente la acel moment între cele două țări vecine, în special, în chestiunea Basarabiei, abordându-se și probleme de natură juridică și economică. Geneza „încordării” diplomatice a avut la bază unirea Basarabiei cu România, prin decizia Sfatului Țării de la Chișinău din 27 martie 1918, Sovietele refuzând la conferință să recunoască explicit legitimitatea acestui act. O altă chestiune de pe ordinea de zi a fost cea cu privire la tezaurul României evacuat la Moscova în anii de război 1916-1917, în baza unui acord între cele două state, ca un bun asupra căruia Guvernul sovietic nu avea nici un drept și trebuia restituit integral statului român.

Reconstituirea evenimentelor de acum un secol, în lumina noilor interpretări și documente istorice, a fost obiectivul major al conferinței științifice, organizate la 21 mai 2024 de Institutul de Istorie al Universității de Stat din Moldova (USM) în parteneriat cu Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, Academia Română - Filiala Iași. Simpozionul s-a derulat sub genericul „100 de ani de la conferința româno-sovietică de la Viena” și a întrunit cercetători științifici de pe ambele maluri ale Prutului.

Lucrările conferinței științifice au debutat cu mesajele de salut ale directorilor celor două instituții științifice partenere, prof. univ. dr. Gheorghe Cliveti, mem. cor. al Academiei Române, directorul Institutului de Istorie „A.D. Xenopol” de la Iași, și dr. hab. Gheorghe Cojocaru, membru de onoare al Academiei Române, directorul Institutului de Istorie de la Chișinău. Ambii au subliniat că întrunirea delegațiilor la Viena a scos în evidență întreaga agendă a disensiunilor dintre cele două țări, având un impact deosebit asupra menținerii unui cadru de înstrăinare și de ostilitate între URSS și România reîntregită.

Prima comunicare științifică, prezentată de prof. univ. dr. Lucian Leuștean de la Universitatea „A.I. Cuza” din Iași, a abordat contextul european din primăvara anului 1924 și posibilele implicații asupra conferinței româno-sovietice de la Viena. În acea perioadă, Europa era marcată de schimbări politice și economice semnificative, influențate de consecințele Primei Conflagrații Mondiale și de tensiunile emergente dintre marile puteri. Relațiile internaționale erau caracterizate de o dinamică complexă, în care încercările de stabilizare și reconciliere erau frecvent perturbate de interese divergente și conflicte teritoriale. În opinia prof. Lucian Leuștean, aceste condiții au afectat atitudinile și strategiile adoptate de România și Uniunea Sovietică la întrunirea de la Viena. Profesorul ieșean a pus accentul pe importanța evoluției politice a țărilor europene și influența acestui factor asupra discuțiilor și deciziilor luate în cadrul conferinței. Totodată, vorbitorul a oferit perspective noi privind impactul pe termen lung al întrunirii asupra relațiilor româno-sovietice, ca și asupra diplomației europene, în general.

Accesul la documente inedite din arhivele europene și valorificarea lor au permis participanților să insiste atât asupra lecțiilor care pot fi învățate din acest episod istoric, cât și să reliefeze relevanța lor pentru abordările contemporane la gestionarea disputelor teritoriale și a relațiilor internaționale, per ansamblu.

Tema propagandei bolșevice antiromânești, în contextul desfășurării conferinței sovieto-române de la Viena din 1924, a fost prezentată de către conf. univ. dr. Valentin Burlacu, cercetător științific coordonator la Institutul de Istorie al USM. El a adus în prim-plan expertiza tacticilor și strategiilor de propagandă folosite de regimul bolșevic, pentru a influența percepția internațională și internă asupra României și pentru a submina poziția acesteia în cadrul negocierilor de la Viena. Prin analiza tertipurilor propagandei sovietice, care a utilizat diverse mijloace de manipulare răspândind mesaje negative și informații false despre statul român, s-a urmărit delegitimarea actului legitim al unirii Basarabiei cu țara-mamă, precum și compromiterea politicii externe românești.

Dr. Marian-Ionuț Hariuc, cercetător științific la Institutul de Istorie „A.D. Xenopol”, a prezentat subiectul „Diplomația franceză, climatul politic din România și chestiunea Basarabiei, în prima jumătate a anilor '20”. Autorul a analizat rolul semnificativ al diplomației franceze în sprijinirea intereselor României, având în vedere relațiile strânse dintre cele două țări în perioada interbelică. Franța, în calitate de prim aliat al României, a jucat un rol aparte în susținerea recunoașterii

internaționale a unirii Basarabiei cu țara și în gestionarea disputelor teritoriale cu Uniunea Sovietică. Marian-Ionuț Hariuc a evidențiat eforturile diplomației franceze pentru asigurarea stabilității în Europa de Est și pentru contracararea influenței sovietice în regiune.

În dezbateri, s-au abordat perspectivele în ceea ce privește importanța chestiunii Basarabiei în politica regională și internațională a anilor '20, modul în care contextul politic intern a influențat relațiile cu Franța și strategiile diplomatice adoptate în acea perioadă.

Dr. Bogdan Schipor, cercetător științific II la Institutul de Istorie „A.D. Xenopol”, a oferit detalii asupra pregătirilor intense și strategiilor diplomatice ale României, pentru a-și apăra interesele naționale și a naviga printre complexitățile politice ale epocii. El a evidențiat miza diplomatică a negocierilor și provocările întâmpinate de diplomații români la Viena. România a fost nevoită să abordeze atât presiunile externe din partea Sovietelor, cât și pe cele interne, legate de menținerea stabilității și unității naționale. Totodată, Bogdan Schipor a analizat metodele folosite de delegația română pentru a contracara revendicările sovietice și pentru a obține sprijinul marilor puteri europene. Cercetătorul ieșean a subliniat rolul-cheie al diplomaților români care, prin abilități de negociere și alianțe strategice, au reușit să promoveze interesele țării într-un context geopolitic tensionat.

Chestiunea expertizei în afacerile externe și a afinităților politice în cadrul componenței delegației României la conferința româno-sovietică de la Viena, a fost analizată de conf. univ. dr. Adrian Vițălaru, de la Universitatea „A.I. Cuza” din Iași. El a schițat în detaliu portretele membrilor delegației române, evidențiind competențele și calificările lor în domeniul relațiilor internaționale, precum și influențele politice care au jucat un rol semnificativ la desemnarea acestora. Analiza profilurilor individuale ale delegaților, experiența lor anterioară în diplomație și cunoașterea contextului geopolitic al vremii l-au determinat pe autorul comunicării să conchidă că diplomații români au demonstrat competențe esențiale în convorbirile cu reprezentanții Uniunii Sovietice și la formularea poziției ferme a României în cadrul conferinței. Adrian Vițălaru a arătat asupra influenței politice interne, relațiilor de putere și afinităților ideologice care au contribuit la formarea echipei de negociatori, precum și asupra echilibrului care trebuia asigurat între expertiza tehnică și considerentele politice, subliniind tensiunile și compromisurile care au marcat procesul de selecție. Analiza sa contribuie la o mai bună înțelegere a modului în care factorii personali și politici influențează procesele diplomatice și deciziile strategice la nivel național și internațional.

Din rândul celor care au studiat minuțios relațiile româno-sovietice în perioada interbelică a făcut parte și juristul diplomat Dumitru Th. Pârvu. Figura lui Dumitru Th. Pârvu și valoarea operei sale juridice și istoriografice a fost prezentată de prof. univ. dr. hab. Nicolae Enciu, cercetător științific principal la Institutul de Istorie al USM. Profesorul Enciu a detaliat munca de pionierat a juristului Pârvu la analiza și documentarea complexelor interacțiuni diplomatice și

juridice dintre România și Uniunea Sovietică în anii interbelici. A fost evidențiat rolul lui Pârvu în calitate de jurist în drept internațional, cercetările documentar-științifice ale căruia impresionează prin metodologia, profunzimea și prin varietatea surselor utilizate. Documentele pe care le-a valorificat și introspecțiile sale în sfera evoluțiilor politice și juridice ale epocii sunt de un real folos pentru a construi o imagine clară și bine fundamentată asupra relațiilor româno-sovietice. Prof. Nicoale Enciu a menționat contribuțiile lui Pârvu la cunoașterea unor aspecte-cheie ale relațiilor României cu Sovietele, cum ar fi tratatele și acordurile semnate între cele două state, disputele teritoriale și modul în care acestea au fost gestionate, din punct de vedere juridic. Contribuțiile sale oferă un cadru de referință esențial pentru istoricii și juriștii interesați de perioada interbelică, iar eforturile lui Dumitru Th. Pârvu merită o recunoaștere aparte.

Dr. hab. Gheorghe Cojocaru a prezentat unele concluzii și „învățămintele” ale conferinței româno-sovietice de la Viena, la un centenar distanță. Autorul monografiei „Disputa sovieto-română de la Viena: 27 martie – 2 aprilie 1924” (Chișinău, Editura „Litera”, 2018) a pus în valoare efortul delegației române la întrunirea cu reprezentanții Sovietelor. El a arătat că Uniunea RSS, fiind la începutul anului 1924 în plină polemică diplomatică cu Franța, a lansat inițiativa plebiscitului în Basarabia fără a încerca să întrunească adevăratul Parisului sau a oricărei alte capitale europene pentru această propunere. Ideea sovietică a plebiscitului în Basarabia nu a fost susținută de nicio diplomatie europeană, deși, totodată, după cum a atras atenția Gheorghe Cojocaru, nu s-a făcut auzită vreo voce europeană distinctă care să respingă această idee deschis. Una din concluziile sale relevă că pentru România, conferința de la Viena a servit drept un bun prilej de a reconfirma cu demnitate și în cel mai competent mod dreptul său legitim asupra teritoriului românesc din stânga Prutului. În același timp, la Viena, partea sovietică, prin lansarea inițiativei plebiscitului, renunța la așa numitele „drepturi istorice” ale sale asupra Basarabiei, transferând litigiul teritorial cu România pe terenul „drepturilor juridice”.

O altă „lecție învățată” la conferința de la Viena a fost demonstrarea unității interne românești în problema Basarabiei. Chiar dacă intensitatea campaniei propagandistice sovietice în favoarea plebiscitului în Basarabia atingea cote maxime, în interiorul societății românești doar niște forțe sociale marginale, aflate în serviciul Sovietelor, s-au solidarizat cu această cerință, iar majoritatea covârșitoare a populației și toate partidele politice cu reprezentare parlamentară respingeau la unison provocarea sovietică. La Viena, diplomației sovietice nu i-a reușit să obțină nici cea mai mică cedare din partea României în privința suveranității sale asupra Basarabiei, recunoscute deja în plan internațional.

Dr. Flavius Solomon, cercetător științific I la Institutul de Istorie „A.D. Xenopol” din Iași, a prezentat pe larg chestiunea germanilor basarabeni și relațiile româno-sovietice la începutul anilor 1920, relatate în presa de limbă germană a timpului, iar dr. Mihai Țurcanu, cercetător științific coordonator la Institutul de Istorie din Chișinău, a pus accentul pe rolul și locul Italiei în politica balcanică a

Aliaților Occidentali și în raport cu problema Moldovei de Răsărit, în perioada decembrie 1939 - martie 1940.

Dr. Paul Nistor, cercetător științific II la Institutul de Istorie „A.D. Xenopol”, a abordat cu lux de amănunte subiectul relațiilor dintre România comunistă și Statele Unite ale Americii, de la războiul economic la cooperarea comercială, în perioada anilor 1947-1964.

La rândul său, dr. Alexandru Aioanei, cercetător științific la același Institut, a detaliat unele aspecte din istoria spionajului, expulzărilor și hărțuirii reciproce în relațiile româno-britanice din anii 1948-1950.

La un centenar de la întrunirea dintre delegația României și cea a Uniunii Sovietice la Viena, conf. univ. dr. Octavian Țicu, cercetător științific coordonator la Institutul de Istorie al USM, a prezentat reflecțiile sale asupra relațiilor diplomatice ale Rusiei cu Republica Moldova și România, la etapa actuală. În comunicarea „România și Republica Moldova sub lupa diplomației ruse: Reflecții asupra raportului MAE din Federația Rusă privind „eroizarea nazismului și răspândirea neonazismului” în contextul Războiului din Ucraina”, Octavian Țicu a trecut în revistă cele mai importante evenimente din relațiile ruso-române și sovieto-române în ultimele două secole. Pornind de la întâlnirea de la Viena din 1924, în urma căreia puterile europene au înțeles mai bine ca oricând ce urmăreau Sovietele în cheștiunea Basarabiei, el a menționat că evoluția relațiilor diplomatice a fost mereu de natură cotropitoare din partea URSS. Chiar și după obținerea independenței, Republica Moldova s-a confruntat constant cu un climat de insecuritate, din cauza acelorași factori perturbatori. După declanșarea războiului Rusiei împotriva Ucrainei și după depunerea cererii de aderare a Republicii Moldova la Uniunea Europeană în martie 2022, atacurile hibride asupra independenței sale s-au întetit și s-au diversificat. Acestea au ajuns până la declarații ofensatoare în privința interpretării unor evenimente-cheie din istoria Basarabiei în manualele școlare.

În concluzie pe marginea simpozionului celor două Institute frățești de Istorie, de la Chișinău și Iași, se impune a sublinia, din perspectiva noilor deschideri istoriografice, că evoluția relațiilor româno-sovietice de la mijlocul deceniului al treilea al secolului trecut este plină de învățăminte, iar circumstanțele convocării, desfășurarea și impactul Conferinței de la Viena merită nu numai să fie cunoscute, ci și investigate în continuare în profunzime, pentru a deschide noi orizonturi, mai ales în contextul preocupărilor contemporane de securitate în Estul Europei. Totodată, păstrarea memoriei acestui epizod de acum o sută de ani din istoria politicii externe a României întregite este esențială pentru înțelegerea completă a istoriei naționale și pentru educarea generațiilor viitoare.

Silvia Corlăteanu-Granciuc*

* **Silvia Corlăteanu-Granciuc**, doctor în istorie, secretarul științific al Institutului de Istorie al USM. <https://ror.org/0475kvb92>. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5628-4645>

AVIZ
asupra condițiilor publicării materialelor
în Revista de Istorie a Moldovei

Articolele se prezintă în limba română sau în alte limbi de circulație europeană (engleză, franceză, germană, spaniolă, rusă, italiană etc.), însoțite de două rezumate, unul în limba română, altul în limba engleză.

Materialele prezentate (studii, articole, comunicări, recenzii etc.) trebuie să corespundă standardelor edițiilor științifice. Fiecare articol trebuie să includă:

- **Textul.** Volumul articolului să nu depășească, de regulă, 1,5 c.a. (aproximativ 28-30 pagini, cel al recenziilor 3-4 pagini. Manuscrisul se va prezenta în varianta scrisă și electronică: **Word, Times New Roman; Font size 12; Space 1,5. Dimensiuni pagină: sus și jos 2,4; stânga 3,0, dreapta 1,0**

Autorii sunt rugați să prezinte materialele în redacția finală.

- **Referințele bibliografice** în format electronic: **Word, Times New Roman; Font size 10; Space 1**, se plasează după text și cuprind: **numele și prenumele autorului, titlul lucrării, locul editării, denumirea editurii, anul, pagina.** Referințele se dau în Footnote.

- **Rezumatul.** Articolele trebuie să fie însoțite, în mod obligatoriu, de un rezumat tradus într-o limbă de circulație internațională (engleză, franceză, spaniolă etc.), cuprinzând 400-500 de caractere și același rezumat în limba română; comunicările mici și recenziile nu vor avea rezumate.

- **Date despre autor.** La finele textului se anexează următoarele informații despre autor: **numele și prenumele, gradul științific și didactic, funcția, instituția la care este afiliat, ROR-ul instituției afiliate, adresa, telefon, fax, e-mail.** De asemenea, se va indica proiectul/subprogramul în care a fost realizat studiul științific cu indicarea codului proiectului/subprogramului (după caz).

- **Data prezentării articolului.**

Articolele sunt recenzate de cel puțin 2 recenzanți, precum și de membrii Colegiului de redacție. După caz, la recenzarea materialelor sunt invitați experți din afara Institutului și a Colegiului de redacție. Opinia și observațiile recenzenților sunt aduse la cunoștința autorului. Articolul se publică după convorbirea autorului cu recenzenții și acceptarea materialului prezentat. Manuscrisele și varianta electronică a textului se prezintă secretarului responsabil al Colegiului de redacție sau pe adresa: Institutul de Istorie, str. Academiei 3/2, of. 15, MD 2028, Chișinău sau trimise prin e-mail: *institut.istorie@gmail.com* Telefon: 022 738400. Colegiul de redacție decide asupra materialelor inserate în revistă. Cercetările, interpretările și concluziile expuse în materialele publicate aparțin autorilor și nu pot fi considerate ca reflectând politica editorială și opinia Colegiului de redacție sau ale Institutului de Istorie. Retipărirea materialelor din Revista de Istorie a Moldovei se face cu acordul în scris al Redacției.